

Azərbaycanın Vergi Jurnalı

RESENZİYALI ELMİ JURNAL

2019, № 1 (138)

İnnovativ kiçik
sahibkarlıq fəaliyyətinin
vergi tənzimlənməsində
ünvanlılığın təmin
edilməsinin nəzəri
məsələləri

Vergi ödəyicisinin
davranışına
institusional yanaşma

Ələt azad iqtisadi
zonasında
vergitutma məsələləri

Azərbaycanın büdcə gəlirlərinin formalaşmasında səmərəli vergi siyasətinin rolu

ISSN 2305-4611 (çap)
ISSN 2305-462X (elektron)

"BİZ BAZAR İQTİSADİYYATINI VERGİ YOLU İLƏ TƏNZİMLƏMƏLİYİK"

Heydər Əliyev

AZƏRBAYCANIN VERGİ JURNALI

RESENZİYALI PEER REVIEWED
ELMİ JURNAL SCIENTIFIC JOURNAL

2003-cü ildən nəşr olunur. First Published in 2003
Rüblük nəşr 1 (138) / 2019 Quarterly 1 (138) / 2019

Təsisçi: Publisher:

Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi Ministry of Taxes of the Republic of Azerbaijan

Təsisçinin hüquqi ünvanı: Publisher address:

Azərbaycan Respublikası, AZ1073, Republic of Azerbaijan, AZ1073,
Bakı şəhəri, Landau küç.,16 16 Landau str., Baku.

Redaksiyanın ünvanı: Editorial office:

Azərbaycan Respublikası, AZ1001, Republic of Azerbaijan, AZ1001,
Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küç., 6 6 İstiqlaliyyət str., Baku.
Tel.: (99412) 492-68-19 Tel.: (99412) 492-68-19
www.vergijurnali.az / www.taxjournal.az www.vergijurnali.az / www.taxjournal.az
info@vergijurnali.az info@vergijurnali.az

"Kütləvi informasiya vasitələri haqqında" Established by the Law
Azərbaycan Respublikası Qanununa "On Mass Media"
müvafiq şəkildə təsis edilmişdir. of the Republic of Azerbaijan.
Reyestr N 510 Registration N 510

Tərtibatçı dizayner: Z.Əziz Designer: Z.Aziz
Korrektor: S.Qarayev Corrector: S.Qarayev
Texniki operator: T.Abdulova Technician operator: T.Abdulova

Məqalələrdəki fikirlər The views, thoughts and opinions expressed
müəlliflərə aiddir in the article belong solely to the authors,
və Vergilər Nazirliyinin and may not coincide with views
fikirləri ilə üst-üstə düşməyə bilər. of the Ministry of Taxes.

Çapa imzalanıb: 12.11.2019 Signed for printing: 12.11.2019
Tiraj: 1000 Number of copies printed: 1000
Mətbəə: Printing house:

Azərbaycanın Vergi Jurnalı

RESENZYALI ELMİ JURNAL

BAŞ REDAKTOR

Ədalət Muradov
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

EDITOR IN CHIEF

Adalat Muradov
Azerbaijan State University of Economics (UNEC)

BAŞ REDAKTORUN MÜAVİNLƏRİ

Elşən Bağırzadə
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

Anar Rzayev
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

DEPUTY EDITOR IN CHIEF

Eshnan Bagirzadeh
Azerbaijan State University of Economics (UNEC)

Anar Rzayev
Azerbaijan State University of Economics (UNEC)

REDAKSIYA HEYƏTİ

Bülent Aybar
Cənubi Hampşir Universiteti

Charles Beker
Duke Universiteti

Con Cilbert
Utah Dövlət Universiteti

Fərhad Əmirbəyov
Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi

Ömer Gökçekuş
Seton Hall Universiteti

Qorxmaz İmanov
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Yaşar Kəlbəyev
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

İgor Lyutiy
Taras Şevçenko adına Kiyev Milli Universiteti

Akif Musayev
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Aleksandr Medovoy
Rusiya Beynəlxalq Maliyyə Texnologiyaları Akademiyası

Əli Nuriyev
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Ziyad Səmədzadə
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Yui Suzuki
Musashi Universiteti

Edvard Tover
Duke Universiteti

Ahmet Burçin Yereli
Hacettepe Universiteti

Mehmet Yüce
Uludağ Universiteti

EDITORIAL BOARD

Bulent Aybar
South Hampshire University

Charles Becker
Duke University

John Gilbert
Utah State University

Farkhad Amirbayov
Ministry of Taxes of the Republic of Azerbaijan

Omer Gokcekus
Seton Hall University

Korkmaz Imanov
Azerbaijan National Academy of Sciences

Yashar Kalbiyev
Azerbaijan State University of Economics (UNEC)

Igor Lyutyy
Taras Shevchenko National University of Kyiv

Akif Musayev
Azerbaijan National Academy of Sciences

Aleksandr Medovoy
International Academy of Financial Technologies

Ali Nuriyev
Azerbaijan National Academy of Sciences

Ziyad Samedzade
Azerbaijan National Academy of Sciences

Yui Suzuki
Musashi University

Edvard Tower
Duke University

Ahmet Burcin Yereli
Hacettepe University

Mehmet Yuce
Uludag University

Azərbaycanın Vergi Jurnalı

RESENZİYALI ELMİ JURNAL

RESENZENTLƏR REFEREES BOARD

Elşən Bağırzadə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)	Elshan Bagirzadeh Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
Fariz Əhmədov Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)	Fariz Akhmedov Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
Xətai Əliyev Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)	Khatai Aliyev Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
Ümidvar Əliyev Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)	Umidvar Aliyev Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
Yadulla Həsənli Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)	Yadulla Hasanli Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
Altay İsmayılov Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)	Altay Ismailov Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
Yaşar Kəlbəliyev Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)	Yashar Kalbiyev Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
Rəqif Qasımov Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)	Raqif Gasimov Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
Tahir Qarayev Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)	Tahir Qarayev Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
Rövşən Quliyev Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)	Rovshan Guliyev Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
Ərəbiyyə Mustafayeva Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)	Arabia Mustafayeva Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
Şəhriyar Muxtarov Bakı Mühəndislik Universiteti	Shahriyar Mukhtarov Baku Engineering University
Gəray Musayev Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)	Garay Musayev Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
İlqar Seyfullayev Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)	Ilgar Seyfullayev Azerbaijan State University of Economics (UNEC)

This issue Bu sayımızda

Mündəricat Contents

İctimai diaqoq Public dialogue

- 8** Bakıda "Vergilər. Şəffaflıq. İnkişaf" mövzusunda 2-ci forum keçirilib **8**
2nd forum on: Taxes, Transparency, Growth was held in Baku
- 13** E-qaimə-faktura və e-vergi hesab-fakturalarının tətbiqi məsələləri ilə bağlı "dəyirmi masa" keçirilib **13**
The round table was held on the issues related to e-invoices
- 14** Bakıda III Milli Mühasiblər Forumu keçirilib **14**
III National Accountants Forum was held in Baku

Rəsmi Official

- 15** Vergi Ombudsmanı İnstitutu yaradılıb **15**
A tax ombudsman office is established
- 16** Kommersiya hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı sahəsində həyata keçirilən islahatlar **16**
Reforms related to state registration of commercial legal entities

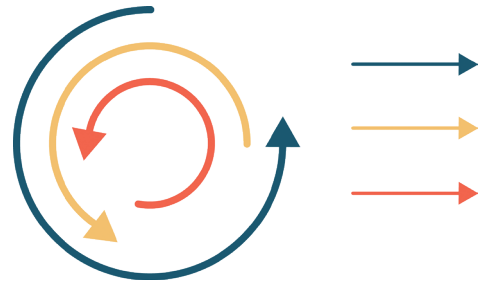
- 18** Yeni nəsil nəzarət-kassa aparatlarının tətbiqi hesablaşmaların daha şəffaf aparılmasına imkan yaradacaq **18**
Introduction of new cash registers will allow to carry the accounting in a more transparently

Müsahibə Interview

- 20** Şəffaflığı təmin etmədən vergidən yayınmanın qarşısını almaq çətindir **20**
It is difficult to prevent tax evasion without ensuring transparency

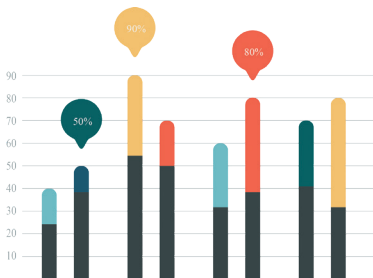
- 24** Vergi Statistika **24**
Tax Statistics

Məqalələr Papers

- 29** *E. Quluzadə*
Azərbaycanın büdcə gəlirlərinin formalaşmasında səmərəli vergi siyasətinin rolu **29**
E. Guluzada
The role of effective tax policy in the formation of Azerbaijan's budget revenues
- 39** *İlqar Seyfullayev*
Vergi ödəyicisinin davranışına institusional yanaşma **39**
Ilgar Seyfullayev
Institutional approach to the behavior of taxpayers
- 53** *V. Gülməmmədov*
Innovativ kiçik sahibkarlıq fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsində ünvanlılığın təmin edilməsinin nəzəri məsələləri **53**
V. Gulmammadov
Theoretical issues of ensuring the targeting of tax regulation of innovative small businesses
- 61** *R. Məhərrəmov*
Ələt azad iqtisadi zonasında vergitutma məsələləri **61**
R. Maharramov
Taxation Issues in the Free Economic Zone of Alyat
- 71** *İ. Babazadə*
Dövlət büdcəsinin xərcləri üzrə nəzarətin təşkilinin beynəlxalq təcrübəsi **71**
I. Babazade
International experience in the implementation of control on the state budget expenditure
- 85** *G. Əzizova, Ə. Süleymanova*
Azərbaycanda emal sənayesinin texnoloji intensivlik üzrə qiymətləndirilməsi və maliyyələşdirmə istiqamətləri **85**
G. Azizova, A. Suleymanova
Assessment and financing strategy for the processing industry on the technological intensity
- 97** *Ə. Abbasov*
Böyük resessiyadan sonra global maliyyə inteqrasiyası **97**
A. Abbasov
Global financial integration after the Great Recession
- 109** *Ə. Dadaşov*
Azərbaycanda fermer təsərrüfatlarının kreditləşmə mexanizminin əsas xüsusiyyətləri və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri **109**
A. Dadashov
Main features of crediting mechanism of farms in azerbaijan and directions of its improvement
- 123** *И. Рзаева*
Эффективная налоговая политика как рычаг повышения конкурентоспособности предприятий туризма в Азербайджане **123**
I. Rzayeva
Effective tax policy as a lever to increase the competitiveness of tourism enterprises in Azerbaijan
- 131** *М. Кязимов, Н. Алиев*
Международный опыт в борьбе с налоговыми правонарушениями и преступлениями **131**
M. Kazimov, N. Aliyev
Fight against tax crimes and offenses international practice
- 143** **Müəlliflər Notes for contributors** **143**
üçün qeydlər contributors

BAKİ - 2019

Bakıda "Vergilər. Şəffaflıq. İnkişaf" mövzusunda 2-ci forum keçirilib

Fevralın 18-də Bakıda Vergilər Nazirliyinin təşkilatçılığı ilə "Vergilər. Şəffaflıq. İnkişaf" mövzusunda forum keçirilib. Azərbaycan Respublikası Prezidenti Administrasiyasının, Nazirlər Kabinetinin, Milli Məclisin, dövlət qurumlarının, qeyri-hökumət təşkilatlarının, sahibkarların ictimai birliklərinin nümayəndələri və iş adamlarının iştirak etdikləri tədbirin təşkilində məqsəd ölkəmizdə vergi sisteminin müasir vəziyyəti, qarşıda duran vəzifələr və inkişaf perspektivləri ilə bağlı vətəndaş cəmiyyəti və işgüzar dairələrlə açıq dialoqun qurulmasıdır.

Forumda çıxış edən Vergilər naziri Mikayıl Cəbbarov vergi sistemində aparılan islahatlar, həyata keçirilən vergi siyasətinin əsas istiqamətləri, vergi qanunvericiliyində və inzibətçiliyində edilmiş dəyişikliklər, dövlət-biznes münasibətləri, vergi orqanlarının sahibkarlarla qurduğu iş prinsipləri ilə bağlı məsələlərə toxunaraq, ölkəmizin vergi sisteminin perspektiv inkişaf istiqamətləri

barədə işgüzar dairələrlə fikir mübadiləsi aparılmasının zəruriliyini vurğulayıb. Qeyd olunub ki, ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev vergi sistemində şəffaflığın təmin edilməsini prioritet vəzifə olaraq müəyyən edib, vergi sistemində başlanılan yeni islahatlar, vergi ödəyiciləri ilə aydın və şəffaf münasibətlərin qurulması istiqamətində sərgilənən yeni yanaşmalar işgüzar mühitdə böyük gözləntilər yaradıb. Bu baxımdan 2018-ci il vergi sistemində köklü dəyişikliklər ili hesab oluna bilər.

Vergi orqanlarının strukturu yenidən qurulub, qadr heyətində əsaslı dəyişikliklər aparılıb, əvvəllər mövcud olmuş bəzi neqativ təcrübələr aradan qaldırılıb, vergi ödəyicilərinin rastlaşdıqları problemlərin operativ həlli üçün apelyasiya sistemi yenidən qurulub.

Mikayıl Cəbbarovun sözlərinə görə, vergi inzibətçiliyinin konseptual əsasını təşkil edən

Sitat: "Vergi sistemində başlanılan yeni islahatlar, vergi ödəyiciləri ilə aydın və şəffaf münasibətlərin qurulması istiqamətində sərgilənən yeni yanaşmalar işgüzar mühitdə böyük gözləntilər yaradıb"

Sitat: "Vergi inzibatçılığının konseptual əsasını təşkil edən əsas prinsip hamı üçün bərabər şərtlər, vicdanlı və intizamlı ödəyicilərin hüquqlarının qorunması, maksimal rəqəmsallıq, minimal müdaxilədir"

əsas prinsip hamı üçün bərabər şərtlər, vicdanlı və intizamlı ödəyicilərin hüquqlarının qorunması, maksimal rəqəmsallıq, minimal müdaxilədir. Bu baxımdan 2018-ci ildə "kölgə iqtisadiyyatı"nın miqyasının azaldılması vergi xidmətinin başlıca istiqaməti olub. Uçot sisteminin bərpası üçün sahibkarlara vaxt verildi, geniş maarifləndirmə işi aparılıb. Bəzi sektorlarda, xüsusilə aksizli malların istehsalı və satışı, tibbi xidmətlər sektoru, şəbəkə ticarəti kimi sahələrdə nəzarət tədbirləri artırılıb.

"Bulanıq suda balıq tutmaq zamanı bitmişdir. Dövlətin və ya leqal biznesin hesabına qanunsuz gəlir əldə etmək istəyənlər bunun cəzasız qalmayacağını bilirlər. Vergi ödəyicisi qanuni güzəştlərdən istifadə etməklə üstünlük əldə etməlidir". – Vergilər naziri bildirib.

2018-ci ildə vergi sistemində aparılmış islahatların mühüm bir istiqaməti vergi qanunvericiliyinin liberallaşdırılması və əsaslı şəkildə yenidən işlənməsi ilə bağlıdır. Vergi Məcəlləsinə həm həcm, həm də mahiyyət baxımından ciddi və böyük dəyişikliklər edilib. Daha liberal, praktiki, ünvanlı, sahibkarlığa, xüsusilə kiçik və orta biznesə dəstək verən

qanunvericilik formalaşdırmağa çalışılıb. M.Cabbarovun sözlərinə görə, Vergilər Nazirliyinin qarşısında iki mümkün ssenari vardı: birincisi, vergi yükünün artırılması yolu ilə gedərək daxilolmaların artımına çalışmaq, ikincisi isə vergi yükünü azaltmaqla "kölgə"yə çəkilmiş bütün biznes strukturlarını və vergi ödəyicilərini geniş və bərabərhüquqlu vergitutmaya cəlb etmək. Azərbaycan hökuməti vergi sistemində geniş spektrli islahatlara başlayarkən vergi yükünün artımı deyil, əksinə, azaldılması istiqamətini seçdi və bu, həm sosial ədalət, həm də iqtisadi nəzəriyyə prizmasından daha məqbul idi.

2018-ci ildə vergi xidmətinin əsas fəaliyyət istiqamətlərinə toxunan Vergilər naziri "kölgə iqtisadiyyatı" ilə mübarizənin prioritet olaraq qaldığını bildirib. Qeyd olunub ki, vergi orqanlarının ötən il ərzində iri topdansatış müəssisələri üzrə apardığı vergi nəzarəti tədbirləri zamanı 930 milyon manat, şəbəkə marketləri üzrə 122 milyon manat, özəl tibb xidmətləri sahəsində 230 milyon manatdan çox dövriyyələrin gizlədildiyi aşkarlanıb. Bu, on milyonlarla manat həcmində vergilərin və

Sitat: "Dövlətin və ya leqal biznesin hesabına qanunsuz gəlir əldə etmək istəyənlər bunun cəzasız qalmayacağını bilirlər"

Sitat: “Məqsədımız vergi ödəyicisinə öz fəaliyyətində cəmlənməyə və vergi öhdəliklərini yerinə yetirməkdə daha məsuliyyətli olmağa kömək etməkdir”.

sosial ödəmələrin büdcədən yayındırılması deməkdir. Şəffaflaşmanın ilkin əlamətləri hiss olunur. Bu, bəyan edilən dövriyyələrin, daxili istehsalın və ticarətin artan göstəriciləridir; bu, daxilolmalarda qeydə alınan artımlardır, o cümlədən əmək müqaviləsinə cəlb edilmiş muzzdlu işçilərin sayıdır.

Vergilər naziri əmək münasibətlərinin rəsmiləşdirilməsi, əməyin ödənişi sisteminin leqallaşdırılması məqsədilə verilmiş güzəştlər sistemi haqqında danışıb. Qeyd olunub ki, kifayət qədər böyük miqyası əhatə edən bu güzəştlər neft-qaz sahəsində fəaliyyəti olmayan

özəl sektorda əmək bazarının leqallaşması üçün əsaslı zəmin yaradacaq. “Təhlillərimiz və müşahidələrimiz onu göstərir ki, qeyri-neft sektorunun özəl bölməsində rəsmi əmək münasibətlərinin miqyası qeyri-rəsmi əmək münasibətləri ilə müqayisədə dəfələrlə kiçikdir. Qeyri-rəsmi əmək bazarının fəaliyyətindən ən çox zərər görən sıravı vətəndaşdır. Onlar faktiki olaraq sosial sığorta və pensiya təminatı sistemindən kənar qalırlar”, – deyə nazir bildirib.

Vergi inzibatçılığının aktiv rəqəmsallaşdırılması prosesi barədə fikirlərini bölüşən Mikayıl

Sitat: “2018-ci ildə aktiv fəaliyyət göstərən hər 1000 ödəyicidən yalnız 4-də səyyar vergi yoxlaması aparılıb. Kiçik sahibkarlıq subyektləri isə, demək olar ki, yoxlamaya məruz qalmır”.

Cabbarov vergi ödəyiciləri ilə münasibətlərdə birbaşa təmasın azaldılması məqsədilə ünsiyyətin rəqəmsallaşdırılması, vergi inzibatçılığında süni intellekt, bulud texnologiyaları, kibertəhlükəsizlik, böyük verilənlər bazasının təhlili və digər elementlərə keçidin sürətləndirildiyini bildirib. Qeyd olunub ki, rəqəmsallaşma vergi inzibatçılığının effektivliyini artırır, yeni vergiləri tətbiq etmədən və ya onları artırmadan böyük sayda vergi ödəyicilərindən vergi toplamağa imkan verir. İnnovativ texnologiyalar insan, biznes və dövlət arasında mövcud olan ənənəvi əlaqə üsullarını dağıdaraq yeni biznes modelləri yaradır.

Sitat: "İnkışaf etmiş ölkələrin qabaqcıl təcrübəsi əsas götürülərək Azərbaycanda Vergi Ombudsmanı İnstitutunun yaradılmasına qərar verilib".

Azərbaycanda Vergi Ombudsmanı İnstitutunun yaradılması məsələsinə münasibət bildiren Mikayıl Cabbarov vergi ödəyicilərinin hüquq və qanuni mənafələrinin daha etibarlı müdafiə edilməsi, vergi apelyasiya sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində addımlar atılacağını bəyan edib. "Apelyasiya kommunikasiyalarının çoxluğu sahibkarın müraciətlərinə və şikayətlərinə ədalətli baxılması imkanlarını artırır. Bizim məqsədimiz budur ki, vergi ödəyicilərinin baxılmamış, ədalətli araşdırmaya cəlb edilməmiş hər hansı müraciəti qalmasın. Ombudsman bu işdə onlara yardım edəcək, hüquqi müdafiəsini təmin edəcək, müraciətlərə ədalətli baxılması üçün sahibkarın mövqeyindən çıxış edəcəkdir", deyərək Vergilər naziri bildirib.

M.Cabbarov, həmçinin, 2019-cu ildə keyfiyyətli vergi auditi institutunun inkışafı, vergi auditinin yeni texnologiyalara əsaslanması məsələlərinə də toxunub. Qeyd olunub ki, yoxlamaların sayı azalır, aparılan yoxlamaların risklərin idarə edilməsi sistemi əsasında müəyyən

edilməsinə yönəlik yanaşma tətbiq edilir. Vergi ödəyicilərinin fəaliyyətinin risk modulları üzərindən təhlil olunması, vergidən yayınma hallarının müasir texnologiyalara əsaslanaraq aşkar edilməsi, vergi nəzarəti metodlarının təhlil olunmuş məlumatlar əsasında seçilməsi, vergi potensialının daha dəqiq qiymətləndirilməsi, risklərin müasir İKT vasitələrindən istifadə edilməklə idarə olunması həyata keçiriləcək.

Nazir, həmçinin, gələcəkdə elektron xidmətlər sisteminin inkişaf etdirilməsi, xüsusilə biznesin qeydiyyatı, vergi öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi üçün prosedurların, hesabatlılığın, o cümlədən vergi hesabatlarının sadələşdirilməsi ilə bağlı planlardan danışıb.

Vergilər naziri çıxışının sonunda qeyd edib ki, 2018-ci il ictimai əməkdaşlıq nöqteyi-nəzərindən

çox əhəmiyyətli hesab edilə bilər. Ötən il ərzində sahibkarlarla, onların ictimai birlikləri, assosiasiyalar və ekspert cəmiyyəti ilə keçirilən çoxsaylı görüşlər praktiki və faydalı olub. Həyata keçirilən vergi siyasətinin başlıca hədəfi könüllü əmələməyə nail olmaq, dövlət-biznes münasibətlərində şəffaflığı təmin etmək, vergi ödəyiciləri üçün münbit biznes mühiti və effektiv çalışan vergi xidmətləri sistemi qurmaqdır.

Forumda, həmçinin, Milli Məclisin İqtisadi siyasət, sənaye və sahibkarlıq komitəsinin sədri, akademik Ziyad Səmədzadə, İqtisadiyyat naziri Şahin Mustafayev, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi naziri Sahil Babayev, Dövlət Gömrük Komitəsinin sədri Səfər Mehdiyev, Avropadaxili Vergi Administrasiyaları Təşkilatının (IOTA) baş katibi

Migel Silva Pinto, Dünya Bankının Azərbaycan üzrə ölkə meneceri Navid Naqvi, Auditorlar Palatasının sədri Vahid Novruzov, Azərbaycan Sahibkarlar (İşgötürənlər) Təşkilatları Milli Konfederasiyasının sədri Məmməd Musayev, "McKinsey & Company" şirkətinin partnyoru Daniel Korn və Azərbaycanda Amerika Ticarət Palatasının ("AmCham") prezidenti Nuran Kərimov və digərləri çıxış ediblər.

Çıxış edənlər ölkədə yaranmış yeni iqtisadi şəraitdə biznes mühitinin daha da yaxşılaşdırılması və vergi inzibətçiliğinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə Vergilər Nazirliyinin həyata keçirdiyi tədbirləri müsbət qiymətləndirərək dövlət başçısı tərəfindən bu istiqamətdə atılan addımları dəstəklədiklərini bildiriblər.

E-qaimə-faktura və e-vergi hesab-fakturalarının tətbiqi məsələləri ilə bağlı "dəyirmi masa" keçirilib

Vergilər nazirinin müşaviri Xəqani Abdullayev Vergilər Nazirliyinin vergitutma məsələlərində daim açıq dialoqa hazır olduğunu və ictimaiyyətlə əməkdaşlıq prinsiplərinə önəm verdiyini vurğulayıb, bu görüşün məhz həmin qəbildən olduğunu qeyd edib.

Tədbirdə təqdimatla çıxış edən Vergilər Nazirliyinin İqtisadi təhlil departamentinin baş direktoru Natiq Şirinov e-qaimə-fakturanın tətbiqi sahəsində mövcud vəziyyət barədə məlumat verib, vergi ödəyicilərinin bu sahədə rastlaşdıqları problemlərin həlli istiqamətində görülən işlər barədə danışdı. Bildirib ki, e-vergi hesab-fakturası anlayışının Vergi Məcəlləsindən götürülməsi və vahid e-qaimə-fakturanın tətbiqi ilə bağlı qanunvericiliyə müvafiq dəyişikliklər edilməsi barədə təkliflər hazırlanır. O, həmçinin, vergi qanunvericiliyinə dəyişikliklər çərçivəsində yeni bir layihə kimi malların elektron alış aktının tətbiqinin planlaşdırıldığını da diqqətə çatdırıb.

Aktiv müzakirələr şəraitində keçən tədbirdə iqtisadçı ekspertlər, müxtəlif şirkətlərin nümayəndələri təcrübə zamanı ortaya çıxan problemlər barədə fikirlərini bölüşüb, onların həlli ilə bağlı təkliflərlə çıxış ediblər.

Vergilər Nazirliyinin rəhbər vəzifələri şəxsləri "dəyirmi masa" iştirakçılarının e-qaimə-fakturanın tətbiqi ilə bağlı qaldırdıqları məsələlərə aydınlıq gətirib, onların suallarını cavablandırılar. Qeyd olunub ki, ekspert cəmiyyətinin və sahibkarlar təşkilatlarının təqdim etdiyi təkliflər əsasında vergi inzibatçılığında bir sıra dəyişikliklərin aparılması nəzərdə tutulur.

İyunun 27-28-də Vergilər Nazirliyinin Tədris Mərkəzində e-qaimə-faktura və e-vergi hesab-fakturalarının tətbiqi məsələləri, bu zaman ortaya çıxan problemlər və onların həlli ilə bağlı "dəyirmi masa" keçirilib. Tədbirdə Vergilər Nazirliyinin rəhbər vəzifəli şəxsləri, iqtisadçı ekspertlər, sahibkarların ictimai birlikləri, beynəlxalq və yerli audit şirkətlərinin nümayəndələri, sahibkarlar, onların mühasibat uçotu məsələləri ilə məşğul olan mütəxəssisləri və mühasiblər iştirak ediblər.

Tədbir iştirakçıları Vergilər Nazirliyinin ictimai müzakirələrə açıq mövqe nümayiş etdirməsini müsbət dəyərləndiriblər. Nazirliyin nümayəndələri "dəyirmi masa"da ekspertlər tərəfindən qaldırılan praktiki məsələlərin təhlilinin aparılacağını qeyd ediblər. Tədbir iştirakçılarının nəzərinə çatdırılıb ki, belə görüşlər daim keçiriləcək və Vergilər Nazirliyi ictimaiyyət nümayəndələri ilə birlikdə çalışmağa hazırdır.

Bakıda III Milli Mühasiblər Forumu keçirilib

İyun ayında Bakıda 200-dən artıq müxtəlif yerli və xarici şirkətin maliyyə menecerlərinin, mühasiblərin, auditorların, dövlət strukturlarının rəhbər vəzifəli şəxslərinin və KİV nümayəndələrinin iştirakı ilə III Milli Mühasiblər Forumu keçirilib.

Forumda çıxış edən Azərbaycan Respublikası Sahibkarlar (İşəgötürənlər) Təşkilatları Milli Konfederasiyasının prezidenti Məmməd Musayev artıq ənənəvi olaraq keçirilən tədbirin əhəmiyyətindən danışdı. Bildirilib ki, məqsəd Azərbaycanda mühasibat uçotunun inkişafı, mühasibat uçotu və vergi qanunvericiliyi sahəsində baş verən dəyişikliklər ətrafında müzakirələrin təşkili, bu sahədə islahatların dərinləşməsinə yönəldilmiş təkliflərin öyrənilməsi və beynəlxalq təcrübə üzrə məlumatlılığın artırılmasıdır. Sahibkarların maliyyə savadlığının artırılmasına önəm verən Azərbaycan Sahibkarlar Konfederasiyası bu istiqamətdə daim iş aparır, dövlət-özel sektor əməkdaşlığı çərçivəsində respublikamızda daha əlverişli biznes mühitinin yaradılması prosesində və dayanıqlı inkişafın təmin olunmasında fəal iştirak edir.

Vergilər nazirinin müşaviri Xəqani Abdullayev forumda çıxış edərək bir neçə istiqamətdə həyata keçirilən vergi islahatlarından danışdı: "Əsas hədəflərimiz "kölgə iqtisadiyyatı"nın həcmi azaltmaq, maksimum şəffaflığa nail olmaq, vergi güzəştlərinin iqtisadi səmərəsini artırmaq, vergi bazasını genişləndirmək, vergi inzibətçiliğini ən müasir standartlara uyğun qurmaq, vergi ödəyicilərinin hüquqlarını qorumaq, eyni zamanda sahibkarlığın inkişafına vergi stimulları vasitəsilə maksimum dəstək

verməkdir. Məqsədimiz bu islahatların effektivliyini qiymətləndirməkdir".

Maliyyə Nazirliyinin Uçot siyasəti şöbəsinin müdiri Firuzə Abdullayeva mühasiblərin peşəkarlığının inkişaf etdirilməsi istiqamətində görülən işlərdən danışdı. Qeyd olunub ki, ölkədə həyata keçirilən uğurlu iqtisadi siyasət mövcud iqtisadi potensialdan səmərəli istifadə imkanlarının genişləndirilməsinə şərait yaradıb: "Hazırda milli iqtisadiyyatların beynəlxalq səviyyədə inteqrasiyası şəraitində bazar münasibətlərini əks etdirən informasiyaların müəyyən edilmiş vahid qaydada uçota alınması və istifadəçilərə daha anlaşılan şəkildə çatdırılması zəruri məsələlərdəndir".

Digər çıxış edənlər dünya təcrübəsində mühasibat uçotunun təşkili və müasir çağırışlar barəsində təqdimatlarla çıxış ediblər. Forumda "Mühasibat uçotu sahəsində müasir çağırışlar: milli yanaşmalar və beynəlxalq standartlar paradigması", "İrəliyə addım: rəqəmsal mühasibat uçotu və Azərbaycan reallığında auditin təşkili problemləri" və "Qanunvericilikdə edilmiş dəyişikliklərin mühasibat uçotuna təsirləri" mövzularında panel iclaslar keçirilib.

Forum çərçivəsində təşkil edilən sərgidə şirkətlər, universitetlər, nəşriyyat və kitab mağazaları öz məhsullarını təqdim ediblər. Ziyarətçilər üçün maraqlı olan qida məhsulları, meyvə şirələri, mineral sular, məişət mebelləri, mühasibat uçotu üzrə ali təhsil, təlim, beynəlxalq sertifikat proqramları, Azərbaycan, türk, rus, ingilis dillərində yerli və beynəlxalq ədəbiyyatlar sərginin əsas bölmələrini təşkil edib.

Vergi Ombudsmanı İnstitutu yaradılıb

Vergi ödəyicilərinin hüquqlarının daha etibarlı qorunmasını təmin etmək, onların müraciətlərinin məhkəmə müstəvisinə çıxmadan çevik həllinə nail olmaq məqsədilə Vergilər nazirinin 5 fevral 2019-cu ildə imzaladığı əmrə Vergilər Nazirliyində ictimai əsaslarla fəaliyyət göstərən Vergi Ombudsmanı İnstitutu yaradılıb və Əsasnaməsi təsdiq edilib. Müvafiq əmrə əsasən, Vergilər nazirinin müşaviri Elçin Məmmədov Vergi ombudsmanı təyin edilib.

Vergi ombudsmanı haqqında Əsasnaməyə görə, onun əsas fəaliyyət istiqaməti vergi ödəyicilərinin hüquqlarının pozulmasının qarşısını almaq və pozulmuş hüquqları bərpa etməkdən ibarətdir. Bu institut vergi ödəyicilərinin müraciətlərinin məhkəmə müstəvisinə çıxmadan çevik həllinə nail olacaq və vergi orqanları ilə münasibətlərin qarşılıqlı əməkdaşlıq formasında tənzimlənməsinə kömək göstərəcək.

Apelyasiya kommunikasiyalarının çoxluğu sahibkarın müraciətlərinə və şikayətlərinə ədalətli baxılması imkanlarını artırır. Vergi Ombudsmanı İnstitutunun yaradılması ilə vergi ödəyiciləri ilə üfqi əməkdaşlıq platforması genişləndirilib və vergi ödəyiciləri yeni bir apelyasiya mexanizmi əldə etmiş olublar.

Vergilər Nazirliyinin əsas məqsədi vergi ödəyicilərinin baxılmamış, ədalətli araşdırmaya cəlb edilməmiş hər hansı müraciətinin qalmamasıdır. Ombudsman bu işdə onlara yardım edəcək, hüquqi müdafiəsini təmin edəcək, müraciətlərə ədalətli baxılması mövqeyindən çıxış edəcəkdir. Bu, həmçinin, vergi əməkdaşlarının qəbul etdikləri qərarlara görə məsuliyyət daşmasına da böyük təsir göstərəcəkdir.

Ombudsman Vergilər nazirinin əmri ilə təyin edilən, bilavasitə nazirə tabe olan və ona hesabat verən şəxsdir. Ombudsmanın əsas fəaliyyət istiqaməti vergi ödəyicilərinin hüquqlarının pozulmasının qarşısının alınması və pozulmuş hüquqların bərpasıdır.

Vergi ödəyicilərinin müraciətlərini təhlil etmək və daha əlverişli biznes mühitinin yaradılması istiqamətində Vergilər nazirinə təkliflər vermək, vergi ödəyicilərinin hüquqlarının

qorunması məqsədilə dövlət vergi orqanlarının fəaliyyətini təhlil etmək və fəaliyyətin daha səmərəli təşkili baxımından təkliflər hazırlamaq ombudsmanın vəzifələri sırasındadır. O, eyni zamanda, vergi ödəyicilərinin hüquqlarının aşkar formada pozulduğu məlum olan müraciətlərin baxılmasını nəzarətə götürməli, Vergilər Nazirliyinin Apelyasiya Şurasının çıxardığı qərarla razı olmadığı halda Vergilər nazirinə xüsusi rəy verməli, qanunvericiliyə uyğun olaraq kommersiya və vergi, bank sirtinin, habelə xidməti məlumatların qorunmasını təmin etməlidir.

Ombudsman Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinin və Vergilər Nazirliyinin normativ sənədlərinin tələblərinin pozulmasına görə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada məsuliyyət daşıyır.

Kommersiya hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı sahəsində həyata keçirilən islahatlar

“Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı və dövlət reyestri haqqında” Qanunda edilmiş dəyişikliklər ölkəmizdə sahibkarlıq subyektlərinin qeydiyyatı sahəsində əlverişli mühitin formalaşmasına müsbət təsir göstərərək yeni rəqəmsal elektron qeydiyyat sisteminin qurulması ilə nəticələnib.

Məlum olduğu kimi, 2008-ci ildən sahibkarlıq subyektlərinin dövlət qeydiyyatı “bir pəncərə” prinsipi ilə Vergilər Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilir. 2012-ci ildən etibarən isə yerli investisiyalı məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlərin qeydiyyatı elektron formada həyata keçirilməyə başlanıb. 2018-ci ilin sonlarında “Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı və dövlət reyestri haqqında” Qanunda edilmiş dəyişikliklər ölkəmizdə sahibkarlıq subyektlərinin qeydiyyatı sahəsində əlverişli mühitin formalaşmasına müsbət təsir göstərərək yeni rəqəmsal elektron qeydiyyat sisteminin qurulması ilə nəticələnib. Hazırda hüquqi şəxslərin elektron dövlət qeydiyyatı prosesi xeyli sadələşdirilib. İslahatlar nəticəsində prosedurların sayı 3-dən 1-ə, müddəti isə 20 dəqiqəyədək azaldılıb. Hüquqi şəxs olaraq biznesə başlamaq üçün tələb olunan maliyyə vəsaiti və sənəd sayı sifira endirilib. İslahata qədər elektron qeydiyyat yalnız Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi tərəfindən verilən elektron imza və ya Asan Sertifikat Xidməti Mərkəzi tərəfindən verilən “Asan imza” vasitəsilə həyata keçirilirdi. Cari ilin əvvəlindən başlayaraq hüquqi şəxsin dövlət qeydiyyatı, ƏDV qeydiyyatı və bank hesabının açılması da cəmi bir prosedurla icra olunub tamamlanır. Beləliklə, qeydiyyatın həyata keçirilməsi üçün e-ərizənin elektron imza ilə təsdiq edilməsi zərurəti aradan qaldırılıb, həmçinin qeydiyyatla bağlı əvvəllər mövcud olan bütün prosedurlar ləğv olunub. Yeni xidmətdən yararlanan istifadəçilər elektron imza olmadan “İnternet Vergi İdarəsi”nə daxil olaraq elektron qeydiyyat sistemində FİN kod və mobil nömrə ilə indentifikasiyadan keçirlər.

Qeydiyyat ərizəsinin məlumatları sistemə onlayn qaydada daxil edilir və bir prosedurla sənədlər təsdiqlənməklə hüquqi şəxsin qeydiyyat prosesi yekunlaşır. Yeni elektron qeydiyyat sistemində əmək müqaviləsi bildirişləri barədə məlumatlar avtomatik olaraq Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin

informasiya sisteminə göndərilir. Həmçinin vergi ödəyicisinin ƏDV məqsədləri üçün qeydiyyatda alınması, bankda hesab açmaq məqsədilə şəhadətnamə-dublikatın verilməsi və biznes tipli sertifikatın əldə edilməsi üçün müraciətin sertifikat xidmətləri mərkəzinə göndərilməsi təmin olunur. Başqa sözlə, bir prosedurun yekunlaşması ilə daha 4 fərqli proses yerinə yetirilmiş olur.

Yeni elektron qeydiyyat sistemində əsasən, qeydiyyat sənədləri yalnız vergi ödəyicisinin elektron kabinetinə onlayn qaydada göndərilir və sahibkarlar üçün bu sənədlərin kağız daşıyıcılarda götürülməsinə zərurət yaranmır. Elektron kabinetə göndərilmiş qeydiyyat sənədləri xüsusi barkodla şifrələnməklə, rəsmi olaraq bütün dövlət qurumları, banklar, notariuslar və digər təşkilatlar tərəfindən elektron formada qəbul olunması təmin edilir.

"Kommersiya hüquqi şəxslərin onlayn qeydiyyatı" elektron xidməti üzrə inzibati rəqlamentin yeni redaksiyası "Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı və dövlət reyestri haqqında" Qanunda edilmiş dəyişikliklər nəzərə alınmaqla hazırlanıb, Elektron Hökumət Portalında yerləşdirilib. Həmçinin bu yeni inzibati rəqlamentə uyğun olaraq proqram təminatında müvafiq dəyişikliklər edilərək cari ilin yanvar ayından istismara buraxılıb. Yeni proqram təminatının mobil operatorların elektron sistemi və əmək müqaviləsi bildirişlərinin qeydiyyatı sistemi ilə inteqrasiyası da təmin edilib.

Bu islahat vergi qanunvericiliyində sahibkarlığın dəstəklənməsi ilə bağlı aparılan son dəyişikliklərin davamıdır və ölkədə biznes mühitinin əlverişliliyinin daha da yaxşılaşdırılmasına xidmət edir. Aparılmış islahat ölkəmizin "Doing Business" hesabatında

mövqelərinə də müsbət təsir edəcəkdir. Hazırda "Doing Business 2019" hesabatında Azərbaycan "Biznesə başlama" indikatoru üzrə 190 ölkə arasında 9-cu yerdədir. "Doing Business 2019" hesabatında Azərbaycan üçün "Biznesə başlama" indikatoru üzrə 3 prosedur 3,5 günə 18 AZN xərc nəzərdə tutulub. Qeyd olunan dəyişikliklər nəticəsində biznesə başlamaq üçün maliyyə vəsaiti və sənəd sayı "0"ə enir və yerli investisiyalı məhdud məsuliyyətli cəmiyyət 1 prosedur çərçivəsində 0,5 gün ərzində onlayn qaydada qeydiyyata alınır.

Bu xidmətdən istifadə edənlərə yardım məqsədilə Elektron Hökumət Portalında müvafiq inzibati rəqlament, "İnternet Vergi İdarəsi"ndə isə "Yerli investisiyalı məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin e-qeydiyyatı" (elektron imza olmadan) təlimatı yerləşdirilib, qeydiyyat və xidmət strukturlarının və Vergilər Nazirliyi yanında Çağrı Mərkəzinin işçiləri üçün xüsusi təlimlər keçirilib. Görülmüş tədbirlər nəticəsində cari ilin 6 ayı ərzində hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatının yüksək artım dinamikasına nail olunub. Həmin dövrdə qeydiyyata alınmış hüquqi şəxslərin sayı 2018-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 18% artıb, e-qeydiyyatın xüsusi çəkisi isə 79,6%-dən 85,7%-ə yüksəlib.

Yeni nəsil nəzarət-kassa aparatlarının tətbiqi hesablaşmaların daha şəffaf aparılmasına imkan yaradacaq

Vergilər Nazirliyi tərəfindən Azərbaycan Respublikasında yeni nəsil nəzarət-kassa aparatlarının tətbiqi istiqamətində işlər davam etdirilir. Artıq Bakı, Gəncə və Sumqayıt şəhərlərində müvafiq fəaliyyət sahələrində yeni nəsil nəzarət-kassa aparatlarının tətbiqi üzrə birinci mərhələ başa çatıb. Bu aparatlar ilkin mərhələdə yanacaqdoldurma məntəqələrində və şəbəkə sistemli marketlərdə quraşdırılır.

Görülmüş işlər nəticəsində yeni nəsil nəzarət-kassa aparatları şəbəkə sistemli marketlərdə də quraşdırılmaqdadır. Hazırda Bakı şəhərinin iri marketlər şəbəkəsində sistemin işə düşməsi üçün proqram təminatlarının Vergilər Nazirliyinin informasiya sistemi ilə inteqrasiya edilməsi üzrə işlərin yekunlaşdırılması və vergi ödəyicilərinin texniki imkanlarının yeni tələblərə uyğunlaşdırılması prosesi gedir. Bu proseslər əsas marketlər üzrə iyul ayı ərzində yekunlaşacaq.

"Nəzarət-kassa aparatlarının tətbiqi Qrafiki"nin birinci mərhələsində "Bravo Supermarket", "Bazarstore Supermarket", "Al Market", "Bizim Market", "OBA Market", "Araz Supermarket", "Spar Supermarket", "FAVORİT Supermarket", "Neptun Market", "Grand Mart", "Avromart", "Market FR", "Səbət Market", "Fresco Supermarket", "Bolmart Supermarket", "Port Baku Bazar", "Megastore Market", "Rahat Market", "Kontinental Supermarket", "West Mart", "AİLƏ Supermarket", "Sərham Market", "Caspian Cristal Gastronomy", "Armo Store Market" mağazalar şəbəkələrinin inteqrasiyası nəzərdə tutulub.

Vergilər Nazirliyi bildirir ki, yeni nəsil nəzarət-kassa aparatlarının tətbiqi nəzərdə tutulmuş

qrafik üzrə təsərrüfat subyektlərində təmin ediləcəkdir. Bu kassaların quraşdırılmasından imtina edilməsi, quraşdırılmasından sonra kassalardan istifadə olunmaması və yaxud nağd hesablaşma qaydalarının pozulması halları vergi qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş məsuliyyət tədbirlərinə səbəb ola bilər. Yeni kassa aparatlarından istifadə hesablaşmaların daha şəffaf aparılmasına, malların qanunsuz dövriyyəsinin qarşısının alınmasına, dövriyyəyə nəzarətin təmin edilməsinə imkan yaradacaq.

Yeni nəsil nəzarət-kassa aparatlarına dair daha ətraflı məlumatı bu günlərdə istifadəyə verilmiş <https://e-kassa.gov.az> internet sahifəsindən əldə etmək olar.

Şəffaflığı təmin etmədən vergidən yayınmanın qarşısını almaq çətindir

VERGİLƏR NAZİRİNİN MÜŞAVİRİ

XƏQANI ABDULLAYEVİN KİV-Ə MÜSAHİBƏSİ

- Azərbaycanda yeni iqtisadi siyasətdə müşahidə olunan meyllər və onun vergi siyasətinə təsirləri barədə məlumat verməyinizi istərdik.

- Son illər istər regionda, istərsə də qlobal iqtisadiyyatda gedən proseslər və mürəkkəb xarici iqtisadi mühitin yaratdığı təsirlərə baxmayaraq, Azərbaycanda aparılan uğurlu iqtisadi siyasət və davamlı islahatların nəticəsi olaraq milli iqtisadiyyatın dayanıqlılıq səviyyəsi yüksəlib, onun diversifikasiyası, qeyri-neft sektorunun və bütövlükdə regionların tarazlı inkişafı sürətlənib, ölkəmizdə əlverişli biznes və investisiya mühiti formalaşib.

Qlobal çağırışlara cavab verən Azərbaycan investisiyaların cəlbi, azad rəqabət mühiti, bazarlara çıxış və insan kapitalının inkişafı ilə dünya iqtisadiyyatında öz mövqələrini gücləndirməyə çalışır. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycanda davamlı iqtisadi inkişafın əsas strateji hədəfləri iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyini, inklüzivliyini və sosial rifahın daha da artırılmasını təmin etməkdir. 2019-cu il ölkəmiz üçün yeni iqtisadi çağırışlarla başlayıb. Yeni iqtisadi artım siyasətinin mühüm komponenti onun sosial yönümlü olmasıdır. Ölkə Prezidenti İlham Əliyev öz çıxışlarında dəfələrlə bəyan edib ki, iqtisadi sahədə uğurlarımız

vətəndaşlarımızın həyat səviyyəsində, dövlətin apardığı sosial dəstək siyasətində öz əksini tapır.

2019-cu il xüsusilə bu dəstəyin nümunələri ilə zəngindir. İlin əvvəlindən başlayaraq bir neçə mühüm sosial dəstək paketi qüvvəyə minib. Əhalinin banklara olan borclarının tənzimlənməsi, sosial müavinatların və bir çox sahələrdə əmək haqlarının əsaslı artımı, minimum əməkhaqqının bir neçə ayın içərisində əhəmiyyətli şəkildə artırılması və s. özlüyündə böyük maliyyə yükü daşıyan qərarlar olub. Çox mühüm məsələdir ki, bütün bu layihələrin maliyyə yükü neft gəlirlərinin və ya Neft Fondunun vəsaitləri hesabına deyil, iqtisadi sahədə əldə edilmiş artımın, fiskal tədbirlərin nəticəsi kimi dövlət büdcə gəlirlərinin hesabına həll edilib.

2019-cu il dövlət büdcəsinin gəlirlərində, o cümlədən büdcəyə vergi daxilolmalarında stabil artım qeydə alınıb. Yanvar-may aylarında dövlət büdcəsinə Vergilər Nazirliyi tərəfindən 2 milyard 852,1 milyon manat vergi səfərbər edilib. Bu, nəzərdə tutulandan 10,1 faiz artıqdır. Əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə vergi daxilolmaları 239,9 milyon manat artıqdır. Bunun bir səbəbi ölkədə iqtisadi artım templəri ilə bağlıdır, digər tərəfdən fiskal intizamın gücləndirilməsi, yaradılmış əlverişli biznes mühiti nəticəsində biznesin

2019

ölkəmiz üçün yeni iqtisadi çağırışlarla başlayıb

Ölkə Prezidenti dövlət-biznes münasibətlərində və o cümlədən vergi sistemində şəffaflığın təmin edilməsini prioritet vəzifə olaraq müəyyən edib

2019-cu İL DÖVLƏT
BÜDCƏSİNƏ VERGİ
DAXİLOLMALARINDA
STABİL ARTIM QEYDƏ
ALINIB

tədricən öz fəaliyyətini leqallaşdırmaya başlaması müsbət nəticələrini verir.

Bütövlükdə vergi sisteminin iqtisadi tənzimləmədə rolu əhəmiyyətli şəkildə yüksəlib. Vergilər artıq sadəcə bir fiskal siyasət aləti deyildir, iqtisadiyyatın və biznesin inkişafına münbit şərait yaradan, əsas iqtisadi idarəetmə vasitələrindən biridir. Təsadüfi deyil ki, ölkə Prezidenti dövlət-biznes münasibətlərində və o cümlədən vergi sistemində şəffaflığın təmin edilməsini prioritet vəzifə olaraq müəyyən edib. Çünki biznes mühitinin əlverişliliyi vergi sisteminin fəaliyyəti ilə bilavasitə bağlıdır. 2018 və 2019-cu illər ərzində vergi sistemində aparılan islahatlar, vergi ödəyiciləri ilə aydın və şəffaf münasibətlərin qurulması istiqamətində sərgilənən yeni yanaşmalar işgüzar mühitə müsbət təsir edib. Vergi Məcəlləsinə bu ildən etibarən çox ciddi dəyişikliklər edilib. Daha liberal, praktiki, ünvanlı, sahibkarlığa, xüsusilə kiçik və orta biznesə dəstək verən qanunvericilik formalaşdırılıb. Bu dəyişikliklərin əsas istiqamətləri sahibkarlığın dəstəklənməsi, vergidən yayınmanın və "kölgə iqtisadiyyatı"nın miqyaslarının azaldılması, vergitutma bazasının genişləndirilməsi, vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi, mövcud və yeni veriləcək vergi güzəştlərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi olub.

- İqtisadi sahədə şəffaflıq nədir? Şəffaflığın təmin olunmasının büdcə-vergi sahəsinə, o cümlədən sosial siyasətin həyata keçirilməsinə hansı təsirləri var?

- Şəffaflıq iqtisadiyyatın davamlı inkişafı, əlverişli biznes mühitinin yaradılması, xarici sərmayələrin cəlb edilməsi üçün əsas şərtlərdəndir. Şəffaflıq dövlət orqanlarının fəaliyyətinin təkmilləşməsinə, daha səmərəli təhlil edilməsinə və qiymətləndirilməsinə xidmət edir. Şəffaflıq təmin edildiyi təqdirdə, ictimaiyyət dövlət orqanlarının qəbul edəcəyi qərarlar haqqında daha çox məlumata malik olur, ictimai müzakirəyə şərait yaranır, dövlət orqanlarına ictimai etimad güclənir və bu orqanların hesabatlılığı və məsuliyyəti daha da artır. Bu gün Azərbaycan inkişafının yeni mərhələsini yaşayır. Davamlı islahatlar, şəffaflığın mak-

Vergilər artıq sadəcə bir fiskal siyasət aləti deyildir, iqtisadiyyatın və biznesin inkişafına münbit şərait yaradan, əsas iqtisadi idarəetmə vasitələrindən biridir.

simum təmin olunması dövlətin iqtisadi siyasətinin başlıca prinsipləridir. İqtisadi sahədə şəffaflığın təmin olunması iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin yüksəl məsinə, əhalinin həyat səviyyəsinin da-vamlı olaraq yaxşılaşdırılmasına səbəb olur.

2018 və 2019-cu illər ərzində vergi sistemində aparılan islahatlar, vergi ödə-yiciləri ilə aydın və şəffaf münasibətlərin qurulması istiqamətində sərgilənən yeni yanaşmalar işgüzar mühitə müsbət təsir edib.

Şəffaflıq biznesi də leqal fəaliyyətə sövq edir. Bu, əslində, olduqca yüksək sərmayədir. Çünki şəffaflıq öz səmərəsini göstərir və hər iki tərəf – istər biznes, istərsə də dövlət bu prosesdən faydalarını götürürlər. Şübhəsiz ki, bu kontekstdə dövlət-biznes münasibətlərinin şəffaflaşdırılması, rəqabətqabiliyyətli iqtisadi sistemə adekvat vergi siyasətinin həyata keçirilməsi, vergi sistemində şəffaflığın artırılması, vergi ödəyiciləri və vergi orqanları arasında qarşılıqlı etimadın gücləndirilməsi, vergi inzibətçiliğinin təkmilləşdirilməsi, vergitutma obyektlərinin uçotunda sahibkarlıq subyektlərinin məsuliyyətinin yüksəldilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Vergi xidməti bizneslə münasibətlərdə üfqi əməkdaşlıq mühitinin yaradılmasına çalışır. 2018-ci ildə bəyan edilmiş və 2019-cu ildən tətbiqinə başladığımız əsas yanaşma bundan ibarətdir ki, vergi orqanları sahibkarlarla münasibətlərini yeni, təmiz səhifədən başlayıb. Şəffaflığı təmin etmədən vergidən yayınmanın qarşısını almaq, digər məsələlərlə məşğul olmaq çətinidir. Şəffaflıq bütün sahələrə, birinci növbədə uçot və qeydiyyat məsələlərinə sirayət etməlidir. Yeni vergilərin hesablanması üçün istehsalın həcmi, ticarətin dövriyyəsinə dəqiq bilmək lazımdır. Bütün bunlar vəsaitlərin birbaşa dövlət büdcəsinə yönəldilməsinə xidmət edir. Dövlət büdcəsindən yayındırılmış vəsait vətəndaşların sosial rifahına bilavasitə təsir edir. Bu baxımdan, iqtisadi sahədə şəffaflığın təmin olunması sosial siyasətin həyata keçirilməsi ilə birbaşa bağlıdır.

Vergi xidməti münasibətlərin aydın və şəffaf qurulmasının tərəfdarıdır. Ötən müddət

Ötən müddət ərzində aparılan işlər, biznesin öz fəaliyyətini tədricən "kölgə iqtisadiyyatı"ndan çıxararaq şəffaflaşdırmağa başlamasını deməyə əsas verir

ərzində aparılan işlər, biznesin öz fəaliyyətini tədricən "kölgə iqtisadiyyatı"ndan çıxararaq şəffaflaşdırmağa başlaması deməyə əsas verir ki, bütövlükdə, işgüzar cəmiyyət, biznes dairələri yeni münasibətlər kontekstinə müsbət yanaşır.

- Şəffaflığın təmin olunması ilə neft kapitalının insan kapitalına çevrilməsi arasında bağlılıq varmı?

- Bu gün insan kapitalının dəyərinin artırılması problemi bütün inkişaf etməkdə olan ölkələrin həllini gözləyən ən vacib məsələlərdən biridir. Əgər əvvəllər dövlətlərin əsas həll etmək istədiyi məsələlər yoxsulluğun miqyasının azaldılması, vətəndaşların gəlirlərinin, təhsil, səhiyyə, kommunal xidmətlərdən istifadə imkanlarının artırılması idisə, bu gün ön sıraya çıxan əsas məsələlərdən biri insan kapitalının dəyərinin artırılması məsələsidir. Dünya böyük transformasiya dövrünə keçib, texnologiyalar, rəqəmsal iqtisadiyyat hər tərəfdən ciddi təzyiq yaratmaqdadır. Biznes sürətlə yeni texnoloji menecmentə uyğunlaşır, şirkətlər istehsalın və ticarətin yeni modellərini tətbiq edir, rəqəmsal texnologiyaların satış prosesində payı ənənəvi ticarət üsullarını dəfələrlə geridə qoyur. Bir sözlə, iqtisadiyyat, cəmiyyət, biznes, iş tələbləri – hamısı təkamül prosesindədir. Bu isə insan kapitalına olan tələbləri dəyişir. İndi dövlətlər yüksək keyfiyyətə və dəyərə malik işçi kapitalının formalaşdırılmasına diqqət ayırmağa məcburdur. Yeni çağırışlar inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün yeni ehtiyaclar yaradır. Fundamental bilik və bacarıqların inkişaf etdirilməsi, işçi qüvvəsinin keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşdırılması üçün dövlətin üzərinə böyük öhdəliklər düşür.

Qlobal biliklər iqtisadiyyatı Azərbaycan üçün önəm qazandıqca, insan kapitalına investisiyaların yatırılması və digər ölkələrlə əməkdaşlıq və rəqabətin aparılması da ölkə üçün vacib amilə çevrilir. Azərbaycan zəngin karbohidrogen ehtiyatlarına malik bir ölkədir. Lakin hər birimiz bilir ki, müasir dövrdə təbii sərvətlərin bolluğu dövlətin əsas güc göstəricisi sayılmır. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, aparıcı dövlətlərdə milli

sərvətin 70 faizindən çoxu insan kapitalının, 20 faizdən yuxarı hissəsi istehsalın, yalnız kiçik bir hissəsi təbii resursların payına düşür. Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin bu baxımdan səsləndirdiyi bir fikri xatırlatmaq istərdim: "Neft həm fayda gətirə bilər, həm də problem, başağrısı yarada bilər. Baxır neftdən necə istifadə edirsən. Biz Azərbaycanda çalışdıq və hesab edirəm buna nail olduq ki, "qara qızıl"ı insan kapitalına çevirək".

Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan dövlətinin hazırda əsas prioritet siyasəti neft kapitalını insan kapitalına çevirməkdən ibarətdir. Bunun üçün böyük resurslar ayrılır. Büdcəmizin mühüm bir payı təhsilin inkişafına yönəldilib. Azərbaycan dövləti gənc kadrların xaricdə təhsil prosesini maliyyələşdirir. Son bir neçə ildə xaricdə təhsil üzrə Dövlət proqramı ilə 3500-dən çox tələbə dünyanın aparıcı universitetlərində təhsil alıb. Bu sahədə müasir təcrübə toplayırıq. Neft kapitalının insan kapitalına çevrilməsi üçün şəffaflığın təmin olunması əsas şərtlərdəndir. Neft gəlirlərinin səmərəli şəkildə xərclənməsi və lazımi sahələrə yönəldilməsi əhəmiyyətli amildir.

Azərbaycan yeni texnologiyaların tətbiqinə böyük sərmayələr qoyur. Ölkəmiz nadir biliklər tələb edən kosmik sənayeyə malikdir, nəhəng regional logistik layihələr icra edir. Bütün bunlar yerli biznesin cəlb olunması ilə aparılır. Əlbəttə ki, bu bizə böyük dividendlər gətirir. Təkcə neft-qaz resursları layihələrinin idarə olunması sahəsində

yüzlərlə dünya səviyyəli mütəxəssislər yetişib. Etiraf etmək lazımdır ki, iqtisadi layihələrə investiyalarla müqayisə etsək, bəlkə də insan kapitalına sərmayələr öz effektivliyini zaman baxımından bir qədər gec göstərir. Bu baxımdan, bəzən bu sahəyə zəruri olduğundan daha az sərmayələr cəlb edilir. Dövlətdən fərqli olaraq, biznes bu prosesə o qədər də maraq göstərmir. Bu məsələdə vergi siyasətinin də rolunu xüsusilə qeyd etmək istərdim. İlk baxışdan vergilərin insan kapitalının inkişafına verəcəyi töhfənin miqyası böyük görünməyə bilər. Lakin, əslində, həyata keçirilən vergi siyasətinin bilavasitə prosesə verə biləcəyi dəstək ən vacib məsələnin həllinə kömək edir. Vergi siyasəti insan kapitalına sərmayə yatırımlarını stimullaşdıran mexanizmləri dəstəkləməklə bu məsələdə hökumətə yardımçı rolunda çıxış edir.

Azərbaycan dövləti insan kapitalının inkişafını dəstəkləməkdən ötrü məhz belə bir mexanizmdən istifadə edir. Vergi qanunvericiliyinə edilmiş son dəyişikliklərdə də bu məsələyə xüsusi diqqət yetirilib. 2019-cu ildən başlayaraq özəl biznesin təhsil, səhiyyə, idman və mədəniyyət sahəsinə ayırdığı vəsaitlər bəlli hədlər çərçivəsində 10 il müddətinə vergidən azad edilib. Bununla da sərmayələri vergidən azad etməklə özəl sektorun insan kapitalına investisiyalarının stimullaşdırılmasına çalışılıb. Ümidvarıq ki, bu proses gələcəkdə ölkəmizdə insan kapitalının dəyərinin artırılması prosesinə öz töhfələrini verəcək.

Neft kapitalının insan kapitalına çevrilməsi üçün şəffaflığın təmin olunması əsas şərtlərdəndir. Neft gəlirlərinin səmərəli şəkildə xərclənməsi və lazımi sahələrə yönəldilməsi əhəmiyyətli amildir.

Vergi

Statistikası

2019-cu ilin yanvar-iyun aylarında **Vergilər Nazirliyinin xətti ilə dövlət büdcəsinə** 3 milyard 632,8 milyon manat verginin ödənilməsi təmin edilib, proqnoza 108,8% əməl olunub. **Əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə** 7,4% çox vəsait toplanılıb.

Ödənilən vergilərin 70,1%-i **qeyri-neft-qaz sektorunun**, 29,9%-i neft-qaz sektorunun payına düşüb.

Neft-qaz sektorundan daxilolmalar proqnozlara nisbətən 101,3% icra olunub.

Qeyri-neft-qaz sektoru üzrə vergi daxilolmalarının artımı proqnoza nisbətən 12,3%, əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisədə isə 14,3% təşkil edib.

Qeyri-neft-qaz sektorunun özəl bölməsindən vergi ödəmələri 15,9% artıb, onun qeyri-neft-qaz sektorundan vergi daxilolmalarında xüsusi çəkisi 77%, cəmi vergi daxilolmalarında xüsusi çəkisi 53,9% olub.

ƏDV daxilolmalarında artım 17,9%, mənfəət vergisi üzrə 29,7%, əmlak vergisi üzrə 17,6%, mədən vergisi üzrə 16,2%, aksizlər üzrə isə 4,8 dəfə təşkil edib.

Regionlardan vergi daxilolmaları 12,6% artaraq, xüsusi çəkisi 10%-ə yüksəlib.

2019-cu ilin yanvar-iyun ayları ərzində respublika üzrə **təqdim edilmiş bəyannamələrin** ümumi sayı 1.482.093 olub.

İnternetlə təqdim edilmiş bəyannamələrin xüsusi çəkisi 95,8% təşkil edib.

Cari ilin iyul ayının 1-nə **aktiv vergi ödəyicilərinin sayı** ilin əvvəlindən 5,6% artaraq 456.155 təşkil edib. Aktiv ƏDV ödəyicilərinin sayı 22,7% artaraq 21.950-ə çatıb. Cari ilin 1 iyul tarixinə **aktiv hüquqi şəxslərin sayı** ilin əvvəlindən 9,1% artaraq 73.336-ya, aktiv fiziki şəxslərin sayı isə 4,9% artaraq 382.819-a çatıb.

2019-cu ilin yanvar-iyun aylarında **ƏDV-nin məqsədləri üçün qeydiyyatata alınmış vergi ödəyicilərinin sayı** 6.432 olub ki, bu da ötən dövr ilə müqayisədə 3,4 dəfə çoxdur.

Bu dövrdə **hüquqi şəxs olan aktiv ƏDV ödəyicilərinin sayı** 16,9% artaraq 18.019-a, fiziki şəxs olan aktiv ƏDV ödəyicilərinin sayı isə 58,7% artaraq 3931-ə çatıb.

2019-cu ilin yanvar-iyun ayları ərzində **qeydiyyatdan keçmiş vergi ödəyicilərinin ümumi sayı** 51.405 olub. Onlardan 13,8%-i hüquqi, 86,2%-i fiziki şəxslərdir.

Qeydiyyatdan keçmiş vergi ödəyicilərinin 57,4%-i regionların payına düşüb.

2019-cu ilin yanvar-iyun ayları ərzində 23.386 **təsərrüfat subyekti** (obyekti) qeydiyyatdan keçib.

2019-cu ilin 1 iyul tarixinə **aktiv obyektlərin** (təsərrüfat subyektlərinin) sayı cari ilin əvvəlindən 6,3% artaraq 147.472-yə çatıb.

2019-cu ilin yanvar-iyun aylarında qeydiyyatdan keçmiş **nəzarət kassa aparatları** sayı 11.891, **POS-terminalların sayı** isə 6.474 olub ki, bu da 2018-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə, müvafiq olaraq, 39,9% və 39,4% çoxdur.

2019-cu ilin yanvar-iyun ayları ərzində **Vergilər Nazirliyinin Çağrı Mərkəzinə** 216.596 **zəng daxil** olub. Bu zənglərdən 76%-i Çağrı Mərkəzinin əməkdaşları tərəfindən canlı rejimdə cavablandırılıb.

Çağrı Mərkəzi tərəfindən vergi ödəyicilərinə göndərilən **SMS-lərin sayı** 2.168.253 olub.

2019-cu ilin yanvar-iyun ayları ərzində **xidmət strukturlarında qəbul edilmiş vergi ödəyicilərinin** ümumi sayı 186.886 olub. Bu dövr ərzində vergi ödəyicilərinə 371.445 sayda müxtəlif xidmətlər göstərilib.

2019-cu ilin yanvar-iyun ayları ərzində 110.324 sayda **"ASAN İmza"** sertifikatı verilib.

2019-cu ilin yanvar-iyun ayları ərzində **Vergilər Nazirliyinin rəsmi internet səhifəsinə** daxilolmaların sayı 2.786.074 təşkil edib.

Azərbaycanın
Vergi Jurnalı

JEL Classification Codes: C1, C13, H5

Azərbaycanın büdcə gəlirlərinin formalaşmasında səmərəli vergi siyasətinin rolu

Esmira Quluzadə

Xülasə

Məqalə Azərbaycanda vergi yükünün səmərəliliyinin Laffer metodologiyası vasitəsilə tədqiq olunmasına həsr edilmişdir. Bu məqsədlə Azərbaycanın 1995–2017-ci illəri əhatə edən dövr üzrə vergi yükü və ÜDM göstəricilərindən istifadə edilmişdir. Müəyyən olunmuşdur ki, dövlət büdcəsinin vergi gəlirlərinin maksimum olması üçün ÜDM-in optimal vergi yükü 12,8% olmalıdır. Beləliklə, müşahidə olunan dövr üzrə hesablanmış optimal vergi dərəcəsi bu dövr üçün faktiki vergi yükünün orta göstəricisi (13%) ilə uyğunluq təşkil etmişdir. Lakin səmərəliliyin daha da yüksəldilməsi üçün vergi dərəcələrinin az miqdarda aşağı salınması məqsədmüvafiq hesab edilə bilər.

Açar sözlər: Laffer əyrisi, vergi yükünün səmərəliliyi, büdcə gəlirləri, optimal vergi yükü, vergi siyasəti, vergitutma bazası

The role of effective tax policy in the formation of Azerbaijan's budget revenues

Esmira Guluzada

Abstract

The article is devoted to researching the efficiency of the tax burden in Azerbaijan through Laffer methodology. For this purpose, tax burden and GDP indices for the period covered by 1995-2017 were used in Azerbaijan. It was determined that the optimal tax burden of GDP should be 12.8% in order to maximize tax revenues of the state budget. So, we found that, calculated the optimal tax burden of GDP was in compliance with the average level of actual tax burden (13%) for the observed period. However, it may be deemed appropriate to decrease the tax rates to increase efficiency.

Key words: Laffer curve, effectiveness of tax burden, budget revenues, optimal tax burden, tax policy, taxation base

1. Giriş

Büdcə gəlirlərinin formalaşmasında vergi siyasətinin əhəmiyyəti böyükdür və Azərbaycanda vergi daxilolmaları büdcə gəlirlərinin əsas hissəsini təşkil edir. Ümumiyyətlə, səmərəli vergi siyasəti dedikdə nə başa düşülməlidir. Qeyd etdiyimiz kimi, vergi daxilolmaları büdcə gəlirlərinin tərkib elementidir. Deməli, daha çox vergi daxilolmaları daha çox büdcə gəlirləri deməkdir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, vergilərin müəyyən həddən sonra yüksəlməsi əks effekt verərək həm iqtisadi artıma, həm də biznes mühitinə mənfi təsir göstərə bilər. Məhz səmərəli vergi siyasəti elə siyasət tədbirlərini nəzərdə tutur ki, bu zaman büdcə gəlirlərini təmin etməklə yanaşı, iqtisadi inkişafa kəskin neqativ təsir göstərilməsin. Dövlət maliyyələşməsinin tərkibi kimi, artan borclar iqtisadiyyat üçün daha çox artan yükədən başqa bir şey deyil. Problemin yumşaldılmasının bir yolu vergi sistemini iqtisadiyyata daraldıcı təsir göstərmədən elə tənzimləməkdir ki, bu zaman tətbiq edilən vergi dərəcələri mümkün olan ən yüksək dövlət gəlirlərini təmin etmiş olsun. Bu baxımdan fərdi gəlir vergilərinin səviyyəsi və sistemin ümumi effektivliyi həmişə elmi və sosial sferalarda ən çox müzakirə olunan mövzulardandır. Hələ XIV əsrdə İbn Xaldun artıq vergilər və iqtisadi effektivlik məsələsi barədə öz fikirlərini irəli sürmüşdür. Bu cür fikirlər XX əsrdə Keynes və digərləri tərəfindən də qeyd edilmişdir. Xüsusilə 1970-ci illərdə hakim mövqeyə malik olan Keynesçi iqtisadi nəzəriyyə staqflyasiya fenomenini izah edə bilmədiyi zamanda vergi və iqtisadi effektivlik məsələləri daha da qabarıq şəkildə diqqət çəkməyə başladı. Təklif nəzəriyyəsinin tərəfdarları Adam Smitin fikirlərini dəstəkləyərək artıq vergi yükünün milli sərvətə neqativ effekt verən bir element kimi qəbul olunmasını təklif edirdilər. Beləliklə, getdikcə vergi siyasəti və onun səmərəliliyi məsələsi aktual bir məsələyə çevrilirdi. Belə bir səmərəliliyin, yəni vergi dərəcəsi ilə vergi gəlirləri arasında əlaqənin tədqiqi üçün ən geniş yayılmış yanaşma Laffer əyrisinin qurulması və onun üzərində ən əlverişli nöqtənin təyin olunması ilə

həyata keçirilən yanaşmadır. Məhz bu tədqiqat işinin əsas məqsədi şəxsi gəlir vergisi dərəcəsi və dövlət büdcəsinin gəlirləri arasındakı əlaqənin modelləşdirilməsindən və bu modeldən istifadə etməklə optimal vergi dərəcəsinin təyin olunmasının həyata keçirilməsindən ibarətdir. Məqalədə Laffer əyrisinin tətbiqi ilə qeyd olunan tədqiqatın həyata keçirilməsi üçün Karas (2012) və Hsing (1996) tərəfindən aparılmış tədqiqatlarda istifadə olunan metodologiya tətbiq olunmuşdur.

2. Empirik ədəbiyyat xülasəsi

Qiymətləndirmə və hesablamalara keçməmişdən əvvəl Azərbaycanda Laffer əyrisinin tətbiqi sahəsində mövcud olan tədqiqat işləri nəzərdən keçirilmişdir. Belə tədqiqat işlərinə Hasanlı, Hacıyev və Suleymanova (2018), Musayev, Amirov, Hasanlı (2006) tərəfindən həyata keçirilmiş işləri nümunə göstərmək olar. Beynəlxalq elmi ədəbiyyatlarda bir qayda olaraq qəbul olunmuş belə bir qanunauyğunluq vardır ki, şəxsi gəlir vergisinin yüksəlməsi ilkin olaraq dövlət büdcəsinin vergi gəlirlərini artırdığı halda müəyyən müddət sonra bu, əksinə olaraq, bir nöqtəyə qədər vergi daxilolmalarını azaldır. Belə bir əlaqənin empirik təhlili ilk olaraq 1974-cü ildə Arthur B. Laffer tərəfindən aparılmışdır (Laffer, 1981). Sonralar vergi dəyişmələrinin ÜDM-ə oxşar təsiri də birbaşa vergilər üçün empirik olaraq sübuta yetirilmişdir. Belə ki, Szarowská (2011) göstərir ki, Avropa Birliyində birbaşa vergi kvotasının 1% yüksəlməsi ÜDM-in 0,29% azalmasına səbəb olur. Bundan başqa, Arnold (2008) və başqa bir sıra tədqiqatçıların işlərində vergi dərəcəsi ilə iqtisadi artım arasında mövcud olan əlaqələrin daha detallı şəkildə tədqiqinə rast gəlmək mümkündür. Lafferin yanaşması bir sıra digər alimlər tərəfindən müxtəlif ölkələr üçün yenidən işlənilərək təkmilləşdirilmişdir.

3. Metodologiya

Laffer metodologiyasının tətbiqi və bu yolla optimal vergi siyasətinin müəyyənəşdirilməsinin

əsasını ölkə üzrə şəxsi gəlir vergiləri ilə dövlətin vergi gəlirləri arasında əlaqənin təhlili təşkil edir. Bu əlaqə Laffer (1981) və Hsing (1996) tərəfindən qiymətləndirilmiş funksiyalara uyğun olaraq lokal maksimuma malik olan bir kvadratik funksiya vasitəsilə tədqiq oluna bilər. Bu funksiyanın dəyişənləri isə ÜDM, ölkə üzrə cəmi illik şəxsi gəlirlər, illik şəxsi gəlirlərdən büdcəyə tutulan şəxsi gəlir vergisinin məbləği ilə sosial ayrılmaların cəmi dəyişənlərindən ibarət olacaqdır. Bütün dəyişənlər isə sabit qiymətlərdə olmaqla adambaşına ifadədə götürülməlidir. İstifadə etdiyimiz yanaşma, əsasən, Karas (2012) və Hsing (1996) tərəfindən aparılmış tədqiqatların metodologiyasına əsaslanmışdır. Hsing birkətlilik reqresiya modelindən istifadə etməklə Laffer metodunu tətbiq etmişdir. Onun modelinin asılı dəyişəni hər nəfərə düşən dövlət büdcəsinin vergi gəlirləri, izahedici dəyişəni isə dövlət büdcəsinin vergi gəlirinin dəyişməsinin ölkə üzrə ümumi şəxsi gəlirlərin dəyişikliyinə nisbəti (marjinal vergi həddi) göstəricisidir. Hsing dəyişənlərin həm orijinal formasını, həm də onların natural loqarifmik formasını istifadə etmişdir ki, bu da 4 müxtəlif modelin qiymətləndirilməsini şərtləndirmişdir. Dəyişənlərin loqarifmik götürülməsinin məqsədini məqalədə açıqlamasa da, o, bunun determinasiya əmsalından istifadəni reallaşdırmaqla əlaqədar olduğu kontekstdən müəyyənləşir. Belə ki, o, maksimum vergi gəlirlərini təmin edən vergi dərəcəsinin müəyyən edilməsi üçün bu modellərdən determinasiya əmsalı 0,9-dan böyük olan modelləri istifadə etmişdir. Dörd modeldən isə yalnız ikisi onun bu kriteriyasına cavab vermiş və optimal vergi dərəcəsinin hesablanmasında istifadə olunmuşdur. Hsing (1996) tərəfindən təqdim olunmuş bu modellərdən hər ikisinin asılı dəyişəni adambaşına düşən vergi gəliridir (TR). İzahedici dəyişən kimi isə 1-ci modeldə dövlət büdcəsinin vergi gəlirlərinin ölkə üzrə ümumi gəlirlərə nisbəti (TR / AGI), 2-ci modeldə isə dövlət büdcəsinin vergi gəlirlərinin ölkə üzrə ÜDM-a nisbəti (TR / AGI) göstəricilərindən istifadə olunmuşdur. Hsing (1996) və Lafferdən (2004) fərqli olaraq Karas

(2012) sosial müdafiə ödənişlərini hər iki modelə daxil etmiş və gəlirin maksimallaşdırılması məsələsində istifadə etmişdir. Hər iki model üçün mühüm şərtlər bunlardır: dəyişənlərin normallığı, saxta reqresiyanın mövcudluğunun təhlili və dəyişənlərin hər hansı transformasiyasının mümkünlüyü.

Aşağıdakı əsas səbəblərdən normallıq xüsusiyyəti Laffer funksiyasının qiymətləndirilməsində vacib hesab edilir:

1. F-test, t-test və digər başqa statistik testlərin etibarlılığı baxımından statistik göstəricilərin normallığı tələb olunur (Nikkinen, Sahlström, 2004).
2. Ana kütlədə reqresiya asılılığının parametrlərinin ƏKKÜ ilə qiymətləndirilməsi zamanı parametrlər üzrə hipotez testlərinin həyata keçirilməsi üçün onların normal paylanmaya malik olmaları zərurəti mövcuddur.
3. ƏKKÜ ilə aparılan qiymətləndirmələrdə modelin qalıqları normal paylanmaya malik olmalıdır (Granger, Newbold, 1974).
4. Göründüyü kimi, hər iki modeldə nisbət göstəricilərindən istifadə olunur ki, belə dəyişənlər də hər hansı kəsirlə göstərilir. Bu zaman sürət və məxrəcdəki ədədlər müxtəlif proporsiyalarda verilir ki, bu da böyük ehtimal ki, sıxlıq funksiyasının normallığa uyğunluğunu təmin etmiş olur (Barnes, 1982).

Digər vacib problem saxta reqresiya ilə əlaqədar yarana biləcək problemdir ki, Karas bu problemi Granger and Newbold tərəfindən təklif olunmuş metodologiya ilə təhlil etmişdir. Bu yanaşma ilə saxta reqresiya probleminin araşdırılması Durbin-Watson (DW) statistikasının kəmiyyəti ilə determinasiya əmsalının (R2) müqayisəsinə əsaslanır. Belə ki, hesab olunur ki, əgər modelin determinasiya əmsalı çox yüksək qiymətə malik olmaqla həm də Durbin-Watson (DW) statistikasının kəmiyyətindən böyük olarsa, onda modelin dəyişənlərinin qeyri-stasionarlığı səbəbindən belə güclü görünməsinə, lakin saxta reqresiya əlaqəsinin mövcudluğuna inanmaq olar.

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunan bütün tədqiqat

işlərində və Lafferin orijinal tədqiqat işinin müddəalarına əsaslanaraq, Laffer ayrısının təniyyətini aşağıdakı reqresiya modeli vasitəsilə verə bilirik:

$$\ln(R_t) = \beta_0 + \beta_1 \ln(X_t) + \beta_2 [\ln(X_t)]^2 + \varepsilon_t \quad (1)$$

Burada,

$$X_t = \frac{R_t}{Y_t},$$

R dövlət büdcəsinin vergi gəlirlərini, Y ölkənin ÜDM-ni, ε modelin qalıqlarını, β əmsalları modelin qiymətləndirilən parametrlərini, \ln natural loqarifmik funksiyanı ifadə edir.

(1) modelinin qiymətləndirilməsinə keçməmişdən əvvəl istifadə olunan makroiqtisadi göstəricilərin statistik göstəricilərinin toplanması və onların ilkin statistik təhlili işi həyata keçirilmişdir. Hər iki dəyişənin statistik göstəriciləri Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet sahifəsindən götürülmüşdür. Dəyişənlərin statistik göstəriciləri 1995–2017-ci il dövrünü əhatə edir və göstərici rəqəmləri cədvəl 1-də verilmişdir. Cədvəlin aşağısında isə statistik göstəricilərin mənbələri ətraflı göstərilmişdir.

(1) modelində izahedici dəyişən kimi birbaşa Azərbaycan qanunvericiliyində təyin edilmiş vergi dərəcələrindən yox, büdcənin vergi gəlirlərinin

Cədvəl 1. Azərbaycanın ÜDM-i və dövlət büdcəsinin gəlirləri, milyon manatla

İllər	Gəlirlər – cəmi	Cəmi vergi gəlirləri	ÜDM	Vergi yükü
1995	316.9	168.0	2133.8	0,08%
1996	402.6	331.2	2732.6	0,12%
1997	513.0	454.7	3158.3	0,14%
1998	465.5	414.3	3440.6	0,12%
1999	559.5	462.2	3775.1	0,12%
2000	714.6	565.4	4718.1	0,12%
2001	784.8	706.7	5315.6	0,13%
2002	910.2	833.1	6062.5	0,14%
2003	1220.9	992.7	7146.5	0,14%
2004	1509.5	1215.7	8530.2	0,14%
2005	2055.2	1728.1	12522.5	0,14%
2006	3868.8	3006.8	18746.2	0,16%
2007	6006.6	5144.4	28360.5	0,18%
2008	10762.7	6628.2	40137.2	0,17%
2009	10325.9	5041.4	35601.5	0,14%
2010	11403.0	5176.5	42465	0,12%
2011	15700.7	6254.7	52082	0,12%
2012	17281.5	6817.4	54743.7	0,12%
2013	19496.3	7492.7	58182	0,13%
2014	18400.6	8177.5	59014.1	0,14%
2015	17498.0	8543.6	54380	0,16%
2016	17505.7	8574.0	60393.6	0,14%
2017	16516.7	8850.5	70135.1	0,13%

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, <https://www.azstat.org>

ÜDM-ə nisbətindən istifadə olunmuşdur. Qeyd edək ki, Laffer metodunun tətbiqinə həsr olunmuş tədqiqat işlərində də bu cür yanaşma mövcuddur. Bu onunla əlaqədardır ki, fiks faiz dərəcələri götürülərkən müəyyən azadolmalar və güzəştlər son olaraq dövlətin əldə etdiyi gəlirlərdə nəzərə alınmır. Məsələn, məlumdur ki, Azərbaycanda şəxsi gəlirdən vergi 14 faizdir. Lakin büdcəyə ödənilmiş gəlir vergisinin ümumi gəlirlərdə xüsusi çəkisinə baxsaq, bunun dəqiq 14 faizə bərabər olmadığını şahidi ola bilərik. Bu baxımdan faktiki vergi daxilolmalarının gəlirlərə nisbəti göstəricisindən istifadə olunması daha adekvat nəticələrin əldə olunmasına kömək etmiş olar.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, ilk əvvəl dəyişənlərin normallığı yoxlanılmalıdır. Nəzəriyyədə normallığın yoxlanılması texniki olaraq Jarque-Bera testi vasitəsilə, elmi-statistik yanaşma kimi isə, əsasən, χ^2 - razılıq kriteriyası (Fit test) vasitəsilə həyata keçirilir. Jarque-Bera kəmiyyətinin dəyəri (2)-də verilmiş bərabərliyə əsasən müəyyənləşdirilir (Jarque and Bera, 1987). Bu dəyər nə qədər sıfıra yaxın olarsa paylanmanın o qədər normal paylanmaya uyğun olduğunu müəyyən inamla söyləmək

mümkün olur.

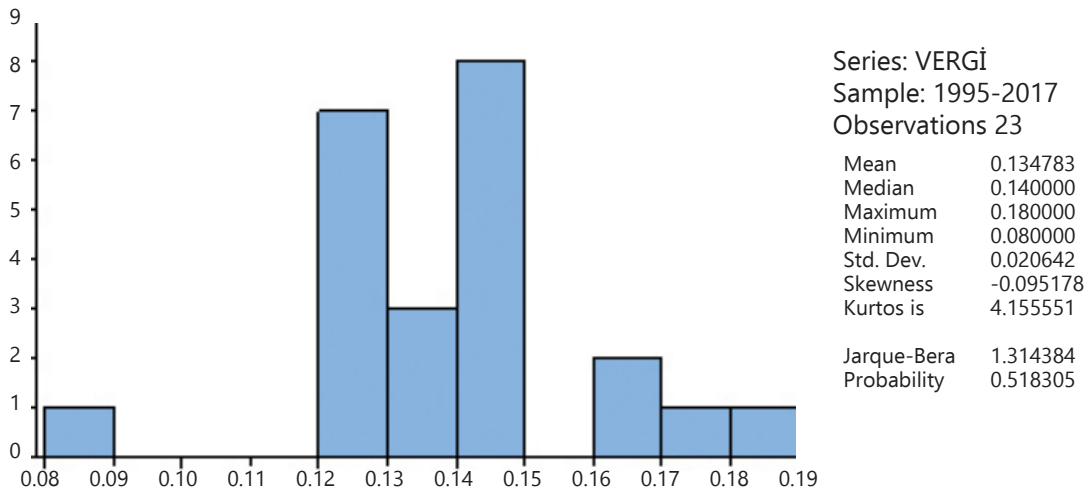
$$JB = n \left[\frac{S^2}{6} + \frac{(K-3)^2}{24} \right] \quad (1)$$

Burada, n-seçmə müşahidənin sayı, S-skewness əmsalı, K-kurtosis əmsalıdır. Skewness paylanmanın simmetrikliliyini xarakterizə edən bir əmsaldır və əgər Skewness=0 olarsa, paylanma simmetrik, skewness<0 olarsa, paylanma sağa meyilli, skewness>0 olarsa, paylanma sola meyillidir. Kurtosis əmsalı paylanmanın sivriliyi və ya yastılığı ilə bağlı bir əmsaldır və əgər kurtosis=3 olarsa, paylanma normal paylanma, kurtosis<3 olarsa, paylanma sivri bir paylanma, kurtosis>3 olarsa, paylanma yastı bir paylanma hesab edilir.

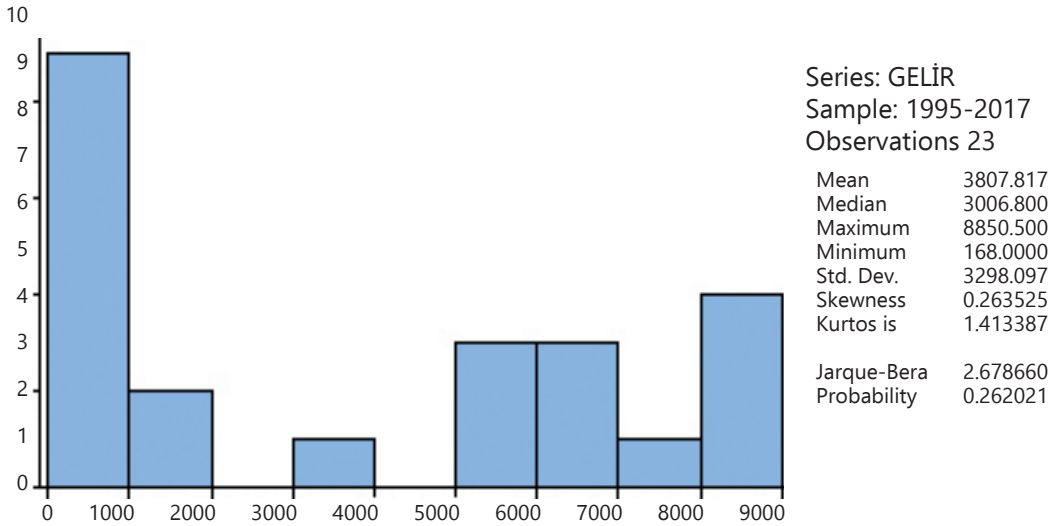
3. Empirik qiymətləndirmə

Məqalədə nəzərdə tutulan empirik qiymətləndirmələr Eviews proqram paketində aparılmışdır. İlkin olaraq normallığın yoxlanılması ilə əlaqədar nəticələri müzakirə edək. Bu xüsusiyyət Jarque-Bera testi vasitəsilə yoxlanılmış və nəticələr şəkil 1 və şəkil 2-də

Şəkil 1. Vergi yükünün ÜDM-ə nisbəti göstəricisinin normallığının yoxlanılması

Şəkil 2. Dövlət büdcəsinin vergi gəlirlərinin normallığının yoxlanılması

ümumiləşdirilmişdir. (2)-də verilən bərabərlik vasitəsilə Jarque-Bera testinin qiyməti hesablanır. Testin kriteriyalarına görə, nəticələr etibarlı hesab edilə bilər. Belə ki, skewness sifıra, kurtoses isə üçə bərabər olarsa, paylanmanın tam olaraq normal paylanma olduğunu söyləmək olar.

Şəkil 1 və şəkil 2-dən görüldüyü kimi, modelin hər iki dəyişəninənin paylanmasının normal olduğunu söyləmək olar. Çünki bir qayda olaraq JB kəmiyyəti sıfıra yaxınlaşdıqca onun ehtimalı da 1-ə yaxınlaşır ki, bu da arzuolunan hal hesab edilir. Kriteriya kimi, JB kəmiyyətinin ehtimalının 0,05-dən böyük olması dəyişənin normallığının qəbul olunmasına imkan yaradır.

İndi isə (1) Laffer tənliyinin qiymətləndirilməsi həyata keçirilə bilər. Qiymətləndirmə Eviews statistik proqram paketi vasitəsilə ƏKKÜ-nün tətbiqi ilə həyata keçirilmişdir. Lakin qiymətləndirmə aparılarkən asılı dəyişənin, yəni dövlət büdcəsinin gəlirlərinin avtoreqressiv proseslə təyin olunması təhlil olunmuşdur. Müəyyən olunmuşdur ki, bu dəyişən birinci tərtib avtoreqressiv proseslə təyin oluna bilən bir dəyişəndir. Bu baxımdan, qiymətləndirmə zamanı dövlətin vergi gəlirləri dəyişəninənin bir dövr əvvəlki qiymətləri (1) modelinə izahedici

dəyişən kimi əlavə olunmuşdur. Beləliklə, (1) modelinin empirik şəkl (3)-də verilmiş formada olacaqdır.

$$\ln(R_t) = 17,3 + 0,91 \ln(R_{t-1}) - 16,01 \ln(X_t) - 3,89[\ln(X_t)]^2 \quad (3)$$

$$p = (0,07) (0,00) (0,09) (0,11)$$

$$R^2 = 0,98$$

$$\text{Durbin-Watson (DW)} = 1,19$$

Burada,

$$X_t = \frac{R_t}{Y_t}$$

R_t dövründə dövlət büdcəsinin vergi gəlirlərini, R_{t-1} $t-1$ dövründə dövlət büdcəsinin vergi gəlirlərini, Y_t t dövründə ölkənin ÜDM-ni, \ln natural loqarifmik funksiyanı ifadə edir.

Laffer metodologiyasının əsas həssas olduğu məqamlar barədə danışarkən qeyd edilmişdir ki, əgər stasionar olmayan modeldə yüksək determinasiya əmsalı (R^2) varsa, bunun hələ asılılığın keyfiyyətinin yüksəkliyi barədə bir informasiya olduğunu söyləmək olmaz. Deməli, stasionar olan dəyişənlər üzrə qiymətləndirilmiş modelin determinasiya əmsalı (R^2) barədə fikir yürütmək olar. Belə ki, stasionar olmayan dəyişənlər arasında səbəb-nəticə əlaqəsi tam

aydın deyilsə, onların birgə hərəkət səbəbini izah etmək olmur və ola bilsin ki, bu hərəkət trend faktorunun səbəbindən olsun. Lakin Laffer əyrisinin qiymətləndirilməsi zamanı səbəb-nəticə əlaqəsinin istiqaməti barədə hər hansı bir şübhə yoxdur. Çünki doğrudan da dövlət büdcəsinin vergi gəlirləri vergi dərəcəsiindən asılı ola bilər, bunun əksi isə mümkün deyil. Bu baxımdan, bu dəyişənlərin stasionarlıq təhlilinə ehtiyac yoxdur. Yəni onlar stasionar olmasalar da, vergi gəlirləri vergi dərəcələrindən asılı formalaşır. Belə olan halda Karas (2012) determinasiya əmsalını "Durbin-Watson" (DW) statistikasının kəmiyyəti ilə müqayisə etməklə kriteriya daxil etmişdir. Bu kriteriyaya görə, "Durbin-Watson" (DW) statistikasının kəmiyyəti determinasiya əmsalından kiçik deyilsə, onda saxta reqressiya probleminə görə narahat olmamaq olar. Beləliklə, burada hər iki statistik kəmiyyətin mənası izah olunduqdan sonra onların əldə olunmuş kəmiyyətləri müqayisə olunacaq. Ekonometrik təhlil zamanı reqressiya xəttinin nə dərəcədə yaxşı olduğu tədqiqatın ən başlıca suallarından biridir. Əgər bütün müşahidələr qurulmuş reqressiya xəttinin üzərində yerləşərsə, onda bu reqressiya xətti asılılığı xarakterizə edən ən mükəmməl reqressiya xəttidir. Lakin realıqda bu hal çox nadir hallarda mümkün ola bilər. Adətən, müşahidələr reqressiya xəttindən müsbət və mənfi u_i qədər uzaqlıqlarda yerləşir. Determinasiya əmsalı seçmənin reqressiya xəttinin bu seçmənin nöqtələr çoxluğunu öz ətrafında nə dərəcədə yaxşı cəmləşdirdiyini ölçür. İki dəyişənli modeldə (məsələn, Y asılı dəyişən, X izahedici dəyişən) determinasiya əmsalı r^2 , çox dəyişənli modeldə (məsələn, Y asılı dəyişən, X_1, X_2, \dots, X_n izahedici dəyişənlər) isə R^2 kimi işarə olunur. Bu əmsal 0 və 1 arasında qiymətlər alır. Əgər determinasiya əmsalı 1 qiymət alarsa, bu o deməkdir ki, Y -də baş verən dəyişiklik 100% X -də baş verən dəyişikliklə izah oluna bilər. (3) modelində "Durbin-Watson" (DW) statistikasının kəmiyyətinin 1,19-a, determinasiya əmsalının isə 0,98-ə bərabər olduğu məlumdur. Bu isə o deməkdir ki, "Durbin-Watson" (DW) statistikasının kəmiyyəti determinasiya əmsalının qiymətindən kiçik deyildir. Deməli, (3) modelinin

saxta olmadığını qəbul edə bilərik.

Laffer əyrisinin qiymətləndirilməsi mərhələsinin başa çatdırılmasından sonra növbəti mərhələdə optimal vergi yükünün müəyyən edilməsi mərhələsinə başlamaq olar. Qeyd edək ki, Laffer əyrisinin ümumi şəkli (1)-də verildiyi kimidir. Lakin bir çox tədqiqat işlərində empirik nəticələrin adekvatlığı səbəbindən bu modelə bəzi kontrol dəyişənlər də əlavə edilmişdir. Dissertasiyanın bu fəslində Azərbaycan üçün qiymətləndirdiyimiz modelə əlavə olaraq asılı dəyişənin bir dövr əvvəlki qiymətləri kontrol dəyişən kimi daxil edilmişdir. Optimal vergi dərəcəsi dedikdə elə vergi yükü başa düşülür ki, bu vergi yükü ilə ÜDM yükləndikdə dövlət büdcəsinə vergi daxilolmaları maksimum olur. (3) funksiyasından qeyd olunan bu optimal vergi yükünün müəyyən edilməsi üçün bu funksiyanın vergi yükü dəyişəninə nəzərən birinci tərtib törəməsi hesablanmalıdır. Törəmənin hesablanmasından sonra alınmış ifadə sifira bərabər götürülməklə optimal vergi yükü müəyyən olunur. Riyaziyyat kursundan məlumdur ki, funksiyanın birinci tərtib törəməsinin sifira çevrildiyi nöqtə onun ekstremum nöqtəsidir və bu nöqtədə funksiyanın qiyməti maksimum ola bilər, lakin bunun üçün onun ikinci tərtib törəməsi mənfi işarəyə malik olmalıdır. Hələlik (3) funksiyasından istifadə etməklə dövlət büdcəsinin gəlirləri dəyişəninin (R) vergi yükü dəyişəninə (X) nəzərən birinci tərtib törəməsini hesablamaqla ekstremum nöqtəsini təyin edək.

Beləliklə, müəyyən olundu ki, dövlət büdcəsinin

$$\frac{\partial \ln R}{\partial X} = -16.01 \frac{1}{X} - 3.89 * 2 * \ln(X) \frac{1}{X}$$

$$-16.01 \frac{1}{X} - 3.89 * 2 * \ln(X) \frac{1}{X} = 0$$

$$-16.01 - 7.78 * \ln(X) = 0$$

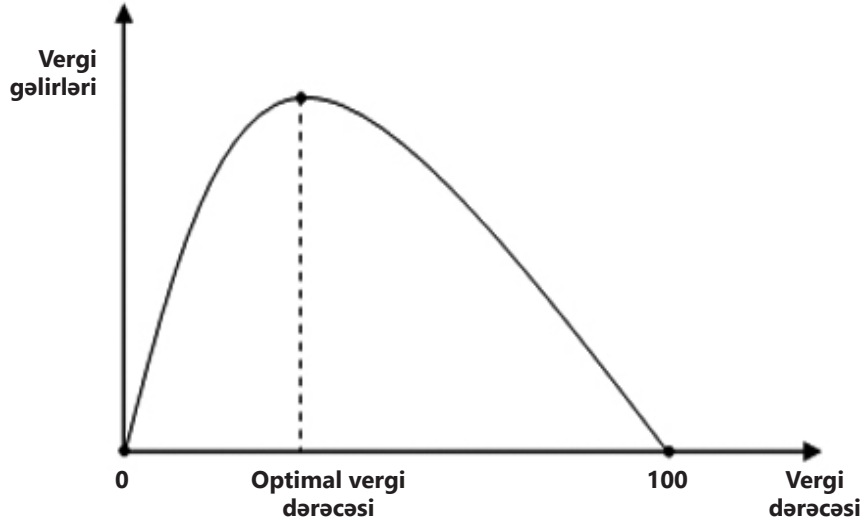
$$-7.78 * \ln(X) = 16.01$$

$$\ln(X) = -\frac{16.01}{7.78}$$

$$X = \exp\left(-\frac{16.01}{7.78}\right)$$

$$X = 0.128$$

Şəkil 3. Laffer əyrisi

vergi gəlirlərinin maksimum olması üçün ÜDM-in vergi yükü 12,8% olmalıdır. Lakin yuxarıda qeyd olunduğu kimi, bu nöqtənin maksimum nöqtə olmasını demək üçün ikinci tərtib törəmənin işarəsinin müəyyənəşdirilməsi lazımdır. Yəni tapılmış 12,8% vergi dərəcəsinin (3) funksiyasında dövlətin vergi gəlirlərini maksimum etməsi üçün bu funksiyanın vergi yükünə nəzərən ikinci tərtib törəməsinin işarəsi mənfi olmalıdır. Lakin bu şərtin yoxlanılması vacib deyildir. Çünki Laffer metodologiyasının nəzəri konsepsiyası elə qurulmuşdur ki, burada tapılmış ekstremum həmişə optimallaşdırma məsələsinin maksimum həlli olur. Belə ki, metodologiyanın əsas təməl prinsipinə görə, dövlətin 0 dərəcə vergi tətbiq etməsi halında büdcənin vergi gəlirləri həmişə sıfıra bərabər olacaqdır. Digər tərəfdən, 100 faiz vergi dərəcəsinin tətbiqi də dövlətə gəlir gətirməyəcək. Çünki bütün gəlirləri belə vergi ilə alınmış əhali və sahibkarlar artıq növbəti dövrdə nə işləməyəcək, nə də istehsal etməyəcəklər ki, bu da büdcə gəlirlərinin sıfıra bərabər olmasına səbəb olacaq. Bu nəzəri mühakiməni şəkil 3-də verilmiş qrafik təsvirlə davam etdirək.

Vergi yükünün 0-dan başlayaraq artması tədricən vergi gəlirlərinin də artmasına səbəb olacaqdır. Əldə olunmuş gəlirlərin dövlət

tərəfindən xərclənməsi yeni vergitutma bazası formalaşdırmaqla yenidən dövlətin vergi gəlirlərini artıracaq. Vergi dərəcələrinin bu şəkildə artımı müəyyən bir səviyyədə sonra əks effekt verməyə başlayacaqdır və 100 faizə çatan zaman gəlirlər də sıfıra bərabər olacaq. Məhz bu cür nəzəri konsepsiya Laffer tənliyinin qrafikinə, şəkil 3-də olduğu kimi, formalaşmasını şərtləndirmişdir. Deməli, belə bir qrafikin üzərində optimal vergi dərəcəsinə uyğun nöqtədə dövlətin vergi gəlirləri maksimum olacaqdır ki, bu xüsusiyyətin mövcudluğu şəraitində isə kafi şərtin (ikinci tərtib törəmənin işarəsinin yoxlanılması) yoxlanılmasına lüzum qalmır.

4. Nəticə və müzakirələr

İndi isə Azərbaycan üçün tapılmış optimal vergi yükünün müzakirəsini həyata keçirək. Bəzən belə fikirlər mövcud olur ki, Azərbaycan üçün tapılmış optimal vergi yükünün digər ölkələrin optimal vergi yükləri ilə müqayisəsi daha səmərəli ola bilər. Lakin ölkələrdə optimal vergi dərəcələrinin formalaşması hər bir ölkəni iqtisadi sistemindən asılı olaraq baş verir. Bu zaman dövlətin büdcəsinin vergilərə alternativ digər gəlir mənbələrinin vəziyyəti, ölkədə vergi yükünün dəyişməsinin makroiqtisadi vəziyyətə

transmissiyası və s. bu kimi xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır. Bu baxımdan, fikrimizcə, optimal vergi yükünün ölkələr üzrə yox, hər bir ölkə üzrə özünün faktiki vergi yükü ilə müqayisəsi daha məqsədmüvafiq hesab edilməlidir. Bu kontekstdə müəyyən edilmiş optimal vergi yükünün (ÜDM-ə nəzərən 12,8 faiz) 1995–2017-ci illəri əhatə edən dövr ərzində faktiki vergi yükü ilə müqayisəli təhlili aparılmışdır. Cədvəl 1-də qeyd olunan dövr üçün vergi daxilolmalarının ÜDM-ə nisbəti (vergi yükü) göstəricisinin zaman sırası verilmişdir. Göründüyü kimi, müşahidə dövründə vergi yükünün maksimum həddi 2007-ci ildə qeydə alınmışdır. Bu dövrdə Azərbaycanda dövlət büdcəsinə toplanmış vergilər ÜDM-in 18 faizinə bərabər olmuşdur. Vergi daxilolmalarının ÜDM-də payının ən aşağı səviyyəsi isə 1995-ci ildə müşahidə edilmişdir. Bu ildə

vergilərin xüsusi çəkisi cəmi 8 faiz təşkil etmişdir. Qrafikə nəzər salsaq, görə bilərik ki, bu illər ərzində vergi yükü göstəricilərinin əksər hissəsi 12 və 14 faiz intervalında müşahidə olunmuşdur. Cədvəl 1-də illər üzrə verilmiş vergi yükünün orta göstəricisi isə (aparılmış hesablamalara görə) 13 faizə bərabərdir. Bu isə o deməkdir ki, Azərbaycanda 1995–2017-ci illəri əhatə edən dövr üzrə vergi yükünün orta göstəricisi ilə bu dövr üçün hesablanmış optimal vergi dərəcəsi uyğunluq təşkil edir. Deməli, tətbiq olunan vergi dərəcələri əlverişli hesab edilə bilər. Göründüyü kimi, optimal vergi yükünün dərəcəsi faktiki orta vergi yükündən cüzi kiçikdir. Bu isə o deməkdir ki, dövlət vergi yükünün çox kiçik həcmdə azaldılmasını həyata keçirərsə, büdcənin vergi daxilolması daha da maksimumlaşar. Lakin yenə qeyd edək ki, bu fərq çox kiçik olacaqdır.

Mənbələr:

- Arnold J. (2008), Do Tax Structures Affect Aggregate Economic Growth? Empirical Evidence from a Panel of OECD Countries // OECD Economics Department Working Papers, No. 643, OECD Publishing
- Barnes P. (1982), Methodological implications of non-normally distributed financial ratios // *Journal of Business Finance and Accounting*, 9, 1: 51–62
- Barnes P. (1987), The analysis and use of financial ratios: A review article // *Journal of Business Finance and Accounting*, 14, 4: 449–461
- Cipra T. (2008) *Finanční ekonometrie / Praha: Ekopress, ISBN 9788086929439*
- Granger C. W. J., Newbold P. (1974), Spurious Regression in Econometrics // *Journal of Econometrics*, 2: 111–120
- Hasanli Y., Hajiyev N., Suleymanova A. (2018), Evaluation of the optimal rate of value-added tax in oil and non-oil sectors in Azerbaijan/ ECOMOD2018 - International Conference on Economic Modeling, Venice, Italy, July 4–6,
- Hasanli Y., Suleymanov N. (2007), Statistical analysis and forecasting of VAT in the Republic of Azerbaijan // *Statistical issues*, Moscow, №11, pp. 69–71.
- Hasanli Y. (2007), Analysis and forecasting of VAT// *Azerbaijan tax news*, №10, pp. 53–62.
- Hasanli Y. (2008), Evaluation of the optimal rate of VAT//*Azerbaijan tax news*, №2, pp. 55–56.
- Hasanli Y. (2012), Evaluation of final products impact of oil and non-oil sectors on key economic indicators, including tax revenues to the state budget // *Reports of ANAS*, №2, pp. 93-102
- Heijman W. J. M., Van Ophem J. A. C. (2005), Willingness to pay tax: The Laffer curve revisited for 12 OECD countries // *Journal of Socio-Economics*, 34, 5: 714–723
- Hsing Y. (1996), Estimating the Laffer curve and policy implications // *Journal of Socio-Economics*, 25 (3), 395–401
- Ihori T., Yang, C. C. (2010), Laffer paradox, Leviathan, and political contest // *Public Choice*, 151: 137–148. ISSN 1573-7101
- Jarque C. M. and Bera A. K. (1987), A Test for Normality of Observations and Regression Residuals, *International Statistical Review*, vol. 55, pp. 163–172
- Karas M. (2012), Tax rate to maximize the revenue: Laffer curve for the Czech Republic // *ACTA Universitatis Agriculturae Et Silviculturae*

- Mendelianae Brunensis, Volume LX (No. 4), pp. 189–194
- Laffer, A. B. (1981) Government exactions and Revenue deficiencies // *Cato Journal*, 1, 1–21
- Laffer A. B. (2004) The Laffer Curve: Past, Present, and Future // *The Heritage Foundation*, No. 1765.
- Lévy-Garboua L., Masclet D., Montmarquette, C. (2007) Emergence of a social norm of fairness in a real effort experiment // *Journal of Economic Psychology*, 30: 147–161
- Musayev A., Amirov N., Hasanli Y. (2006), Evaluation of the effectiveness of fiscal policy. Finding I and II type Laffer points // *Azerbaijan tax news*, №3, pp. 2–16
- Nikkinen J., Sahlström P. (2004), Distributional properties and transformation of financial ratios: The impact of the accounting environment // *Advances in International Accounting*, 17: 85–101
- Pecorino P. (1995), Tax rates and tax revenues in a model of growth through human capital accumulation // *Journal of Monetary Economics*, 36, 527–539
- Saez E. (2001), Using elasticities to derive optimal income tax rates // *Review of Economic Studies*, 68: 205–229
- Sillamaa M. A., Veall M. R. (2001), The effect of marginal tax rates on taxable income: a panel study of the 1988 tax flattening in Canada // *Journal of Public Economics*, 80: 341–356
- Stuart CH. (1981), Swedish tax rates, labor supply and tax revenues // *Journal of Political Economy*, 89, 5: 1020–38
- Szarowská I. (2011), Changes in taxation and their impact on economic growth in the European Union // *Acta univ. agric. et silvic. Mendel. Brun*, 59, 2: 325–332
- Van den Hauwe L. (2000), The Case for Supply-Side Economics Revisited: The Effect of Time Preference // *European Journal of Law and Economics*, 10, 139–160
- Van Ravestein A., Vijlbrief H. (1988), Welfare cost of higher tax rates: An empirical Laffer curve for the Netherlands // *De Economist*, 136, 2, 205–219

JEL code: D02, D64

Vergi ödəyicisinin davranışına institusional yanaşma

İlqar Seyfullayev

Xülasə

Məqalədə insanın iqtisadi davranışı barədə elmi ədəbiyyatdan məlum olan biliklərin təhlili və sintezinə, fərdin bioloji və sosial xüsusiyyətlərinin, onun davranışını tənzimləyən institutların təkamülü barədə təsəvvürlərin ümumiləşdirilməsinə cəhd edilmiş, çoxgedişli məhbus dilemması vasitəsilə fərdin iqtisadi davranış strategiyaları araşdırılmışdır. Tədqiqatda insanın iqtisadi davranışına fərdin eqoizmi və yaşadığı sosial-təbii mühitin tələbləri arasında yaranan ziddiyyətlər, eləcə də tələbatın artımı ilə məhsuldarlığın artımı arasındakı uyğunsuzluqlar prizmasından yanaşılmaqla vicdanlı davranış dəstəkləyən institutların təkamülü və inkişafı barədə mülahizələr irəli sürülmüşdür. Mövzu müxtəlif elm sahələrinin kəsişmə nöqtələrinə toxunduğu üçün daha geniş nəzəri-metodoloji və praktiki informasiya bazasına ehtiyac duyulur. Tədqiqatın nəticələri insanı iqtisadi fəaliyyətdə, o cümlədən vergi öhdəliklərinin yerinə yetirilməsində vicdanlı davranışa sövq edən institutların müəyyən edilməsi və inkişaf etdirilməsi istiqamətində aparılan tədqiqatlar üçün elmi mənbə kimi istifadə oluna bilər.

Açar sözlər: fərd, eqoizm, altruizm, institutlar, çoxgedişli məhbus dilemması

Institutional approach to the behavior of taxpayers

İlqar Seyfullayev

Abstract

The purpose of research is the study of institutional factors that regulate human's economic behavior. Another attempt has been made to analyze and summarize knowledge about the economic behavior of a person, to synthesize ideas about the natural-public environment that regulates the human economic behavior. The different economic strategies of behaviour are studied by research based on the multi-dimensional prisoner's dilemma. Assumptions are put forward about the evolution and development of institutions that support the decent behavior of the individual's economic activities. Since the essence of the topic is located at the intersection of various fields of science, a broader theoretical, methodological and practical information base is required. The result of the research can be used as a scientific source in identifying and developing institutions that support the decent economic behavior of the individual.

Keywords: individual, egoism, altruism, institutions, prisoner's dilemma

1. Giriş

Xalis elmlərdə olduğu kimi, iqtisad elminin nəzəri müddəaları da real hadisələrin izahına müəyyən şərtlərin ödənilməsi kontekstində baxır. Liberalizmin insanın rasionallığına əsaslanan qanunları fərdin irrasional davranışından doğan iqtisadi nəticələrin, eləcə də gəlirlərin bölgüsündə ədalət prinsipinin pozulmasının izahında çətinlik çəkir. Dövlətin iqtisadi tənzimləmədə üstünlüyünü dəstəkləyən alimlər isə iqtisadi resursların istifadəsində səmərəliliyin azalması, sahibkarlıq motivasiyasının zəifləməsi və iqtisadi inkişafın ləngiməsi kimi problemlərin izahı ilə qarşılaşmalı olurlar.

1987–2006-cı illərdə ABŞ-ın Federal Ehtiyatlar Sistemində rəhbərlik etmiş və liberalizmin fədakar müdafiəçilərindən olan Alan Qrinспенin təbircə desək, müasir dünya çox güclü təlatümlər dövrünə qədəm qoymuşdur. O, müasir dövrün problemlərini doğuran əsas ziddiyyətin sürətlə dəyişən iqtisadi mühitlə insanın dəyişməz təbiəti arasında yarandığını vurğulayır və deyirdi: “Təəssüf ki, biz iqtisadi fəaliyyətin subyekti olan insanın mahiyyəti barədə az düşüncəyə sahibik. Biz kimik? Təbiətin verdiyi və heç bir şəraitdə dəyişməyən xüsusiyyətlərimiz hansılardır? Davranış tərzinin və dünyanın dərk edilməsi üsullarının seçilməsində nə dərəcədə müstəqillik?” (Гринспен, 2010:26)

Göründüyü kimi, elmin ən uzunömürlü suallarından biri olan “Biz kimik?” sualı hələ də yaşamaqdadır. Müasir iqtisad elminin real hadisələrin izahında üzə çıxan problemləri məhz iqtisadi insanın davranışı barədə biliklərin natamamlığından qaynaqlanır. Bu kontekstdə, iqtisad elminin bir-biri ilə rəqabətdə olan yanaşmalarının orta qədrə gətirilməsinə və müasir iqtisadi insanın davranışını izah etməyə cəhd edən institusional nəzəriyyə hazırda iqtisad elminin əsas aparıcı istiqamətlərindən birinə çevrilməkdədir. Təsadüfi deyil ki, son illərin Nobel mükafatı laureatları arasında institusional nəzəriyyənin təmsilçiləri – Ronald Kouz (1910–2013), Duqlas Nort (1920–2015), Oliver Uilyamson (1932), Elinor Ostrom (1933–2012) və başqaları – daha tez-tez görünməyə başlamışdır.

İnsan iqtisadi nemətlərin yaradıcısı və istehlakçısı olmaqla yanaşı, həm də vergi ödəyicisidir. Vicdanlı iqtisadi davranış vergi öhdəliklərinin yerinə yetirilməsində könüllülük səviyyəsinin yüksəlməsinə gətirməklə ölkənin vergi sisteminin və vergi inzibətçiliğinin səmərəliliyinin artımına əhəmiyyətli təsir göstərə bilər. Bəs fərdin iqtisadi fəaliyyətdə vicdanlılığını necə dəstəkləmək və yüksək səviyyədə saxlamaq olar?

Fikrimcə, fərdin təbiəti və onun davranışının təkamülü barədə mövcud nəzəri biliklərin ümumiləşdirilməsi qoyulan sualın cavablandırılması və müvafiq institutların təkmilləşdirilməsi üçün faydalı ola bilər.

2.1. Fərd – iqtisadi insan kimi

Müasir liberal nəzəriyyənin əsas müddəaları fərdin rasionallığı prinsipi üzərində qurulmuşdur. Rasional fərd dedikdə tələbatını ödəmək üçün mövcud məlumatları nəzərə almaqla maksimum əlverişli variantı qavrayaraq seçən insan nəzərdə tutulur. “Fərdin rasionallığı” müddəasının söykəndiyi əsas mülahizələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- insan sosial-bioloji varlıq olaraq yaşamaq və nəslini artırmaq üçün fiziki və sosial tələbatlarını ödəməyə can atır;
- müasir insan tələbatlarını ödəmək üçün lazım olan nemətlərin hamısını özü yarada bilmir;
- iqtisad elmi tələbatın mübadilə vasitəsilə ödənilməsi prosesini öyrənir;
- insanlar öz seçiminə görə məsuliyyət daşıyır (riskləri və mükafatı qəbul edir), nəyin yaxşı və nəyin pis olduğunu dərk edirlər.

İnsanların seçimlərinə təsir göstərən və psixologiya, sosiologiya və digər elm sahələrində daha geniş öyrənilən amillərin iqtisad elminin predmetinə aidliyi bu günə qədər elmi mübahisələrin obyektinə olaraq qalır. Həmin amillərə rasional seçimi çətinləşdirən, lakin qarşısını ala bilməyən “səs-küy” kimi də baxılır. “Səs-küy”ün insanın rasional seçiminə təsirinin kritik hədlərə çatdığı anlar isə (ailə, qohumluq və dostluq əlaqələrinin, qrup mənsubiyyətinin,

informasiya asimetriyasının, digər sosial-iqtisadi və psixoloji amillərin təsiri) qeyri-iqtisadi xarakterli olduğu üçün onlar istisna hallar kimi qəbul olunur.

İnsanın yüksək şüurluluğu və qüsursuzluğu üzərində qurulan rasionallıq ideyasını qəbul etməyən Bernard Mondevilə (1670–1733) görə insan təbiətən kifayət qədər irrasional və yanlışlıqlara meyilli məxluqdur. O hesab edirdi ki, insanın yanlış əməlləri qeyri-mükəmməl materialdan ən yaxşısını düzəltməyə yönələn ictimai proses nəticəsində korrektə olunur. (Мондевил, 1974:290–331)

İqtisad elminin təmsilçiləri cəmiyyətin iqtisadi baxımdan fəal olan fərdlərinin – sahibkarların davranışına daha çox diqqət yetirmişlər.

Alman sosioloqu və iqtisadçısı Verner Zombart (1863–1941) kapitalizmin yaranması və inkişafında iqtisadi insanın xüsusi rolunu qeyd edir və göstərirdi ki, onların fəaliyyəti yalnız təsərrüfat fəaliyyətində deyil, ictimai həyatda da ciddi dəyişikliklərə gətirir. Eqoist təbiətli sahibkarlıq fəaliyyəti nəticəsində mənəvi dəyərlərdə (institutlarda – qeyd müəllifindir) dəyişikliklər baş verir və nəticədə, təkəbbür, tamahkarlıq, xəsislik və digər belə mənfi xüsusiyyətlər ləyaqət göstəricisinə çevrilir. (Зомбарт, 2005)

İnstitusionalizmin banisi hesab olunan norveç əsilli Amerika iqtisadçısı Torsteyn Bunde Veblen (1857–1929) sahibkarın psixikasını yırtıcı psixikasına bənzətmişdir. (Веблен, 1984)

Sələflərindən fərqli olaraq sahibkara daha pozitiv mövqedən yanaşan Yozef Şumpeter yenilikçi sahibkarları yüksək riskli fəaliyyətə sövq edən psixoloji motivləri aşağıdakı üç qrupda birləşdirmişdir: (Шумпеттер, 1982:192–194)

- hakimiyyətə və ətrafdakılar arasında nüfuza ehtiyac;
- rəqiblərlə mübarizədə qələbə hissəsinə ehtiyac;
- yaradıcılıqdan doğan sevinc hissəsinə ehtiyac.

Digər humanitar elmlərdə də fərdin sosial-iqtisadi təbiətinə nikbin baxışlar az deyil. Hələ

XIX əsrdə fransız siyasi xadimi Aleksis-Şarl-Anri Klerel de Tokvil (1805–1859) fiziokratların və sosializm ideoloqlarının təqdim etdikləri fərdiyyətçiliyi qəbul etmirdi. Onların fikrincə, fərdiyyətçilik insanı cəmiyyətdən ayırmağa, ailə və dostlarla məhdudlaşan dar çərçivəyə qapanmağa sövq edən hissdır. Bu minvalla özünə kiçik icma yaradan insan bütövlükdə cəmiyyətin problemləri barədə düşüncələrdən imtina edir. Tokvil fərdin mahiyyəti barədə belə fikirləri qətiyyətlə rədd etmiş və fərdin tamamilə başqa, daha mütərəqqi köklərə malik olduğunu bildirmişdir. Unutmaq olmaz ki, hər bir fərdin təbiəti, xarakteri, nail olduğu nəticələr məhz onun cəmiyyətdə (cəmiyyətdən ayrılıqda deyil) mövcudluğu ilə şərtlənir. (Токвил, 1992)

Avstriya iqtisadi məktəbinin davamçılarından olan Lüdviq Fon Mizes (1881–1973) "Antikapitalist təfəkkür" adlı əsərində müasir cəmiyyətin fərdlərini iqtisadi inkişafda oynadıqları rola görə dörd sinfə bölürdü: (Мизес, 2012:300-301)

1. Əldə etdikləri gəliri əmanətlərə, yığıma yönəldənlər (qazandıqları sərvəti istehlaka deyil, gələcək gəlirlərin əldə edilməsi üçün yığıma yönəldənlər);
2. Emal prosesinin daim təkmilləşdirilməsinə yönələn texnoloqlar;
3. Yığımın təmərküzləşməsi ilə yaranan kapitalı və texnoloji ideyaları tələbatları daha yaxşı ödəyən istehsala yönəldən sahibkarlar;
4. Qeyri-mütərəqqi sinif – cəmiyyətin göstərilən üç qrupunun fəaliyyəti nəticəsində meydana gələn nemətlərdən (mal, iş, xidmət) faydalanan digər üzvləri.

O yazırdı: "Bazar iqtisadiyyatının xarakterik cəhəti ondan ibarətdir ki, bu sistemdə cəmiyyətin sayca azlıq təşkil edən birinci üç sinfinin fəaliyyətinin nəticəsinin bölgüsündə əksəriyyət təşkil edən qeyri-mütərəqqi sinif də iştirak edir. Əhalinin artım tempini qabaqlayan yığım sürəti bir tərəfdən əmək məhsuldarlığını artırılmasına, digər tərəfdən isə istehsal xərclərini azaltmağa imkan verir. Beləliklə, bazar prosesi sadə insana cəmiyyətin daha fəal üzvlərinin əməyinin nəticələrindən istifadə etməyə imkan verir. Bu

sistem cəmiyyətin azsaylı üç mütərəqqi sinfini çoxsaylı qeyri-mütərəqqi sınıfa xidmət etməyə vadar edir". (Mizes, 2012: 300–301)

A.Qrinspen sahibkarın iqtisadi davranışına təsir göstərən psixoloji amillərə başqalarından zəngin olmaq istəyini, ədalət hissini, düzgünlüyü və qorxunu aid edirdi. (Гринспен, 2010:27–28)

3. Fərdin bioloji mahiyyətinə baxışlar

Fizikanın inkişaf vektoru gözlə görünən cisimlərdən onların ən kiçik hissəciklərinə doğru yönəldiyi kimi, biologiyada da canlı varlıqların təkamülü prosesinin öyrənilməsi "fəsilələrdən növlərə", "növlərdən növdaxili qruplara", "qruplardan fərdlərə" və "fərdlərdən genlərə" istiqamətində inkişaf etmiş, fərdin mahiyyətinin genetik əsasları üzrə mühüm kəşflər edilmişdir.

Fransalı biokimyəçi və mikrobioloq, fermentlərin və virusların sintezinə genetik nəzarət mexanizminin kəşfinə görə 1965-ci ildə Nobel mükafatına layiq görülmüş Jak Mono insanın təbiətlə münasibətləri barədə maraqlı fikirlər irəli sürmüşdür: "İnsan, nəhayət ki, minillik yuxudan oyanmalıdır. O oyanan kimi tənha qaldığını, tam təcrid olunduğunu görəcək və başa düşəcək ki, qaraçı kimi ona ögey olan dünyanın qurtaracağında yaşayır. Bu dünya onun musiqisini eşitmir, arzularına, iztirablarına və hətta cinayətlərinə belə tam biganədir". (Monod, 1972:172–173) Genetik kodları açma biləcək səviyyəyədək inkişaf etmiş elmin təmsilçisinin insanın dünya ilə münasibətləri haqqında rəyi nədənsə pessimist çaları ilə seçilir. Genlərin ən müxtəlif şəraitlərdə və fərqli formalarda yaşamaq qabiliyyətini görən alim insanın bu möhtəşəm mexanizm qarşısında acizliyini qeyd etməyə bilməzdi.

Eqoizmin və alicənablığın (altruizm) gen səviyyəsində biologiyasını öyrənən Riçard Dokinz (1941) "Biz kimik?" sualına cavab axtararkən J.Monodan bir qədər optimist nəticələrə gəlmişdir. O, insanı (digər bioloji növlər kimi) eqoist genlər tərəfindən yaradılan müvəqqəti

maşın kimi xarakterizə etmiş, bu maşının əsas funksiyasının genlərin təbii seçmədə (yaşamaq uğrunda mübarizədə) sağ qalması və növbəti maşınlar – nəsillərə ötürülməsindən ibarət olduğunu bildirmiş, insanın təbiətə ögeyliyi şərtləndirən (digər növlərdən fərqləndirən) mədəniyyətə genlərdən tamamilə fərqlənən yeni eqoist replikator (çoxalan) – "mim" – kimi yanaşmış, insan beyнинin "mim"lərin yaranması və inkişafı üçün lazımi mühitə və resurslara malik olduğunu bildirmişdir. Burada "mim" (yunan sözü "memes") anlayışı altında bəşəriyyətin yaratdığı mədəniyyət nümunələri (musiqi, dil, adət və ənənələr, din, elm, ədəbiyyat, texnologiya, arxitektura, digər maddi və qeyri-maddi irs nümunələri və s.) nəzərdə tutulur. (Докинз, 2013)

R.Dokinz hər bir fərdi təkrarolunmaz gen kombinasiyası və genlər tərəfindən yalnız bir dəfə istifadə olunan maşın kimi xarakterizə etməklə yanaşı, fərdin yaratdığı "mim"lərin daha yüksək çoxalma, uzunömürlülük və sağqalma qabiliyyətinə malik olduğunu göstərmişdir: "Ölümdən sonra bizdən iki şey qalır: genlər və "mim"lər. Biz genlərimizi növbəti nəsle ötürən maşınlar kimi yaradılmışıq. Lakin biz gen kontekstində artıq 3-cü nəsildən sonra unudulacağıq. Övladınız və nəvəniz üz cizgilərinə, musiqi qabiliyyətlərinə, saçın rənginə görə sizə oxşaya bilər. Amma hər sonrakı nəsildə sizin genlərinizin payı iki dəfə azalacaq və tezliklə bu pay nəzərəçarpmaz dərəcədə az olacaq. Genlərimiz ölməz ola bilər, amma bizə məxsus olan gen kombinasiyasının bizimlə birlikdə ölməsi qaçılmazdır. Nəslin davam etdirilməsi ilə ölümsüzlüyə cəhd etməyə dəyməz... Bu gün Sokratın neçə geninin sağ qalması barədə sual heç kimi narahat etmir. Amma Sokratın, Leonardo da Vinçinin, Kopernikin və ya Markoninin yaratdığı "mim"lər indi də öz qüvvəsini itirməyib. (Докинз, 2013:368–369)

R.Dokinz insanın təkə gen replikatoru üçün deyil, eyni zamanda "mim" replikatoru üçün də maşın rolunu oynadığını göstərmiş və onun digər canlı maşınlarından – növlərdən fərqli olaraq öz yaradıcılarına – eqoist gen və

“mim”lərə qarşı çıxmaq gücünə malik olduğunu göstərmişdir. “İnsan irsən aldığı genlərə və ... tərbiyə ilə qazandığı “mim”lərə qarşı çıxmaq gücünə malikdir. Biz hətta düşünərək təbiətə xas olmayan xalis altruizmi (alicənablığı) gücləndirə bilərik. Biz genlərin yaşaması üçün qurulmuş və “mim”lər üçün bəslənmiş maşınlarıq. Amma biz onlara qarşı çıxmaq gücündəyik. Biz yer üzündə yeganə məxluq ki, eqoist replikatorlara (genlərə və “mim”lərə – qeyd müəllifindir) qarşı üsyan edə bilərik”. (Докинз, 1993:371)

Dokinzin qeyd etdiyi “mim” replikatoru müasir cəmiyyətlərdə insanın davranışının yaxşı və ya pis olmasını müəyyən edən normalar (mədəniyyət, qanunlar, adət və ənənələr və s) olaraq institutlar kimi qəbul olunur.

4. Fərdin yaşamaq uğrunda mübarizəsi – tələbatlarının ödənilməsi strategiyalarının təkamülü

İnsan digər bioloji varlıqlar kimi, tələbatlarını ödəmək üçün müxtəlif üsul və strategiyaları icad etmiş, bir çox hallarda yaşayışı təmin etmək üçün həmin üsulların kombinasiyasından da istifadə etmək qabiliyyətinə yiyələnmişdir. Bu üsul və strategiyaları şərti olaraq dörd qrupda birləşdirmək olar:

1. Təcavüzkarlıq (güc tətbiq etmək);
2. Hiyləgərlik (aldatmaq və s.);
3. Yalvarmaq, yarımaq, xahiş etmək və s.;
4. Mübadilə etmək.

Birinci üç strategiya bütün canlı məxluqların davranışında müşahidə olunur, “mübadilə” strategiyası isə yalnız insana məxsusdur. Mənəvi fəlsəfə üzrə professor titulu daşıyan Adam Smit (1723–1790) təbii resurslardan daha yaxşı istifadəni və xalqın sərvətinin artımını təmin edən əməyin bölgüsü sisteminin hansısa insan tərəfindən kəşf edilmədiyini bildirir, onun insanın mübadiləyə meyilliyinin nəticəsi olaraq meydana gəldiyini göstərirdi. “Bu meyillilik təbiətdə yalnız insanlara xasdır və başqa növlər

arasında müşahidə olunmur. Mübadilə və ya digər razılaşma formaları həmin növlər üçün tamamilə yaddır... İki it arasında sümüklərin şüurlu mübadiləsini görmək heç kimə nəsb olmamışdır. Heç kimə bir heyvanın “bu mənimdir, bu isə sənin, gəl dəyişək” işarəsini görmək nəsb olmamışdır”. (Смит, 1962:27)

İnsanın əmək fəaliyyətinin təkamülü prosesini şərti olaraq 5 mərhələyə bölmək olar: ovçuluq; yığıcılıq (təbiətdə yetişən meyvə və tərəvəzin toplanması); çobanlıq (vəhşi heyvanların əhliləşdirilməsi); əkinçilik; sənaye istehsalı və ticarət (mübadilə).

Müasir cəmiyyətlərdə qeyd edilən fəaliyyət növlərinin hər biri mövcudluğunu və inkişafını müxtəlif səviyyədə davam etdirir. Bu növlər insanın təbiətdən asılılıq dərəcəsini azaltmasına görə bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənirlər. Avstriya iqtisadi məktəbinin banisi Karl Menger (1840–1921) ibtidai cəmiyyətlərin timsalında təbiətin verdiyi nemətlərin əldə edilməsində əmək bölgüsünün necə səmərə verdiyini göstərmiş, lakin bu yaxşılaşmanın təsərrüfatçılıq baxımından inkişaf edən xalqların əldə etdiyi nəticələrdən keyfiyyətcə geri qaldığını vurğulamışdır. Tələbatların ödənilməsi üçün yalnız təbiətin təqdim etdiyi ilkin nemətlərlə kifayətlənməyən və daha yüksək rəngli nemətlərin hasilinə can atan toplumlar təsərrüfat baxımından daha çox inkişaf edir və beləliklə, rifahın təmin olunmasında təbiətdən asılılığın azalmasına və daha yüksək inkişaf səviyyəsinə nail ola bilirlər. (Менгер, 2005) Deməli, təsərrüfatçılığın inkişafı yaşamaq uğrunda mübarizədə daha yaxşı üstünlüklər yaradır.

Müasir rus iqtisadçısı M.Storçevoy (2011:78–98) insanın rəşional seçiminin üç səviyyəli modelini təklif etmişdir. İnsanın rəşional seçiminin birinci səviyyəsində irsən keçən və davranış tərzini müəyyən edən bioloji instinktlər dayanır. Mədəniyyət – insanın sosial varlıq olaraq ictimai həyatdan götürdüyü davranış qaydaları – rəşional seçimin ikinci səviyyəsində yerləşir. Rəşional seçim piramidasının zirvəsində isə intellektin köməyi ilə qəbul edilən müstəqil qərar – düşünülmüş seçim dayanır. Burada

düşünülmüş seçim dedikdə insanın probleminin ən səmərəli həlli üsulunun tapılması və realizə edilməsi barədə məntiqli və düşünülmüş qərarın qəbulu nəzərdə tutulur.

M.Storçevoy instinktləri psixologiya və biologiya, mədəniyyəti sosiologiya, düşünülmüş seçimi isə iqtisad elminin predmeti kimi təklif edir və rəşional seçimin hər bir səviyyədə baş verdiyini iddia edir. Ənənəvi iqtisadi nəzəriyyədə rəşional seçim dedikdə maksimal faydalılığın təmin olunması nəzərdə tutulur. Storçevoy isə təklif etdiyi rəşional seçim modelində əsas məqsəd kimi "yaşamaq uğrunda mübarizdə sağ qalmağ"ı qəbul etmişdir. Bu modeldə iki seçim mexanizmi vardır:

1. Düşünülmüş seçim (məqsədə minimum məsrəflərlə nail olmaq);
2. Təbii seçim (bioloji instinkt və mədəniyyət səviyyəsində: yeni davranış qaydaları təsadüfi mutasiyalar vasitəsilə saf-çürük edilir və dəyişilir).

İnsanın genetik proqramlaşdırılması insan təxəyyülünün məhsulu olmadığı üçün bioloji instinktlər səviyyəsində düşünülmüş seçim mümkün deyil. Təbii seçim mədəniyyət səviyyəsində də dominantlıq edir: davranış qaydaları viruslar kimi meydana gəlir və yayılır, onların formalaşma mexanizmi isə canlı varlıqlar arasında təbii seçmə mexanizminə bənzəyir. Mədəni seçimin özəlliyi ondan ibarətdir ki, burada yeni davranış qaydaları şüurlu şəkildə qəbul oluna bilər. Amma bu qaydaların səmərəlilik testi yenə də təbii seçmə mexanizminin köməyi ilə həyata keçir.

M.Storçevoyun modeli iki əsas mülahizə üzərində qurulmuşdur:

1. Rəşional seçimin bioloji və mədəni səviyyələri intellektual səviyyənin nöqsanlarını və "zəif yerləri"ni aradan qaldırır.
2. Bioloji səviyyə mədəni səviyyənin nöqsanlarını aradan qaldırır.

Birinci mülahizə ona əsaslanır ki, əgər "düşünülmüş seçim" insanın əsas məqsədinə nail

olmağı təmin edə bilsəydi, onda bioloji və mədəni səviyyələrə ehtiyac olmazdı. İnsan düşünmək qabiliyyətini, yaddaşı, emosionallığı, reaksiyanı, temperamenti və digər xüsusiyyətləri irsən əldə edir. Doğulduqdan sonra isə insan müəyyən mədəni normalarla yüklənərək davranışına müəyyən korrektələr edə bilər. Mədəni səviyyə bioloji səviyyə üçün aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

- instinktləri tamamlayır (insana əlavə xüsusiyyətlər verir);
- irsən əldə edilən xüsusiyyətləri gücləndirir (onların təbii təsiri kifayət qədər olmadıqda);
- irsən əldə edilən xüsusiyyətlərin davranışa təsirini zəiflədir (əgər bu xüsusiyyətlər səmərəsiz nəticələrə gətirirsə).

Bu mülahizələrin yoxlanılması üçün bir neçə irsi və mədəni xüsusiyyəti təhlil edək.

Düzgünlük (vicdanlılıq). İnsanlar əksər hallarda düzgünlük normasına riayət edir, bəzən fayda gətirsə belə, yalan danışmırlar. Nə üçün fayda gətirməyən norma yaranır? Düzgünlüyün mənşəyi gen (irsi), yoxsa "mim" (mədəni) xarakterlidir?

Düzgünlüyün mədəni amil olmasını sübut edən çoxlu eksperimentlər var. Tədqiqatçılar imtahanda cavabları köçürən tələbələr arasında müşahidələr aparmış və belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, imtahan zamanı biznes ixtisasları üzrə təhsil alan tələbələr texniki və digər humanitar ixtisaslar üzrə təhsil alan tələbələrdən daha çox köçürürlər (onlarda aldatma, eqoizm hissi düzgünlükdən daha güclüdür). Bu hadisəni izah edən tədqiqatçılar hesab edirlər ki, biznesin öyrənilməsi şəxsiyyətin deqradasiyasına güclü təsir göstərir. Başqa mülahizəyə görə, institutlara qəbul zamanı daha iddialı fərdlər, əsasən, biznes ixtisaslarına üstünlük verirlər. Amma sonrakı tədqiqatlar birinci mülahizənin daha əsaslı olduğunu göstərmişdir. Belə ki, iqtisadiyyat və astronomiya üzrə giriş kursunu ilk dəfə bitirən tələbələr arasında aparılmış tədqiqatlar birincilərdə eqoist hisslərin daha çox inkişaf etdiyini müəyyən etmişdir. (Frank və b. 1993: 159–171)

Fərqli mədəniyyətlərə malik olan xalqların nümayəndələri arasında müvafiq tədqiqatın aparılması düzgünlük xüsusiyyətinin mənşəyini (irsi, yoxsa mədəni) daha dəqiq müəyyən etməyə imkan verərdi.

Qorxu. İnsan fiziki və psixoloji zədələr, maliyyə itkiləri kimi hadisələrin mənfi nəticələrini anlayır və intellektin köməyi ilə bu hadisələrin baş verməsinə müqavimət göstərir. Əgər insan belə nəticələri anlayırsa, onda onun irsən qazandığı qorxu hissi nə üçün lazımdır? Niyə təkamül mexanizmi bu hissi aradan qaldırmamışdır? M.Storçevoy bu suala belə cavab verir: intellekt təkmil deyil və səhv edə bilər. Qorxu genetik hiss olaraq insanı mənfi təsirli nəticələrdən qorumaq üçün intellektin qeyri-kafiliyini tamamlayır.

Qorxu hissi riskli şəraitdə həyata keçirilən sahibkarlıq fəaliyyəti zamanı rəasional qərarların qəbuluna mane olmurmu? Bu suala cavab vermək üçün bir qrup iqtisadçı və psixoloqun Amerika universitetlərində apardıqları tədqiqatların nəticələri böyük maraq doğurur. Onlar beyinlərinin qorxu mərkəzi zədələnmiş, lakin rəasional düşüncə və intellektual qabiliyyətlərini saxlamış 15 nəfəri seçmişlər. Müqayisə üçün 15 nəfər də normal vəziyyətdə olan (heç bir kənarlaşma halı olmayan) şəxs təcrübəyə cəlb olunmuşdur. Hər iki qrupa eyni qaydalı oyunda ayrı-ayrılıqda iştirak etmək təklif olunmuşdur: hər iştirakçıya 20 dollar verilir və 20 raundlu oyunda hər raundda 1 dollar qoymaqla qəpiyin atışı həyata keçirilir. Hər uduşda oyunçu 2,5 dollar qazanır, uduzanda isə 1 dollar itirir. Raundda iştirakdan imtina edən oyunçu 1 dolları özündə saxlamaq hüququna malik olur. Ehtimal nəzəriyyəsinə görə, maksimum uduş variantı bütün raundlarda iştirak etməkdir. Oyundan sonra təəccüblü nəticələr əldə edilmişdir. Normal vəziyyətli insanların nəticələri qorxu hissini itirmiş insanların nəticələrindən daha zəif olmuşdur. Göründüyü kimi, "qorxmaz" insanlar adi insanlardan daha böyük nəticələr əldə edə bilərlər. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, qorxu köhnəlmiş, bir çox hallarda isə ziyanlı hissdır. Bu eksperimentin nəticələrini reallıqda

tətbiq etmək olarmı? "Qorxmazlar" qrupuna daxil olan şəxslərin tərcümeyi-halının təhlili "yox" cavabını şərtləndirir. Məlum olmuşdur ki, təcrübəyə cəlb olunmuş 15 nəfərdən 12-si şəxsi həyatlarında iflasa uğramış insanlardır. Deməli, real həyatda "qorxmazlıq" onları uduşa deyil, məğlubiyətə gətirmişdir. Real həyatda qorxu hissi bir çox hallarda müsbət rol oynayaraq insanları təhlükələrdən yan keçməyə kömək edir. Təsadüfi deyil ki, təhlükəli və gələcəyi qeyri-müəyyən olan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanların çox az qismi böyük uğurlara nail ola bilər. (Shiv və b. 2005: 435–439)

Altruizm – alicənablıq. İnsanı başqalarına xoş münasibət göstərməyə, təmənnəsiz kömək etməyə nə vadar edir? Bu suala cavab vermək üçün alicənablığı aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

1. Yaxın qohumlara münasibətdə alicənablıq (ailə üzvlərinə, irsi qohumluğu olan insanlara köməklik onları gücləndirir və beləliklə, fərdin genlərinin yaşama ehtimalını artırır);
2. Uzunmüddətli və sıx əlaqələri olan insanların qarşılıqlı alicənablığı (gələcəkdə qarşı tərəfdən köməyin alınması ehtimalının böyüklüyü);
3. Qrup alicənablığı (bir-birinə görə ölümə belə getməyə hazır olan insanlardan ibarət olan toplumlar maddi resurslar uğrunda mübarizədə daha çox uğur qazana bilərlər).

Altruizm irsi, yoxsa mədəni xüsusiyyətdir? Bu suala cavab vermək üçün bioloqlar primatlar və insanların müvafiq davranışını müqayisə etmişlər. Məlum olmuşdur ki, şimpanzələr irsi qohumluğu olmayan digər şimpanzələrə kömək etməyə heç bir maraq göstərmirlər. Üç yaşlı insan övladı isə tanımadığı həmyaşına daha böyük həvəslə yardım edir. Bioloqlar ibtidai insanın digər növlərlə mübarizədə üstünlük qazanmasının səbəbini məhz bir-birinə yardım etmək instinktinin olması ilə əlaqələndirirlər. (Slater 2000: 265–274)

Alicənablığın daha bir izahı ondan ibarətdir ki, insan başqasına kömək etməklə özünün

daha yüksək statusunu göstərməyə çalışır. Cəmiyyətlə bağlanılacaq sazişlərdən faydalanma alicənablığını göstərməklə etibar qazanmaq istəyən fərdin əsas motivi hesab olunur. Vətənpərvərlik hissi alicənablığın xüsusi formasıdır. Onun fərqli xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, vətənpərvər insan xeyirxah əməlləri ayrı-ayrı fərdlər və ya qruplar üçün deyil, bütün cəmiyyət üçün edir. Bu xüsusiyyətin rasionallığı altruizmin rasionallığı ilə eynidir. Sahibkarın vətənpərvərliyi onun tərəfdaşlarının və əməkdaşlarının güclənməsinə gətirir. Bu isə öz növbəsində cəmiyyətin inkişafını dəstəkləməklə sahibkarın özünün imkanlarının və statusunun yüksəlməsinə gətirir. Vətənpərvərlik hissini etnik mənsubiyyət və millətçilik hisslərinə keçmə təhlükəsi də mövcuddur. Belə vətənpərvərlik bir tərəfdən uğurlu irsi və mədəni xüsusiyyətlərin qrup daxilində bölüşdürülməsi ilə qrupu gücləndirir, digər tərəfdən isə özünəqapanmanı yaradaraq başqa qruplarla əlaqələrin kəsilməsinə və beləliklə, daha səmərəli xüsusiyyətləri əldə etmək imkanının itirilməsinə gətirir. Nəticədə təkamül prosesinin uzunmüddətli perspektivində məğlubiyət təhlükəsi artır.

4. Fərdlər arasında əməkdaşlığın təkamülü

Fərdin qrup (ailə, tayfa, sosial qrup, cəmiyyət) daxilində davranışı yaşamaq uğrunda mübarizənin təzahürüdür. Bu mübarizədə eqoizmin və alicənablığın verdiyi üstünlüklərin müqayisəsi təbii seçmənin nəticələrini proqnozlaşdırmağa imkan verə bilər.

Fərdlərin qrup davranışını izah etmək üçün amerikalı politoloq Robert Akselrodun (1984:27–54) “məhbus dilemması” əsasında tərtib etdiyi model xüsusi maraq kəsb edir. “Məhbus dilemması” uduşlu oyundur, yəni iştirakçıların uduşu uduzulan məbləğdən böyük olur (başqa sözlə, oyunçular əməkdaşlığa razılaşdığı halda hakimdən daha çox mükafat alırlar). Əgər cəmiyyətin üzvlərini oyunçular, hakim rolunda isə təbiəti qəbul etsək, onda bu oyunu cəmiyyətin sadələşdirilmiş modeli kimi qəbul edə və fərdlərin davranışının izahı üçün daha

yararlı yanaşma hesab edə bilərik. R.Akselrod “məhbus dilemması”nın şərtlərinin reallığa daha yaxın olması üçün onun çoxgedişli variantından istifadə etmişdir. Bu oyunun əsas qaydalarını göstərək:

1. Oyun futbol çempionatı kimi keçirilir: iştirakçılar müəyyən edilir və bütün iştirakçılar bir-biri ilə dəfələrlə (bərabər sayda) qarşılaşır.
2. Oyunda iştirakçının yalnız iki seçimi var: əməkdaşlığa razılaşmaq və ya əməkdaşlıqdan imtina etmək.
3. Oyunçular oyun zamanı bir-birlərinin seçimindən xəbərsiz olmalıdırlar.
4. Oyunun hakimi (nümunə üçün, təbiət) iştirakçıları seçimlərinə görə Cədvəl 1-dəki qaydada mükafatlandırır və ya cəzalandırır.

Razılaşma və imtina strategiyalarının fərdin iqtisadi davranışında təzahürünü belə izah etmək olar: “razılaşma” – tələbatı ödəmək üçün lazım olan neməti əks tərəfdən mübadilə yolu ilə almaq; “imtina” – tələbatı ödəmək üçün lazım olan neməti əks tərəfdən başqa üsulla (güc tətbiq etməklə, hiyləgərliklə, yalvarmaqla və s.) almaq.

Göründüyü kimi, bu şərtlər daxilində hər bir oyunçu üçün “imtina” taktikasının uğur qazanması ehtimalı daha böyükdür. Belə ki, imtina taktikası hər iki oyunçu üçün ya ən böyük mükafatı – 500\$, ya da ən az itkini – 10\$ təmin edir. Razılaşma taktikası isə ya 300\$ mükafatı, ya da 100\$ cəriməni təmin edə bilər. Şüurlu eqoizmə malik olan oyunçular “imtina” taktikasına üstünlük verdikdə hər iki oyunçu hakimə 10\$ udurur.

Oyunun dilemması məhz bu nəticə ilə bağlıdır. Əgər hər iki oyunçu eqoizmə qalib gələrək mübadiləni – əməkdaşlığı seçsə, onların hər biri 300\$ qazanar və bu halda oyunçuların ümumi mükafatı bütün digər hallardan yüksək olar – 600\$. Bunun üçün oyunçular arasında güclü qarşılıqlı inam və ədalət hissini yüksəkliyi tələb olunur. Lakin acı həqiqət ondan ibarətdir ki, belə hallar müasir dünyamızda istisna xarakteri daşıyır. Əgər oyunda tərəflərdən biri imtinaya, digəri isə razılaşmaya meyilli olarsa, onda

Cədvəl 1.

		Oyunçu "A"	
		Əməkdaşlığa razıyam	Əməkdaşlıqdan imtina edirəm
Oyunçu "B"	Əməkdaşlığa razıyam	1. Qarşılıqlı razılaşmaya görə hər oyunçuya 300\$ mükafat	2. "A" oyunçusuna riskə görə 500\$ mükafat, "B" oyunçusuna isə sadələşməyə görə 100\$ cərimə
	Əməkdaşlıqdan imtina edirəm	3. "A" oyunçusuna sadələşməyə görə 100\$ cərimə, "B" oyunçusuna isə riskə görə 500\$ mükafat	4. Qarşılıqlı imtinaya görə cəza – hər iştirakçıdan 10\$ cərimə

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib olunub

razılaşmaya meyilli oyunçu mütləq uduzacaq. Kədərli mənzərədir, deyilmi?

Lakin fərd və cəmiyyət arasında münasibətlərin mürəkkəb kombinasiyası nəticəsində daha optimist nəticələr də əldə edilə bilər. B.Mondevilin qeyd etdiyi "ictimai proses" in insanın yanlış davranışını ümumi müsbət nəticəyə çevirmə ehtimalı həmişə vardır. Onun XVIII əsrin əvvəllərində gəldiyi nəticə Akselrod modelinin verdiyi nəticələrlə bir daha təsdiq olunmuşdur.

Akselrod fərqli strategiyalara malik olan 15 oyunçunun iştirakı (8-i vicdanlı, 7-i isə vicdansız) ilə "çoxgedişli məhbus dilemması" oyunu modelləşdirmiş və çox maraqlı nəticələr əldə etmişdir. Oyunda qalib qazanılan pulların məbləğinə görə müəyyən edilir. Burada hər bir oyunçu başqalarına bənzəməyən strategiya seçir. Oyunun iştirakçıları şərti olaraq iki qrupa bölünür: hər bir oyunçu ilə ilk görüşdə yalnız "razılaşram" gedişini edən oyunçular "vicdanlı", "imtina" gedişini edənlər isə "vicdansız" qrupuna aid edirlər. Oyunda "gözə göz", "iki gözə bir göz" kimi strategiyalar vicdanlı, "kinli", "həmişə imtina", "inanmayan gözə göz" kimi strategiyalar isə vicdansız qrupunda yer almışlar.

Belə oyunun çempionu yaxşı yaddaşı olan və qisas almağı bacaran vicdanlı "gözə göz" strategiyası olmuşdur. Bu oyunçunun davranışında

alicənablıq elementləri var. O, bütün oyunçuların gedişlərini yadda saxlayır, növbəti oyunda onlara həmin gedişlə cavab verir və hər bir oyunçu ilə ilk oyunda "razılaşram" gedişini edir. "Gözə göz" bağışlamaq qabiliyyətinə malikdir. Əgər rəqib növbəti qarşılaşmada "imtina" strategiyasından "razılaşma" strategiyasına keçərsə, onda "gözə göz" oyunçusu daha sonrakı oyunda ona eynilə – "razılaşma" ilə cavab verir. "Gözə göz" strategiyasının daha bir yaxşı xüsusiyyəti "tamahkar" olmamasıdır. Bu strategiya ilə oynayan oyunçu başqa oyunçulardan çox qazanmaq barədə düşünmür, sadəcə hər kəsə simmetrik cavab verir. Akselrodun terminologiyasında "tamahkarlıq" anlayışı altında başqa oyunçudan çox pul qazanmaq istəyi nəzərdə tutulur. Bütün oyunçular üçün hakimdən daha çox pul alınması (ictimai maraq) tamahkar və vicdansız oyunçunu qətiyyətlə maraqlandırır.

"Gözə göz" strategiyasının bənzəri olan vicdansız "kinli" strategiyası isə ilk gedişdə həmişə "imtina" gedişini seçir, ona qarşı bir dəfə "imtina" gedişini edən oyunçunu sonadək bağışlamır və hər qarşılaşmada ona "imtina" ilə cavab verir.

Maraqlıdır ki, R.Akselrodun modelləşdirdiyi oyunun sonunda turnir cədvəlinin yüksək pillələrində qərarlaşan oyunçular məhz "vicdanlı" qrupunun nümayəndələri olmuşlar. "Kinli"

oyunçu isə turnir cədvəlinin sonlarında yer almışdır. Deməli, alicənablıq elementlərinə malik olan strategiya təbii seçmə prosesində uğur qazanmaq imkanlarına malikdir.

Daha alicənab olan "iki gözə bir göz" strategiyası Akselrodun birinci turnirində iştirak etməmişdir. Bu strategiyaya görə, oyunçu rəqibi "imtina" gedişinə görə bir dəfə bağışlayır və təkrar görüşdə də "razılaşma" gedişini edir. Əgər rəqib ikinci oyunda da "imtina" edərsə, onda "iki gözə bir göz" strategiyalı oyunçu qisas almağa başlayır. Akselrodun fikrincə, bu strategiya çempionatda iştirak etsəydi, yəqin ki, sonda lider mövqeyinə yüksələrdi.

Akselrodun bu tədqiqatının nəticələri ilk baxışdan utopik görünür – "vicdanlı" və bağışlayan strategiyalar turnirdə qalib gəlir. Bəşər tarixindən bunun əksini təsdiqləyən çoxlu nümunələr mövcuddur. Akselrod qarşıya çıxan belə sualları cavablandırmaq üçün oyunu daha da mürəkkəbləşdirmiş və 63 oyunçudan – strategiyadan ibarət yeni oyun modeli hazırlamış, turnirə daha hiyləgər oyunçuları da daxil etmişdir. Bu turniri ilk 15-likdə başa vuran oyunçulardan yalnız biri "vicdansızlar" qrupundan olmuşdur. Çempionatın qalibi isə yenə "gözə göz" strategiyası olmuşdur. Daha xeyirxah olan "iki gözə bir göz" strategiyası isə turnir cədvəlinin yuxarılarında olsa da, çempionatın qalibi ola bilməmişdir. Bu nəticələr onu göstərir ki, hər hansı strategiyanın uğuru oyunda iştirak edən digər strategiyaların təbiətindən də asılıdır.

Çoxgedişli "məhbus dilemması"nda vicdanlı strategiyalar o zaman qalib gələ bilirlər ki, oyun iştirakçıları arasında "vicdanlı"lar sayca üstünlük təşkil etsin.

Təkamül baxımından o strategiya uğurlu – sabit strategiya hesab olunur ki, həmin strategiyanın daşıyıcıları olan oyunçular turnirdə sayca üstünlük qazanır və strategiyanın uğurluluğu o halda təmin olunur ki, həmin strategiya dominant (iştirakçılar arasında özünəoxşarların sayı çox olan) olduğu turnirdə daha səmərəli olur, yəni üstün mövqeyini qoruya bilər.

Bu nəticəni əldə etmək üçün Akselrod çoxgedişli "məhbus dilemması" oyununda mükafat timsalında strategiyaların daşıyıcılarının nəsil artımını (turnirdə özünəoxşar strategiyalarla oynayan yeni oyunçuların sayının artımı), cərimə timsalında isə autsayderlərin turniri tərk etməsini (müvafiq strategiyaların təmsilçilərinin azalması) qəbul etmiş və oyunu 1000 nəsil dəyişikliyinədək davam etdirmişdir.

Oyunun gedişi zamanı hər nəsil dəyişikliyinədə bəzi strategiyaların azalması və yaxud yox olması müşahidə olunmuşdur. Turnir iştirakçıları arasında baş verən dəyişikliklər hər mərhələdə turnir cədvəlində yerdəyişmələrə səbəb olmuşdur. 200-cü nəsil dəyişikliyinədə turnirdə "sadələvh" strategiyalı xeyirxahlar (xalis alicənablar) qalmamış, "vicdansız" tipinə aid olan Xarrinqton strategiyası üstünlük qazanmışdır. Xarrinqton strategiyası bir dəfə bağışlayan "iki gözə bir göz" strategiyalı oyunçular hesabına ciddi uğur qazanmış və onların tam sıradan çıxmasına nail olmuşdur. Lakin sonrakı dövrlərdə "yemsiz" qalan Xarrinqton strategiyası qisas almağı bacaran "vicdanlı" "gözə göz" strategiyası tərəfindən tam məğlubiyətə uğradılmışdır.

Oyunun ən maraqlı nəticələrindən biri də odur ki, oyunun sonlarında sağ qalan strategiyaların hamısı qisas almağı daha yaxşı bacaran və "vicdanlı" tipinə aid olan strategiyalar olmuşdur. 1000 nəsillik turnirin sonunda "vicdansız"lar tam sıradan çıxmış, turnirdə mübarizəsini davam etdirən "vicdanlı" strategiyaların davranışı isə tamamilə "gözə göz" strategiyasına çevrilmişdir (onlar qarşılıqlı oyunlarda yalnız "əməkdaşlığa razıyam" gedişini seçmiş və hakimdən (təbiətdən) daha çox uduş qazanmışlar. Turnirdə yalnız "vicdanlı"ların qalması "həmişə əməkdaşlığa razıyam" tipli həddən artıq xeyirxah strategiyayı daha cəlbedici edir və sonrakı mərhələdə bu strategiyanın daşıyıcılarının dominantlığı reallığa çevrilir. Cənnəti xatırladan belə vəziyyətin uzun müddət davam etməsi fərdin qisas almaq qabiliyyətini zəiflədir və bu qabiliyyətin təbii seçmənin qurbanına çevrilməsinə gətirir. Əgər qisas almaq qabiliyyəti olmayan xeyirxah

strategiyalı oyunçuların sağ qaldığı turnirdə təsadüf nəticəsində (mutasiya və ya başqa səbəbdən) "viddansız" tipli yeni oyunçu peyda olarsa, onda nə baş verər? "Viddansız" oyunçunun uğuru üçün bundan yaxşı mühit ola bilərmə?

Oyunun nəticələrinin ictimai həyata inikası və perspektivləri haqqında düşünəndə XVIII əsrdə yaşamış ingilis siyasi xadimi Edmund Berkin (1729–1797) fikirlərini xatırlamamaq olmur. O, fərdlərin davranışını tənzimləyən mənəvi qaydaları (institutları – qeyd müəllifindir) azad cəmiyyətin mövcudluğu üçün ən əhəmiyyətli şərt kimi qəbul edir və insanların vətəndaş azadlığına – təkmil fərdiyyətçiliyə hazır olmasının aşağıdakı xüsusiyyətlərlə düz mütənəsb olduğunu göstərirdi (Хайек, 2011:30):

- iştahalarını mənəvi zəncirlərlə məhdudlaşdırmağa meyillilik;
- ədalətə sevginin tamahdan güclü olması;
- sağlam və ayıq düşüncənin şöhrətpərəstlik və lovgalıq hisslərindən güclü olması;
- müdriklərin məsləhətini hiyləgərlərin tərifindən üstün tutmağa meyillilik.

Dokinz (2013) qeyd edir ki, "vicdanlı" strategiyaların təkamül prosesində sabit strategiya olması üçün bu strategiyalara bir qədər "viddansızlıq" elementlərinin daxil edilməsi lazımdır. "İnanmayan gözə göz" strategiyalı oyunçu hər bir oyunçu ilə ilk görüşdə "gözə göz" strategiyasından fərqli olaraq "imtina" gedisini edir. Bu oyunçu tamamen viddansız deyil, sonrakı gedişlərdə o özünü "vicdanlı gözə göz" kimi aparır. Turnirdə "gözə göz" oyunçular tam üstünlük təşkil edərsə, "inanmayan gözə göz" məğlub olmağa məhkumdur. Lakin "inanmayan gözə-göz" oyunçusu turnirdə bircə dəfə "iki gözə bir göz" tipli xeyirxah və bağışlayan oyunçu ilə rastlaşarsa, onda onun bütün sonrakı davranışı "vicdanlı" gözə göz strategiyasına çevrilir və o, vicdanlı oyunçulara zərər vurmağı dayandırır.

Deməli, fərdin xeyirxah əməlinin yaxşı nəticələrə gətirməsi üçün zəruri mühit (cəmiyyətin tərkibi) və zaman lazımdır.

Çoxgedişli "məhbub dilemması"nın təhlili göstərir ki, bu oyunda əldə olunacaq nəticələr turnir iştirakçılarının tərkibindən (cəmiyyətin üzvlərinin xüsusiyyətlərindən) asılı olaraq tamamilə fərqli ola bilər. "Həmişə imtina edirəm" strategiyasının dominant olduğu turnirdə bu strategiya ən səmərəli strategiyadır. Qalib strategiya turnirdə təkamül baxımından uzun müddət ərzində dominantlığını qoruya bilər. Lakin təbiətin istehzasına baxın: "həmişə imtina" strategiyalı oyunçulardan ibarət toplumlarda iştirakçılar bir-birini məhv (imtina) etməklə təbiətdən daha az qazanc əldə edirlər. Belə toplumlarda isə başqa strategiyalı toplumlardan geri qalmağa və təkamül prosesində yox olmağa məhkumdurlar.

Vicdanlı strategiyaların yaşamaq uğrunda mübarizədə daha bir üstünlüyü də var: "həmişə imtina" tipli viddansız strategiyaların dominant olduğu toplumlarda "gözə göz" strategiyalı oyunçuların uğur qazanmaq imkanları vardır. "Gözə göz" strategiyasının dominant olduğu toplumlarda isə "həmişə imtina" strategiyasının uğur qazanmaq imkanı yoxdur.

Viddansızların dominant olduğu toplumlarda azsaylı "gözə göz" strategiyalı oyunçular bir-biriləri ilə rastlaşdıqda qarşılıqlı dəstək nümayiş etdirir və nisbi uğur qazana bilər. Bu uğurun dərəcəsi kritik hədləri aşdıqda təkamül prosesi toplumda "vicdanlı" oyunçuların artmasına imkan verir, yəni toplumda saflaşma prosesi başlayır. "Həmişə imtina" tipli strategiya isə oyunçulara belə qarşılıqlı yardımını etməyə imkan vermir.

Fərdin yaşadığı cəmiyyətdə qarşılaşdığı oyunçuları seçmək imkanı yoxdur. Cəmiyyətin tərkibi və onun fərdlərinin üstünlük verdiyi strategiyaların dominantlığı zamana görə tam təsadüfi xarakter daşıyır. Nümunə üçün xeyirxah "iki gözə bir göz" Akselrodun 1000 illik çempionatına son illərdə daxil olarsa, çox yaxşı nəticələr əldə edə bilər. Lakin "Xarrington" strategiyasının dominant olduğu 200-cü illər xeyirxahların yaşaması üçün tam yararsız mühitdir. Bu halda cəmiyyətdə iqtisadi hakimiyyət "viddansız" tipli sahibkarların

əlinə keçir. Onlar iqtisadi münasibətlərə əvvəlcə özlərinin qeyri-formal, sonra isə formal (qanuniləşmiş) münasibətlərini gətirirlər.

5. Nəticə

Fərdin təbiəti eqoist genlər və "mim"lər vasitəsilə müəyyən edilir. Lakin təkamül prosesi insanı elə bir intellektual inkişaf səviyyəsinə çatdırmışdır ki, o, gen və "mim"lərin eqoist istəklərinə rəğmən, altruist qərarlar da qəbul edə bilir. Fərdin genetik xüsusiyyətləri və yaşadığı sosial-təbii mühitin amilləri onun əks-istiqamətə yönələn iki qüvvənin təsiri altında mövcudluğunu – yaşamaq uğrunda mübarizəsinin forma və üsullarını şərtləndirir:

1-ci qüvvə: fərdin genetik olaraq daşdığı təkəbbür, tamahkarlıq, xəsislik, hərislik, paxıllıq, qorxu kimi xüsusiyyətləri fərdlər arasında inamın azalmasına gətirir və onu qarşılıqlı maraqlara söykənən əməkdaşlıqdan – mübadilədən imtinaya meyilli edir.

2-ci qüvvə: müasir fərdin tələbatları mövcud sosial-təbii mühitin şərtləri ilə böyük sürətlə dəyişir və artır. Bu zaman eqoist istək – çoxalan tələbatların ödənilməsi – onu mübadilə prosesində və əmək bölgüsündə iştirak etməyə, yəni digər fərdlərlə əməkdaşlıq etməyə vadar edir. Çünki fərd bu tələbatların ödənilməsi üçün zəruri olan nemətləri özü yarada bilmir və yaxud həmin nemətlər təbiətdə hazır şəkildə olmur.

Akselrod modelinin nəticələri göstərir ki, real həyatda öz istəklərini əməkdaşlıqla (mübadilə ilə) deyil, vicdansız strategiyalar vasitəsilə ödəməyə meyilli olan fərdlər qısamüddətli dövrlər üçün uğur qazansalar da, uzunmüddətli dövrlərdə məğlubiyətə məhkumdurlar. Müasir dünyanın inkişaf etmiş cəmiyyətlərinin uğurları təsdiqləyir ki, normal əməkdaşlığı – qarşılıqlı maraqlar əsasında mübadiləni – dəstəkləyən genlər və "mim"lər yaşamaq uğrunda mübarizədə daha böyük üstünlükləri qazana bilir.

İnsanlar var-dövləti və istehlakı artırmaq üçün sərmayə qoyuluşları edir, məhsuldarlığı artırır. Bu zaman fərdə xas olan var-dövlət hərisliyi cəmiyyətin ümumi intellektual səviyyəsi ilə

müəyyən olunan məhsuldarlıq həddini aşmağa bilər. Müasir intellektin səviyyəsi məhsuldarlığın uzun müddətli dövr üçün ildə 3,5%-lik artımını təmin edə bilir. (Дрыкер, 2000:182) Sərvətin və istehlakın artımı bu həddi keçdikdə insanın var-dövlət hərisliyi (istehlakı artırmağa sövq edən hədsiz psixoloji qüvvə) və məhsuldarlıq məhdudluğu (yaradıcılığa sövq edən məhdud psixoloji qüvvə) arasında ziddiyyət yaranır. Bu ziddiyyətin tənzimlənməsi üçün tələbatın artımının məhsuldarlığın (yaradıcı səylərin) artımı ilə məhdudlaşdırılmasını, eləcə də mübadilə prosesində sağlam rəqabəti dəstəkləyən institutların inkişafı zərurətə çevrilir.

Fərdlər arasında inamın və əməkdaşlığa meyilliliyin azalmasına gətirən təkəbbür, tamahkarlıq, xəsislik, hərislik, paxıllıq, qorxu kimi hissləri gücləndirən səbəblərin – cəmiyyətdə mövcud olan bərabərsizlik, ədalətsizlik və s. – məhdudlaşdırılması da formal və qeyri-formal institutların təkmilləşdirilməsi istiqaməti kimi qəbul oluna bilər.

Fərdlərin iqtisadi davranışı barədə informasiyanın şəffaflığı cəmiyyətin üzvlərini bir-birini daha yaxşı tanımağa və qarşılıqlı münasibətlərdə müvafiq strategiya seçməyə imkan verir. Vergi öhdəliklərinin icrasında "könüllülük" prinsipinin "mədəni normalar"la və "düşünülüş seçim"lə dəstəklənməsi üçün vergi ödəyiciləri barədə aşağıdakı məlumatları əks etdirən informasiya bazasının yaradılması və onun cəmiyyət üçün əlçatanlığının təmin edilməsi müsbət nəticələr verə bilər:

- vergi öhdəliklərinə əmələtmə səviyyəsi;
- vergi qanunvericiliyinin pozulması halları;
- vergi ödəyicilərinə tətbiq olunan maliyyə sanksiyaları;
- vergi borcları.

Düşünürəm ki, gətirilən faktları və irəli sürülən mülahizələri ümumiləşdirmək üçün R.Dokinzin fikrindən daha yaxşı ifadəni axtarmağa ehtiyac yoxdur: "İnsanlar arasında real həyatda baş verən hadisələr öz mahiyyətinə görə "uduşlu oyun"a bənzəyir. Təbiətin hakim rolunda çıxış

etdiyi oyunda insanlar əməkdaşlıq edərək bir-birinin uğurundan yararlanma və təbiətdən daha çox mükafat ala bilərlər. Daha çox neməti əldə etmək üçün oyunçuların bir-birini məhv etməsinə ehtiyac yoxdur. Biz eqoist genlərin

qanunlarından kənara çıxmadan görürük ki, həтта eqoizmin üstün olduğu mühitdə də əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım inkişaf üçün daha yaxşı imkanlar yaradır". (Докинз, 1993:408)

Mənbələr:

- Axelrod R. (1984) *The Evolution of Cooperation*. Basic Books, Inc. Publishers New York.
- Бертран де Жувенел; Людвиг фон Мизес; Фридрих Хайек; Томас Эштон. *Капитализм и Историки*/ Пер. с англ. Челябинск: Социум, 2012, -xii=398 стр.
- Друкер П. (2000) *Задачи менеджмента в XXI веке*. пер.с англ. М.: Вилямс, 272 стр.
- Докинз Р. (2013) *Эгоистичный ген* / пер. с англ. Н. Фоминой. М.: АСТ: CORPUS
- Frank R.H., Gilovich T., Regan D. (1993) "Does Studying Economics Inhibit Cooperation?"// *Journal of Economic Perspectives*. Vol. 7, No 2, pp. 159–171
- Мандевиль Б. (1974) *Басня о пчелах*. Общ. ред. и вступительное слово Б.В.Мееровского, пер. Е.С.Лагутина, М. Мысль
- Менгер К. (2005) *Избранные работы*. М.: Издательский дом «Территория будущего»
- Monod J. (1972) *Chance and Necessity*. N.Y.: Vintage Books.
- Гринспен А. (2010) *Эпоха потрясений. Проблемы и перспективы мировой финансовой системы*, пер. с англ. М.: Скольково
- Shiv B., Loewenstein G., Bechara A., Damasio H., Damasio A.R. (2005). "Investment Behavior and the Negative Side of Emotion"//*Psychological Science*, Vol. 16, No 6, pp. 435–439.
- Slater Alan, Bremner Gavin, Scott P. Johnson, Penny Sherwood, Rachel Hayes & Elizabeth Brown (2000). "Newborn Infants preference for Attractive Faces: The Role of Internal and External Facial Features" // *Infancy*. Vol.1, No 2, pp. 265–274.
- Смит А. (1962) "Исследование о природе и причинах богатства народов". М.Соцэкгиз
- Сторчевой М. (2011) "Новая модель человека для экономической науки", Журнал "Вопросы экономики" №4, стр. 78–98
- Шумпетер Й.А. (1981) "Теория экономического развития" М.: Прогресс
- Токвиль А. (1972) *Демократия в Америке*. М.: Прогресс
- Веблен Т.Б. (1984) "Теория праздного класса", М.: Прогресс
- Зомбарт В. (2005) *Буржуа – Этюды по истории духовного развития современного экономического человека*, пер. с нем./редакционная коллегия «Civitas Terrena», Изд.-во «Владимир Даль»

JEL Classification Codes: E21, L26, M2

Innovativ kiçik sahibkarlıq fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsində ünvanlılığın təmin edilməsinin nəzəri məsələləri

Vüqar Gülməmmədov

Xülasə

Məqalə Azərbaycanda innovativ kiçik sahibkarlıq fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsində ünvanlılığın təmin edilməsi məsələlərinin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Məqalədə tədqiqatın məhdudiyyətləri müəyyən olunmuş, innovativ kiçik sahibkarlıq subyektlərinin müəyyən edilməsi üçün müvafiq statistik bazanın yoxluğu tədqiqatın informasiya bazasını məhdudlaşdırması göstərilmişdir. Məqalədə nəticə olaraq innovativ kiçik sahibkarlıq subyektlərinin müəyyən edilməsi meyarları təklif olunmuş, onlar üçün innovasiya mühitinin formalaşması istiqamətində nəzəri-praktiki müddəalar irəli sürülmüşdür. Məqalənin innovativ kiçik sahibkarlıq subyektlərinin dəstəklənməsi üzrə dövlət tənzimlənməsi tədbirlərinin hazırlanmasında elmi mənbə kimi istifadə oluna bilməsi tədqiqatın praktiki əhəmiyyətini göstərir. Innovativ kiçik sahibkarlıq subyektlərinin müəyyən edilməsi meyarları ilə bağlı verilən təkliflər tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyini təşkil edir.

Açar sözlər: innovativ kiçik sahibkarlıq, kiçik sahibkarlığın innovasiya mühiti, milli innovasiya sistemi İnstitusional Anomiya Nəzəriyyəsi, Hofstede

Theoretical Issues of Targeting related to the Tax Regulation of the Innovative Small Business Activities

Vugar Gulmammadov

Abstract

The article is dedicated to study of the issues of targeting related to the tax regulation of the innovative small business activities in Azerbaijan. The article sets out the limitations of the research, and defines the lack of a proper statistical framework for identifying the innovative small business entities as a limitation of the research database. As a conclusion, the article proposes the criteria for identifying the innovative small business entities, and puts forward the theoretical and practical provisions to build an innovation environment for them. The fact that the article can be used as a scientific resource in development of the state regulatory measures to support the innovative small business entities, demonstrates the practical importance of the research. The proposals on the criteria for identifying the innovative small business entities constitute the originality and scientific novelty of the research.

Keywords: Innovative Small Business, Small Business Innovation Environment, National Innovation System Institutional Anomy Theory, Hofstede

1. Giriş

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, iqtisadi sistemin dayanıqlığı və inkişafı onun əsas təşkilədiciləri olan iri müəssisələrlə yanaşı, kiçik və orta ölçülü müəssisələrin rəqabətqabiliyyətli olması ilə birbaşa bağlıdır. Bazar seqmentlərinin dərinliyi və müxtəlifliyi, bu seqmentlərin ölçüləri həmin seqmentlərdə iri müəssisələrin əsas səmərəlilik mənbəyinin – miqyas effektivin təsiri azaltmaqla kiçik və orta ölçülü müəssisələrin inkişafı üçün münbit şərait yaradır.

Digər tərəfdən, innovativ kiçik sahibkarlığın makroiqtisadi inkişafda və milli innovasiya sisteminin formalaşmasında rolu durmadan artır.

İnnovativ kiçik müəssisələrin qorunması və dəstəklənməsinə yönələn dövlət tənzimlənməsi tədbirlərinin səmərəli və ünvanlı olması üçün onların müəyyən edilməsi meyarları böyük əhəmiyyət kəsb edir. Sayı yüz minlərlə ölçülən kiçik müəssisələr arasında innovativ müəssisələrin seçilməsi və məhz belə müəssisələrin dəstəklənməsi üçün tənzimlənmə tədbirlərinin hazırlanması kifayət qədər mürəkkəb məsələ olaraq bu istiqamətdə tədqiqatların aparılmasını zərurətə çevirir.

2. İnnovativ kiçik sahibkarlıq subyektlərinin mahiyyəti

Sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas məqsəd və funksiyalarına baxışlarda ümumi yanaşma olsa da, kiçik sahibkarlıq anlayışı ilə bağlı yekdil fikirlər hələ də formalaşmamışdır. İqtisadi ədəbiyyatda sahibkarlığın əsas məqsədləri kimi aşağıdakılar müəyyən edilmişdir (Менгер и др. 1990; Кирцнер 2010):

- mənfəətin maksimallaşdırılması;
- kapitalın artırılması;
- daimi dəyişikliklər istəyi və s.

Avstriya iqtisadi məktəbinin davamçısı Yozef Şumpeter (1883–1950) yenilikçi-innovativ sahibkarlığı digər sahibkarlıq növlərindən ayıraraq onun əsas motivlərini müəyyən etmiş, bu motivlərə hakimiyyət istəyi, rəqabətdə uğur və yaradıcılıq sevincini aid etmişdir (Шумпеттер, 1982).

O, innovativ sahibkarı iqtisadi inkişafın aparıcı qüvvəsi kimi qəbul etmişdir.

Beynəlxalq təcrübədə kiçik müəssisələrin müəyyən edilməsi üçün normativ və metodoloji xarakterli müxtəlif meyarlardan və yanaşmalardan istifadə olunur. Bu meyarlara kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərini aid etmək olar. Kəmiyyət göstəriciləri olaraq praktikada aşağıdakı meyarlardan daha geniş istifadə olunur:

- işçilərin sayı;
- nizamnamə fondunun miqdarı;
- xalis mənfəətin məbləği;
- ümumi gəlirin məbləği;
- aktivlərin dövretmə əmsalı;
- fəaliyyət növü və s.

Kiçik müəssisələrin seçilməsi üçün "Bolton" komitəsi üç əsas keyfiyyət amilindən istifadə edir:

- satış bazarının tutumunun kiçikliyi (bazarın tutumunun kiçikliyi müəssisəyə məhsulun qiymətinə və satış həcminə təsir imkanlarını azaldır);
- təşkilati müstəqillik (kiçik müəssisə, adətən, idarəetmə aparatı vasitəsilə deyil, birbaşa təsisçilər tərəfindən idarə edilir);
- təsisçilərin müəssisənin fəaliyyətin bütün sahələrində iştirakı.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqtisadiyyat Komissiyası Latin Amerikasında 5-dən 50-dək, Asiya və Sakit Okean hövzəsi ölkələri üçün isə 50-dək işçisi olan müəssisələri kiçik müəssisələrə aid edir.

Lakin həmin meyarlar innovativ kiçik sahibkarlığın müəyyən edilməsi və digər kiçik sahibkarlıq subyektlərindən fərqləndirilməsi üçün yetərli deyil. İnnovativlik meyarları kifayət qədər dəqiq və kəmiyyətə ölçülən olmalıdır. Onların yüksək dəqiqlik dərəcəsi tənzimləmə tədbirlərinin səmərəliliyinin əsas zəruri şərtidir. Həmin meyarların qeyri-dəqiqliyi innovativ kiçik sahibkarlığa yönələn tədbirlərin ünvarsızlığını şərtləndirməklə dövlətdən güzəşt almaq istəyən möhtəkirlər üçün əlverişli zəmin yarada bilər.

İnnovativ kiçik sahibkarlığın əsas əlamətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar (Ансофф, 1990; Барнева, 2007):

- müəyyən dövr ərzində kiçik təsərrüfat subyektlərinin kəmiyyətə real artımını əks etdirən göstəricilər (innovasiyaların tətbiqi nəticəsində əldə edilən əlavə mənfəət, dövriyyənin artımı və s.);
- kiçik sahibkarlıq subyektinin keyfiyyətə dəyişməsi (bazarda xüsusi çəkinin artması, yeni bazar segmentlərində mövqelərin qazanılması, yeni bazarların yaradılması və s.).

Qeyd edilən meyarlar dövlət dəstəyini qazanmaq istəyən innovativ kiçik sahibkarlıq subyektləri qarşısında konkret tələblər qoyur. Digər tərəfdən isə bu meyarlar innovativ kiçik sahibkarlığın yaranması və inkişafı üçün zəruri olan innovasiya mühitinin ümumi konturlarını da dəqiqləşdirməyə imkan verir.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə edilmiş son dəyişikliklərdə kiçik sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstəklənməsi üçün əhəmiyyətli güzəştlər nəzərdə tutulmuşdur. Bu güzəştlərdən bir neçəsini innovativlik və ünvanlılıq baxımından təhlil edək.

Mikro sahibkarlıq subyektini olan fərdi sahibkarların sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirinin 75 faizinin vergidən azad edilməsi fəaliyyət növündən, yəni innovativliyindən asılı olmayaraq bütün mikro sahibkarlara şamil olunur. Bu güzəştin ünvanlılığı isə mikro sahibkarlıq subyektinin Nazirlər Kabinetinin müəsisələrin ölçüləri (mikro, kiçik, orta və iri) üzrə təsdiq etdiyi meyarlar əsasında müəyyən edilməsi ilə təmin edilir.

Mikro və ya kiçik sahibkarlıq subyektini olan və fərdi sahibkar kimi fəaliyyət göstərən startapların "Startap" şəhadətnaməsi aldığı tarixdən innovasiya fəaliyyətindən əldə etdikləri gəlirin 3 il müddətinə tamamilə azad edilməsi güzəşti daha ünvanlı xarakter daşıyır. Sahibkarların "Startap" şəhadətnaməsinin alınması ilə bağlı tələblərə cavab verməsi üçün maarifləndirmə işlərinin aparılması və innovativ mühiti dəstəkləyən rəqabət mühitinin daha da yaxşılaşdırılması bu güzəştdən istifadə edə bilən sahibkarların artımına güclü təsir göstərə bilər.

Kiçik və orta biznes klasterinin iştirakçısı olan fərdi sahibkarın KOB klaster şirkəti ilə bağlanmış

müqavilələr üzrə əldə etdiyi gəlirin investisiyalara yönəldilən hissəsinin 7 il müddətinə vergidən azad edilməsi fərdi sahibkarların investisiya motivasiyasını dəstəkləyir. Bu güzəştin məqsədi bilavasitə innovasiyalarla bağlı olmadığı üçün onun innovativlik baxımından ünvanlılığı da təmin edilməmişdir.

Göründüyü kimi, innovasiyaların tətbiqi nəticəsində əldə edilən əlavə mənfəət, dövriyyənin artımı, kiçik sahibkarlıq subyektinin keyfiyyətə dəyişməsinə xarakterizə edən bazarda xüsusi çəkinin artması, yeni bazar segmentlərində mövqelərin qazanılması, yeni bazarların yaradılması və digər göstəricilər edilən vergi güzəştlərində, ümumiyyətlə, nəzərə alınmamışdır.

3. Kiçik sahibkarlığın innovasiya mühitinin amilləri

Əlbəttə, kiçik sahibkarlığın innovasiya mühitinin yaradılması üçün innovativ kiçik sahibkarlığın inkişaf amillərinin dəstəklənməsi yetərli deyil. Bu istiqamətdə fəaliyyətin sistemliliyini təmin etmək üçün kiçik sahibkarlığın innovasiya mühitinin formalaşmasına nail olmaq lazımdır. Kiçik sahibkarlığın innovasiya mühitini kiçik sahibkarlıq subyektlərinin davamlı innovativ inkişafını dəstəkləyən təşkil olunmuş və strukturlaşmış sistem kimi qəbul etmək olar. (Веблен, 2007; Добрынин и Бахарев, 2010; Freeman, 1995)

Kiçik sahibkarlığın innovasiya mühitinin amillərini xarici və daxili amillərə ayırırlar. Xarici amillərə aşağıdakı faktorlar aid edilir (Барнева, 2007):

- biliklərin mövcud sərhədləri;
- innovasiya işləmələrinə tələb (innovasiya infrastrukturunun vəziyyəti, dövlət dəstəyi və s.);
- innovasiyanın yaranması üçün tələb olunan ehtiyatların mövcudluğu və əlçatanlığı;
- innovativ kiçik sahibkarlıq üçün maliyyə, xammal və bilik ehtiyatlarının əlçatanlığını təmin edən inzibati amillər;
- innovativ kiçik sahibkarlıq fəaliyyətini tənzimləyən normativ-hüquqi baza;

- bazar şərtləri (rəqabətin intensivliyi, mövcud qiymət səviyyəsi, alıcıların yeniliklərə həssaslığı, iri və orta ölçülü şirkətlərin yeniliklərə tələbatı və s.);
- müəyyən istehlak xassələrinə malik olan yeni əmtəyə tələbat;
- tələbatın qiymət elastikliyi, bazar segmentinin tutumu və artım imkanları.

Kiçik sahibkarlığın innovasiya mühitinin daxili amillərinə aşağıdakılar aid olunur (Барнева, 2007):

- kiçik sahibkarlıq subyektinin innovasiya resursları (səriştəli və təcrübəli mütəxəssislər, texniki və bazar bilikləri, müvafiq texnologiyalar, texniki elementlər; maliyyə ehtiyatları, müvafiq idarəetmə; alıcılar arasında nüfuzun (brend) mövcudluğu və s.);
- kifayət qədər yüksək risklə müşayiət olunan innovasiya ilə məşğul olmaq istəyi;
- innovasiya ideyalarının işlənməsi və reallaşdırılması üçün maddi-texniki bazanın mövcudluğu.

İqtisadi ədəbiyyatda kiçik sahibkarlığın innovasiya mühitinin amillərinin subyektiv və obyektiv amillərə də bölünməsinə rast gəlinir. Subyektiv amillərə innovativ kiçik sahibkarlığın inkişaf motivasiyası ilə bağlı olan amillər, obyektiv amillərə isə dövlət dəstəyi, vergi güzəştləri, bazarın rəqabət mexanizmi və sahibkarın istəyindən asılı olmayaraq ona təsir göstərən digər amillər aid edilir.

Hazırda kiçik sahibkarlığın innovasiya mühitinin amillərinə innovasiyaların təşkili, işlənmə, tətbiq edilmə, transfer (kənardan cəlb edilmə və ya kənara ötürülmə), maliyyələşmə, həvəsləndirmə, yeniliyin hazır əmtəyə (istehlakçıların konkret probleminin həll yoluna, istehlak faydasına) çevrilməsi və bazarda mövqə qazanması mexanizmlərinin aid edilməsi də iqtisad elmində aparıcı mövqələrdə dayanır.

İnnovativ inkişaf istehsal texnologiyalarında keyfiyyət dəyişikliyi ilə də əlaqələndirilir.

İnnovativ kiçik sahibkarlıq subyektlərinin

artım amillərini aşağıdakı əlamətlərə görə də təsnifatlandırmaq olar:

- artımın xarakterinə görə: intensiv və ekstensiv amillər;
- əldə edilən səmərənin növünə görə: neytral, əmək resurslarına qənaət, kapital resurslarına (texniki elementlər, maliyyə və s.) qənaət;
- yaranma mənbələrinə görə: xarici və daxili;
- istehsal məsrəflərinin azalması istiqamətləri üzrə.

İnnovativ kiçik sahibkarlığın artım amillərini innovativ kiçik sahibkarların fəaliyyətinə təsir istiqamətlərinə görə də təsnifatlandırılır: iqtisadi (birbaşa və dolay), siyasi (xarici və daxili), texniki (sahəvi, sahələrarası, regional, ölkələrarası, beynəlxalq), təşkilati (daxili və xarici qarşılıqlı əlaqələr), xarici sosial (dövlət dəstəyi, sahibkarların ictimai təşkilatlarının dəstəklənməsi, tərəfdaşlıq dəstəyi), daxili sosial (əməkdaşların iş şəraiti) və daxili ehtiyatlar (ehtiyatların məhdudluğu və ya artıqlığı).

Kiçik sahibkarlığın innovasiya mühiti (innovasiya infrastrukturunu) milli innovasiya sisteminin elementi olaraq aşağıdakı təşkilədiciləri özündə birləşdirir:

- İnnovasiyanın yaradıcıları (elmi tədqiqat institutları, ali məktəblər, tədqiqatçı qrupları, kiçik sahibkarlıq subyektləri);
- İnnovasiya fəaliyyətinin resurs təminatı (dövlət orqanları, vençur fondları, yerli və xarici investorlar, innovasiya əlaqəçiləri və infrastruktur təşkilatları (innovasiya prosesinin informasiya müşayiəti, kommersionlaşdırma və yayılma üzrə ixtisaslaşan təşkilatlar);
- Dövlət dəstəyi infrastrukturunu (xüsusi iqtisadi zonalar, biznes-inkubatorlar, sənaye parkları);
- İnnovativ kiçik sahibkarlıq strukturları və yeni məhsulların sınaq modellərini hazırlayan təşkilatlar;
- İnnovasiyaların istehlakçıları;
- İnnovativ kiçik sahibkarlıq subyektlərinin qarşılıqlı əlaqələrinin təşkilatçıları (vahid

məlumat mərkəzi, konsolidəedici mərkəz, sahəvi mərkəzlər, çevik innovasiya kompleksləri).

Qeyd olunan elementlərin inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq innovativ kiçik sahibkarlığın inkişafı üçün həvəsləndirici tədbirləri hazırlamaq olar.

İnnovasiya infrastrukturunu dedikdə innovasiya layihələrinin reallaşdırılması üçün şəraiti (informativ, təşkilati, marketing, biliklərin ötürülməsi və s.) yaradan təşkilatlar nəzərdə tutulur. Hazırda innovasiya infrastrukturunda texnologiyaların ötürülməsi mərkəzləri, texnoparklar, biznes-inkubatorlar çıxış edirlər.

Praktika göstərir ki, özəl-dövlət tərəfdaşlığı əsasında fəaliyyət göstərən sənaye parkları dövlət tərəfindən yaradılan sənaye parkları ilə müqayisədə daha səmərəli olurlar.

Müşahidələr göstərir ki, mövcud olan innovasiya infrastrukturunu arasında qarşılıqlı əlaqələrin kifayət qədər yaxşı inkişaf etməməsi innovativ kiçik sahibkarlıq subyektlərinin innovasiya potensialının realizə edilməsini məhdudlaşdırır. İnnovasiya potensialı dedikdə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin bazar tələblərinə çevik və operativ reaksiya vermək, mövcud ehtiyatları mobilizə etmək və yeni innovativ həlləri tapmaq qabiliyyətləri nəzərdə tutulur.

Kiçik sahibkarlığın innovasiya mühitinin inkişafını yeni infrastruktur elementlərinin yaradılması formasında dəstəkləyən dövlət tənzimlənməsi innovativ kiçik sahibkarlığın yaranması mərhələsində istifadə edilir. Müxtəlif güzəştlərin və subsidiyaların ayrılması yenilikçi sahibkarların daxili ehtiyatlardan səmərəli istifadə etmələri və innovasiya fəaliyyətinin inkişafı motivasiyası ilə birbaşa əlaqəli deyil. Buna görə də innovasiyalı inkişafın təşkilati tədbirlərini iqtisadi tədbirlərlə əlaqəli şəkildə hazırlanması zəruridir.

İnnovasiya fəaliyyətinin iştirakçıları – universitetlər, elmi tədqiqat institutları, laboratoriyalar, iri və orta ölçülü şirkətlər, eləcə də kiçik innovasiya təşkilatları milli innovasiya sisteminin formalaşmasında müstəsna rol oynayırlar.

4. İnnovasiya mühiti və sosial inkişaf

Cəmiyyətin iqtisadi inkişaf mərhələlərinin tədqiqinə həsr olunmuş tədqiqatlarda industrial və postindustrial inkişaf, informasiya iqtisadiyyatı, bilik iqtisadiyyatı, virtual və ya şəbəkə iqtisadiyyatı kimi terminlərdən geniş istifadə olunur. Texnika və texnologiyaların inkişafını və əhəlinin rifahının təbii ehtiyatlardan daha rəasional istifadə əsasında yüksəldilməsini bu terminlərin ümumi məzmun cəhətinə aid etmək olar. Müasir dövrdə bir çox tədqiqatçılar yeni texnologiyaların və biliklərin yaranmasını cəmiyyətin iqtisadi inkişafının əsas şərti kimi qəbul edirlər. Lakin "istehlakçının prioritetliyi" prinsipi əsasında qurulan bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə iqtisadi inkişafı müşayiət edən yeni sosial və ekoloji problemlər belə yanaşmanın tamamlanmasına ehtiyac olduğunu göstərir.

Yeni nəsil texnologiyalar və bu texnologiyalara uyğun gələn müasir təsərrüfatçılıq metodları yeni iqtisadi sistemlərin əsas elementi hesab olunurlar. İstehsalın innovasiyalılıq dərəcəsinin artırılması, xammal iqtisadiyyatından xammalın dərin emalına keçid kimi məsələlər milli innovasiya sisteminin formalaşmasını və səmərəli fəaliyyət göstərməsini tələb edir. (Freeman, 1995)

Yeni şəraitdə bazarda fəaliyyət göstərən təşkilatların təbiəti də dəyişir. Bir çox hallarda innovativ kiçik sahibkarlıq müəssisələrinin irihəcmli istehsal ehtiyatlarına tələbatı azalır, biliklərə və infrastruktur elementlərinə ehtiyaclar isə kəskin şəkildə artır, məsrəflərinin strukturunda ciddi dəyişikliklər baş verir, informasiya xərclərinin ümumi xərclərdə payı yüksəlir. Beləliklə, fəaliyyətin səmərəliliyinin təmin edilməsində informasiya resurslarından səmərəli istifadənin əhəmiyyəti xeyli yüksəlir. İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə informasiyanın axtarışı, sistemləşdirilməsi və saxlanması, rəqiblərin davranışının monitorinqi və digər bu tipli fəaliyyətlə bağlı xərclərin ümumi xərclərdə xüsusi çəkisi hasilat sənayesində 30-40%, maliyyə institutlarında isə 60%-dək olur. (Freeman, 1995)

İnkişafın yeni mərhələsinə – innovasiyalı iqtisadiyyata keçid virtual sektorun dinamik inkişafı ilə bilavasitə bağlıdır. Lakin bu sektorun inkişafı maddi istehsal sahələri üçün resurs çatışmazlığı ilə, xüsusilə kvalifikasiyalı mütəxəssislərin maddi istehsaldan virtual sahələrə axını ilə nəticələnir.

İndustrial cəmiyyətdən postindustrial cəmiyyətə keçid və milli innovasiya sisteminin formalaşması üçün zəruri ünsürlərin toplanması inkişafın müstəqil elementi olan intellekt amilinin yaradılmasını tələb edir. Bu isə öz növbəsində cəmiyyətin sosial strukturunu da dəyişir: fundamental elmlər sahəsinin alimləri, iqtisadçılar, proqramistlər, informasiya texnologiyaları üzrə mütəxəssislər cəmiyyətdə daha aparıcı mövqə tuturlar. Postindustrial cəmiyyətlərdə rəqabət qabiliyyətinin və inkişafın ən nadir və strateji resursu biliklər və onların daşıyıcısı olan mütəxəssislərdir. İnformasiya iqtisadiyyatında aqrar sektor, sənaye və xidmətlər sahəsi ilə yanaşı, informasiya sektoru da prioritet status qazanır.

İnnovasiyalı iqtisadiyyatın əsas xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- cəmiyyətin peşəkar strukturunun dəyişməsi, ölçücə kiçik olan müəssisələrdə reallaşan yaradıcı və intellekt tutumlu fəaliyyət növlərinin rolunun artması;
- ənənəvi istehsal resurslarından asılılığın azalması, onların yeniləri ilə əvəz olunması;
- yeni bilik və texnologiyaların təhlükəsizlik səviyyəsinin yüksəlməsi.

Yeniliklərə bazar tələbatının artırılması üçün dövlət şirkətlərinin innovativ texnologiyalara tələbatının yaranması və artmasını təmin etmək olar. Dövlət enerji və digər təbii resurslardan səmərəli istifadə tələblərini, bu resurslar üzrə təyin olunan tarifləri bazar qiymətlərinə yaxınlaşdırmaqla həmin resurslara qənaət edən yeni texnologiyalara tələbatı artırmaqla. Digər tərəfdən, ekoloji normativlərin gücləndirilməsi iri dövlət şirkətlərində istifadə edilən texnoloji proseslərin təkmilləşdirilməsi motivasiyasını artırmaqla.

Fikrimizcə, qeyd olunan inzibati metodların səmərəliliyinin kafi şərti bazar mexanizmi ilə dəstəklənmə ola bilər. Real rəqabət şirkətləri innovasiyalara yönəldən ən güclü və təbii qüvvədir.

5. Nəticə

Azərbaycanda kiçik sahibkarlığın innovasiya mühitinin formalaşması prosesi aşağıdakı mərhələlərdən ibarət ola bilər:

- yerli innovasiyaların yaranması üçün texnoloji, təşkilati və informasiya bazasının yaradılması;
- elmin strukturunun və maddi bazasının qiymətləndirilməsi;
- dövlət elmi tədqiqat institutları ilə özəl sektor arasında tərəfdaşlığın innovativ hüquqi bazasının yaradılması;
- yerli innovasiyaların maliyyələşdirilməsi fondlarının yaradılması;
- innovasiyaların dəstəklənməsinin iqtisadi, təşkilati və informativ elementlərinin yaradılması;
- informasiya iqtisadiyyatının yaradılması;
- biznes-elm-təhsil klasterinin yaradılması;
- dövlətin maliyyə, istehsal, təhsil və infrastruktur institutları ilə sahibkarlıq strukturları arasında qarşılıqlı əlaqələrin yeni modellərinin işlənməsi;
- sahəvi innovasiya sistemlərinin yaranması.

İnnovasiya mühitinin inkişaf istiqamətlərinin formalaşdırılması üçün aşağıdakı ardıcılıqda işlərin aparılması zəruri hesab olunur:

- dövlət dəstəyi üçün innovativ inkişaf baxımından prioritet olan sahələrin seçilməsi;
- seçilmiş sahələrdə innovativ fəaliyyəti dəstəkləyən vergi güzəştlərinin ünvanlılığının təmin edilməsi üçün "innovasiyaların tətbiqi nəticəsində əldə edilən əlavə gəlir və ya mənfəət", "dövriyyənin artımı", "bazarda xüsusi çəkinin artması", "yeni bazar seqmentlərində mövqelərin qazanılması", "yeni bazarların

yaradılması" və digər göstəricilərin nəzərə alınması;

- fasiləsiz "fundamental tədqiqatlar – axtarış ETİ – tətbiqi ETSKİ – texnologiyalar – istehsal

– bazarda realizasiya" dövrünün qurulması (elmtutumlu və rəqabətqabiliyyətli məhsulun istehsalına nail olmaq üçün).

Mənbələr:

- Ансофф И. (1999). Новая корпоративная стратегия. / И.Ансофф. СПб.: Питер, 416 с.
- Барнева А.Ю. (2007). Инновация как экономическая категория. / А.Ю.Барнева / Инновации. № 9 (107)
- Добрынин А.И., Бахарев В.О. (2010). Большие проблемы малого предпринимательства. / А.И.Добрынин, В.О.Бахарев // Экономика и управление. № 4 (54), с. 39–46.
- Freeman C. (1995). The "National System of Innovation" in Historical Perspective // Cambridge Journal of Economics. Vol.19, pp. 5–24
- Кирцнер И. (2010). Конкуренция и предпринимательство. Челябинск. Социум., 269 с.
- Менгер К., Бём-Баверк Е., Визер Ф.: Пер. с нем. / Предисл., коммент., сост. В.С.Автономова. (1992). Австрийская школа в политической экономии: М.: Экономика. 494 с.
- Шумпетер Й. (1982). Теория экономического развития. М.: Прогресс, 401 с.
- Веблен Т. (2007). Теория делового предприятия / пер. с англ./Т.Веблен. М.: Дело, 288 с.

JEL code - E62, H24, K34

Ələt azad iqtisadi zonasında vergitutma məsələləri

Ramiz Məhərrəmov

Xülasə

Araşdırmanın əsas məqsədi Ələt azad iqtisadi zonasında vergitutma məsələlərinin tənzimlənməsindən, Azərbaycanda mövcud olan və xüsusi vergitutma rejimində fəaliyyət göstərən imtiyazlı iqtisadi zonaların tarixi inkişafına nəzər yetirməkdən, müqayisəli təhlil aparmaqdan ibarətdir. Məqalədə yaradılmasına start verilmiş Ələt azad iqtisadi zonasının qanunvericilik bazasında və əlaqəli qanunvericilik aktlarında təhlil zamanı boşluqların müəyyən edilməsi istiqamətində araşdırmalar aparılmış və onların aradan qaldırılması üçün təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: Vergi Məcəlləsi, azad (xüsusi) iqtisadi zonalar, xüsusi vergi rejimi, vergitutma, Ələt azad iqtisadi zonası

Taxation Issues in the Free Economic Zone of Alyat

Ramiz Maharramov

Abstract

The main purpose of the study is to regulate taxation in the Alat Free Economic Zone, to look at the historical development of preferential economic zones in Azerbaijan operating under the special tax regime. The article investigated the gaps in the legislation and related legislative acts of the Alat Free Economic Zone and suggestions for their elimination are provided.

Keywords: Tax Code, Free (Special) Economic Zones, Special Tax Regime, Taxation, Alat Free Economic Zone

Keywords: free (special) economic zone, special tax regime, Alat Free Economic Zone

1. Giriş

Qloballaşan dünya iqtisadiyyatında əksər ölkələr üçün öz milli iqtisadiyyatlarının açıqlığının, onların dünya iqtisadi sistemində inteqrasiyasının təmin edilməsi vacib məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Ölkələr beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirak etməklə öz iqtisadi mənafeələrini təmin etməyə, davamlı iqtisadi inkişafa nail olmağa çalışırlar.

Milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadi sistemində inteqrasiya prosesinin dərinləşməsinə, xarici iqtisadi fəaliyyətin canlandırılmasına şərait yaradan ən səmərəli vasitələrindən biri dünyada mövcud olan müxtəlif sahibkarlıq (biznes) zonaları olmuşdur.

Onların arasında azad (xüsusi) iqtisadi zonalar xüsusi diqqət verilir. Azad (xüsusi) iqtisadi zonalar, ilk növbədə, regional üstünlüklər nəzərə alınmaqla iqtisadi artımın sürətlənməsini reallaşdırmağa, ərazinin sosial-iqtisadi inkişafına imkan verir, bütövlükdə milli iqtisadiyyatın inkişafına multiplikasiya təsiri edir.

Azad (xüsusi) iqtisadi zonaların yaradılması və fəaliyyətinin beynəlxalq təcrübəsi 1973-cü ildə Gömrük Əməkdaşlığı Şurası tərəfindən təqdim edilmiş "Gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi və harmonizasiyası haqqında" VIII Kiot Konvensiyasında əks olunmuşdur.

Azad (xüsusi) iqtisadi zonaların iqtisadi mahiyyətinə müxtəlif yanaşmalar vardır. Bir çox hallarda tədqiqatçılar Kiot Konvensiyasında qəbul edilmiş yanaşmaya əsaslanırlar. Kiot Konvensiyasına əsasən, azad (xüsusi) iqtisadi zonalar və ya "franko-zona"dan kənarında yerləşən malların obyekt kimi ölkə ərazisinin bir hissəsi kimi başa düşülür. Azad (xüsusi) iqtisadi zonaların mahiyyətinin tipik açıqlamasını D.S.Kabir vermişdir: "Azad iqtisadi zonaların təsərrüfat məsələlərinin həll edilməsində geniş müstəqilliyə malik olan Milli ərazinin bir hissəsidir (bəzi hallarda ölkənin gömrük ərazisinin bir hissəsindən ayrılmış), xüsusi idarəetmə rejimi, xarici və Milli sahibkarlar üçün iqtisadi fəaliyyətin preferensial şəraitidir". (Kəlbəyev və b., 2011)

Azad (xüsusi) iqtisadi zonalar gömrüksüz və ya imtiyazlı ixrac-idxal rejimi tətbiq edilən, digər ölkənin, digər bölgələrin valyuta-maliyyə vəziyyəti ilə fərqlənən, daha sərfəli iqtisadi və coğrafi mövqeyə malik olan ölkə ərazisi və ya onun hər hansı bir hissəsidir. Azad (xüsusi) iqtisadi zonalarda yerləşən təsərrüfat subyektləri xüsusi qanunvericilik normaları (rejimi) altında fəaliyyət göstərir və onların bu fəaliyyəti ölkənin xüsusi qanunları ilə tənzimlənir. Bu cür zonaların yaradılması zamanı gömrük tənzimlənməsi və viza rəsmiləşdirilməsi, vergitutma, lisenziyalaşdırma, bank fəaliyyəti, mülkiyyət və girov münasibətləri, imtiyazların verilməsi, azad zonanın idarə edilməsi məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilir.

Azad (xüsusi) iqtisadi zonaların bir sıra xarakterik xüsusiyyətləri vardır. Bu zonalarda müxtəlif növ güzəşt və stimullar tətbiq edilir. Belə ki, xarici ticarət zamanı ixrac-idxal rüsumları azaldılır və ya ləğv edilir, fiskal güzəştlər tətbiq edilir. Bu güzəştlər vergitutma bazasında, gəlirdən çıxılan xərclərdə, vergi dərəcələrində, vergi azadolmaları və güzəştlərində və digər imtiyazlarda özünü göstərir. Bundan başqa, azad iqtisadi zonalar bütövlükdə subsidiyalar ayrılır, güzəştli dövlət kreditləri, torpaqdan və əmlakdan istifadəyə görə imtiyazlı icarə haqları verilir, müəssisələrin qeydiyyatdan keçirilməsi prosedurları, qeyri-rezidentlərin ölkəyə girişi-çıxışı sadələşdirilir.

Azad (xüsusi) iqtisadi zonalar müxtəlif məqsədlərlə yaradılır, bu müxtəlifliklərə baxmayaraq, onları birləşdirən ümumi cəhətlər də vardır. Bunların arasında iqtisadi, sosial və elmi-texniki məqsədləri göstərmək olar. Bu məqsədlərə nail olunması üçün ölkədə siyasi sabitlik hökm sürməli, yüksək səviyyəli qanunvericilik bazası, yüksək inkişaf etmiş infrastruktur, əlverişli təbii-coğrafi mühit və əlverişli iqtisadi konyunktura olmalıdır. Ən əsası isə azad (xüsusi) iqtisadi zonaların fəaliyyəti və inkişafı üçün stimullaşdırıcı amillər (imtiyazlar, güzəştlər) mövcud olmalıdır.

2. Azərbaycanda xüsusi iqtisadi zonalar barədə qısa arayış

Azad (xüsusi) iqtisadi zonaların fəaliyyətinin beynəlxalq təcrübəsinin öyrənilməsi Azərbaycanda reallaşdırılan bu cür zonaların gələcəkdə obyektiv qiymətləndirilməsinə imkan verəcək. Hazırda Azərbaycanda xüsusi vergi rejimi ilə fəaliyyət göstərən "Əsrin müqaviləsi" çərçivəsində Hasilatın Pay Bölgüsü haqqında bir çox sazişlər ratifikasiya edilmiş, "İxrac məqsədli neft-qaz fəaliyyətinə xüsusi iqtisadi rejimin tətbiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu imzalanmış, "Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmiş, "Yüksək Texnologiyalar Parkının yaradılması haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, "Bakı şəhərində Balaxanı Sənaye Parkının yaradılması" və "Bakı şəhərində Balaxanı Sənaye Parkının fəaliyyətinin təmin edilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında" Sərəncam imzalanmışdır.

"Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu yuxarıda qeyd olunan şərtləri özündə əks etdirən qanundur. Qanun 14 aprel 2009-cu il tarixində qəbul edilmiş və Azərbaycan Respublikasında xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması və idarə edilməsi ilə bağlı hüquqi və iqtisadi münasibətləri tənzimləyir, həmin zonalarda sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili qaydalarını müəyyənləşdirir. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən "Xüsusi iqtisadi zona – sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün xüsusi hüquqi rejimin tətbiq edildiyi Azərbaycan Respublikasının ərazisinin məhdud hissəsidir".

Xüsusi iqtisadi zonada rezidentlərə qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş güzəştli vergi rejimi tətbiq edilir.

Xüsusi iqtisadi zonanın ərazisində sahibkarlıq fəaliyyəti göstərən, qeydiyyatdan keçmiş rezidentlər malların təqdim edilməsindən, işlərin görülməsindən, xidmətlərin göstərilməsindən əldə etdikləri vəsait məbləğindən (ümumi hasilatın həcmindən) və satışdankənar gəlirlərindən 0,5 faiz dərəcəsi ilə vergini

(sadələşdirilmiş vergini) hesablayır və dövlət büdcəsinə ödəyirlər. (A.R. 2009)

Xüsusi iqtisadi zonanın rezidentləri yuxarıda qeyd olunmuş vergi və fiziki şəxslərin mizumlu işlə əlaqədar gəlirindən vergi istisna olmaqla, vergi qanunvericiliyi ilə müəyyən edilən digər vergiləri ödəməkdən azaddırlar. Xüsusi iqtisadi zonanın rezidentinə xüsusi vergi rejimi yalnız həmin zonada göstərdiyi fəaliyyətinə görə tətbiq edilir.

Xüsusi iqtisadi zonanın ərazisində vergi ödəyicilərinin və dövlət vergi orqanlarının, habelə vergi münasibətlərinin digər iştirakçılarının vergitutma məsələləri ilə bağlı hüquq və vəzifələri, vergi nəzarəti, vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyət və digər məsələlər vergi qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir.

Azərbaycanda xüsusi vergitutma rejimi tətbiq edilən zonaların yaradılması istiqamətində işlər davam etdirilir. Belə ki, bu məqsədlə 28 dekabr 2011-ci il tarixdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən "Bakı şəhərində Balaxanı Sənaye Parkının yaradılması" və 2012-ci il tarixdə "Bakı şəhərində Balaxanı Sənaye Parkının fəaliyyətinin təmin edilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında" Sərəncam imzalanmışdır. Bu parkın yaradılmasında başlıca hədəf təkrar istehsal sahəsində maraqlı olan potensial sahibkarlar və investorlar üçün əlverişli şərait yaratmaq olmuşdur. Parkın ərazisində mexaniki emal və istehsal qurğuları üçün bütün şəraitlərin və lazımı dəstəyin hökumət tərəfindən təmin edilməsi nəzərdə tutulur. Sənaye Parkının Balaxanı poliqonuna və tullantıların yandırılması zavoduna, o cümlədən əsas nəqliyyat qovşağına yaxınlığı xammal və enerji təchizatı və əldə edilmiş xam material və ya istehsal edilmiş məhsulun asanlıqla satış bazarına çıxmasına əlverişli imkan yaradacaqdır. Bundan başqa, 5 noyabr 2012-ci il tarixdə "Yüksək Texnologiyalar Parkının yaradılması haqqında" və 21 dekabr 2012-ci il tarixdə sənaye və texnopark rezidentlərinə 7 il müddətinə vergi və gömrük güzəştlərinin edilməsini nəzərdə tutan "Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində

dəyişikliklər edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən fərman imzalanmışdır.

3. Ələt azad iqtisadi zonasında vergitutma məsələlərinin tənzimlənməsi

İqtisadiyyatın davamlı inkişafı və rəqabət qabiliyyətinin artırılması, Azərbaycan Respublikasının logistika və nəqliyyat mərkəzi kimi mövqeyinin gücləndirilməsi və ölkədə çoxşaxəli nəqliyyat infrastrukturunun yaradılması məqsədilə Azərbaycan Respublikasında “Logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”nin prioritet istiqamətlərinə uyğun olaraq (A.R. 2016) “Bakı şəhəri Qaradağ rayonunun Ələt qəsəbəsində yeni Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanının ərazisi daxil olmaqla azad ticarət zonası tipli xüsusi iqtisadi zonanın yaradılması ilə bağlı tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 7 mart 2016-cı il tarixli 1912 nömrəli Sərəncamı imzalanmış, “Ələt azad iqtisadi zonası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmiş və onun normativ-hüquqi bazası formalşdırılmışdır.

Sərəncamdan irəli gələn vəzifələrin icrasının təmin edilməsi məqsədilə hazırlanmış normativ, hüquqi aktlarının layihələri “azad iqtisadi zona” elan ediləcək ərazilərdə həyata keçiriləcək iqtisadi fəaliyyət üçün əlverişli hüquqi rejiminin müəyyənləşdirilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azad iqtisadi zonalar yaradılması işinin sürətləndirilməsi haqqında” 31 may 2017-ci il tarixli 2940 nömrəli Sərəncamı imzalandı və işçi qrupu yaradıldı.

İşçi qrup azad iqtisadi zonaların yaradılması ilə bağlı hazırlanmış qanun layihəsinin ekspertizasını keçirmiş, dövlətin mənafeələrinin və investorların qanuni maraqlarının tarazlı şəkildə nəzərə alınmasını təmin edən sənədin yekun variantını hazırlamış və Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etmişdir. Bundan başqa, azad iqtisadi zonaların inkişaf etdirilməsi məqsədilə bu sahədə təcrübəsi olan xarici

investor (developer) şirkətləri ilə bağlanılacaq müqavilələrin əsas şərtləri müəyyənləşdirilmişdir.

Transmilli enerji infrastrukturu və beynəlxalq nəqliyyat layihələrinin Azərbaycanda reallaşdırılması, investorların ölkəmizə marağının artması, xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün əlverişli coğrafi mövqeyi ilə seçilən ərazilərin logistik və sənaye potensialından tam istifadə olunması, iqtisadiyyatımızın daha da möhkəmlənməsi, büdcə gəlirlərinin diversifikasiyası və əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən “Ələt azad iqtisadi zonası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu imzalanmışdır. (A.R. 2018)

Qanunda azad zonanın yaradılması, idarə edilməsi və inkişafı, azad iqtisadi zonanın səlahiyyətli qurumunun maliyyə məsələləri, developerin maliyyələşdirilməsi, azad zona hüquqi şəxslərinin fəaliyyəti, azad zonada vergi tənzimlənməsi, gömrük işi, mübahisələrin həlli və digər müddəalar öz əksini tapmışdır.

“Ələt azad iqtisadi zonası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 16-cı maddəsi iqtisadi zonanın vergi məsələlərini tənzimləyir. Qanunun 16.1-ci maddəsinə əsasən, azad zonanın səlahiyyətli qurumu (azad zonanın fəaliyyətinə məsul olan, azad zonada tənzimləməni və nəzarəti həyata keçirən inzibati qurum), azad zona inzibati müəssisələri (developer, mübahisələrin həlli qurumları, azad zonada fəaliyyət göstərən hər hansı digər inzibati qurum, habelə azad zona səlahiyyətli qurumu tərəfindən təsis olunmuş hüquqi şəxs və ya azad zona səlahiyyətli qurumun tərəfdaş olduğu hər hansı digər hüquqi şəxs), azad zona hüquqi şəxsləri (azad zona inzibati müəssisələri istisna olmaqla, azad zonada azad zona qanunvericiliyinə uyğun təsis edilən və fəaliyyət göstərən hər hansı hüquqi şəxslər) və onların işçiləri, azad zona rezidentləri (azad zonada yaşamaq üçün icazəsi olan fiziki şəxslər) azad zonada fəaliyyətlərinə aid olan bütün vergilərdən azaddırlar.

Yəni Ələt azad iqtisadi zonasının bütövlükdə hüquqi şəxs statusuna malik olduğundan, o

cümlədən iqtisadi zonada fəaliyyət göstərən, sahibkarlıq fəaliyyəti həyata keçirən müəssisə və təşkilatlar hüquqi, hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən fiziki şəxslər azad zonada fəaliyyət göstərdiklərinə görə mənfəət vergisindən, gəlir vergisindən, əlavə dəyər vergisindən, aksizdən, əmlak vergisindən, torpaq vergisindən, mədən vergisindən, yol vergisindən və sadələşdirilmiş vergidən azaddırlar.

Nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir fəaliyyət növünün vergitutma məsələləri Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi ilə tənzimlənir. Vergi Məcəlləsinin 2.4-cü maddəsinə görə bir sıra qanunvericilik aktları istisna olmaqla, vergi qanunvericiliyindən başqa digər qanunvericilik aktlarına vergitutma və vergi nəzarəti məsələlərinin daxil edilməsinə icazə verilmir. Bunlara aiddir:

- Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsində nəzərdə tutulan vergi münasibətlərinə aid inzibati xətalər haqqında müddəalar;
- Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində nəzərdə tutulan vergi cinayətləri haqqında müddəalar;
- vergi öhdəliklərinin üstünlüyü haqqında müflisləşmə və iflas haqqında qanunvericilikdə nəzərdə tutulan müddəalar;
- büdcə qanunvericiliyində vergilərlə bağlı müddəalar;
- vergilər üzrə dövlət təminatlarının verilməsi ilə bağlı müddəalar;
- hasilatın pay bölgüsü haqqında, əsas boru kəməri haqqında və digər bu qəbildən olan sazişlərdə və ya qanunlarda nəzərdə tutulan müddəalar;
- İxrac məqsədli neft-qaz fəaliyyəti və xüsusi iqtisadi zonalar haqqında qanunlarda nəzərdə tutulan müddəalar;
- "Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların tənzimlənməsi və sahibkarların maraqlarının müdafiəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda vergi yoxlamaları (kameral vergi yoxlamaları istisna olmaqla)

haqqında nəzərdə tutulan müddəalar;

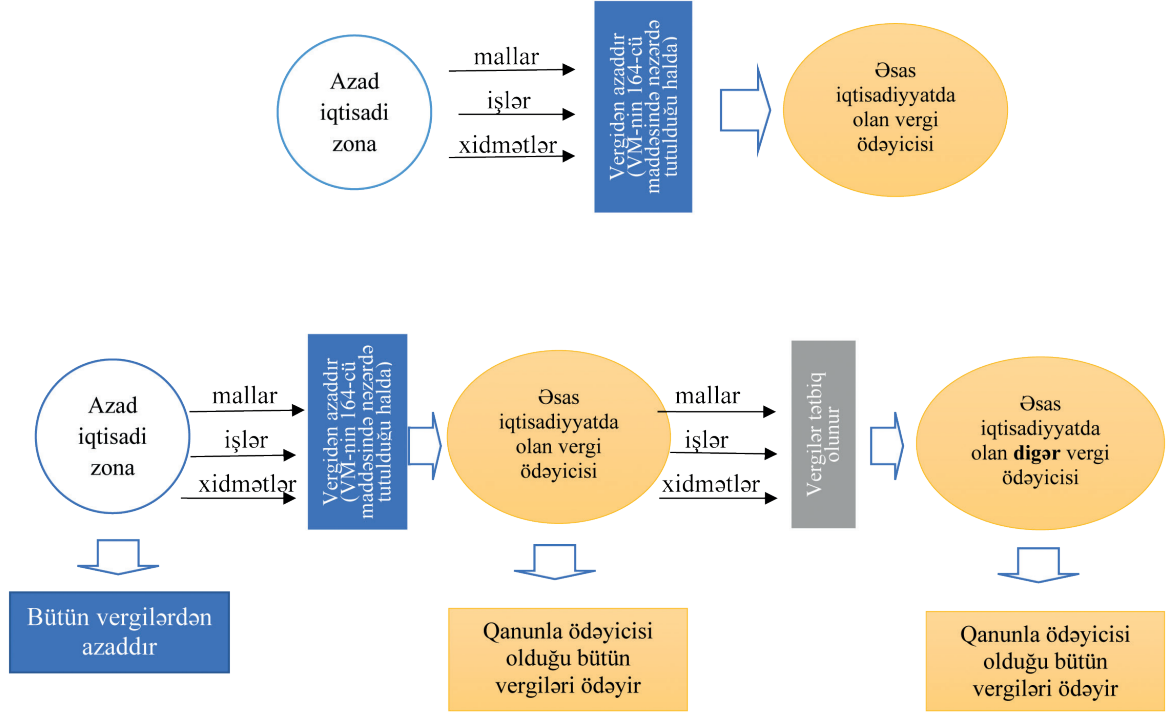
- "Ələt azad iqtisadi zonası haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda nəzərdə tutulmuş müddəalar. [2019]

Vergi azadolmalarının və güzəştlərinin verilməsi ilə bağlı müddəalar yalnız Vergi Məcəlləsi ilə tənzimlənir. Vergi Məcəlləsindən başqa digər normativ hüquqi aktlarda, o cümlədən yuxarıda qeyd edilən normativ-hüquqi aktlarda vergi azadolmaları və güzəştləri ilə bağlı müddəalar nəzərdə tutula bilməz. Azad iqtisadi zonanın vergi tənzimlənməsi məsələlərinin Vergi Məcəlləsinin 2.4-cü maddəsinə daxil edilməsi onun fəaliyyətinə aid olan bütün vergilərdən azad edilməsinin hüquqi cəhətdən əsaslandırılmasına imkan verir.

Vergi Məcəlləsi qüvvəyə minənədək və ya o, qüvvəyə mindikdən sonra qanunla təsdiq olunmuş hasilatın pay bölgüsü haqqında, əsas boru kəməri haqqında və digər bu qəbildən olan sazişlərdə və ya qanunlarda, o cümlədən neft və qaz haqqında, ixrac məqsədli neft-qaz fəaliyyəti və xüsusi iqtisadi zonalar haqqında qanunlarda Vergi Məcəlləsində və vergilər haqqında digər normativ-hüquqi aktlarda nəzərdə tutulmuş müddəalardan fərqli müddəalar müəyyən edildikdə, həmin sazişlərin və ya qanunların müddəaları tətbiq edilir. (A.R. 2019) Göründüyü kimi, 2019-cu ildən Vergi Məcəlləsinin 2.7-1-ci maddəsində qeyd edilən Qanunun vergi tənzimlənməsi ilə bağlı müddəalarının vergi qanunvericiliyindən üstün olması barədə məsələ öz əksini tapmışdır.

"Ələt azad iqtisadi zonası haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununun 16-2-ci maddəsinə görə azad zona inzibati müəssisələri istisna olmaqla, azad zonada azad zona qanunvericiliyinə uyğun təsis edilən və fəaliyyət göstərən hər hansı hüquqi şəxslər və azad zonada yaşamaq üçün icazəsi olan fiziki şəxslər əsas iqtisadiyyatdakı hər hansı vergi ödəyicisinə malları, işləri, xidmətləri təqdim edərsə, belə mallar, işlər, xidmətlər üzrə əsas iqtisadiyyatın vergi ödəyicisinə əsas iqtisadiyyat qanunvericiliyinin müddəaları tətbiq edilir. (A.R. 2018) (Sxem 1)

Sxem 1.

Qeyd: Sxem müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Qeyd edək ki, əsas iqtisadiyyatdakı vergi ödəyiciləri müxtəlif hüquqi statusa malik olduqlarına görə, azad iqtisadi zonada fəaliyyət göstərən hüquqi şəxslər və zonada fəaliyyət göstərməsi üçün icazəsi olan fiziki şəxslər tərəfindən əsas iqtisadiyyatdakı hər hansı vergi ödəyicisinə təqdim etdikləri mallara, görülən işlərə və göstərilən xidmətlərə görə əlavə dəyər vergisinin tətbiq edilib-edilməməsi məsələləri Vergi Məcəlləsində öz əksini tapmamışdır. Belə ki, azad iqtisadi zonada fəaliyyət göstərən şəxslər tərəfindən əsas iqtisadiyyatdakı hər hansı vergi ödəyicisinə təqdim etdikləri mallara, görülən işlərə və göstərilən xidmətlərə görə əlavə dəyər vergisindən azad edilməsi Vergi Məcəlləsinin 164-cü maddəsində qeyd olunmalıdır.

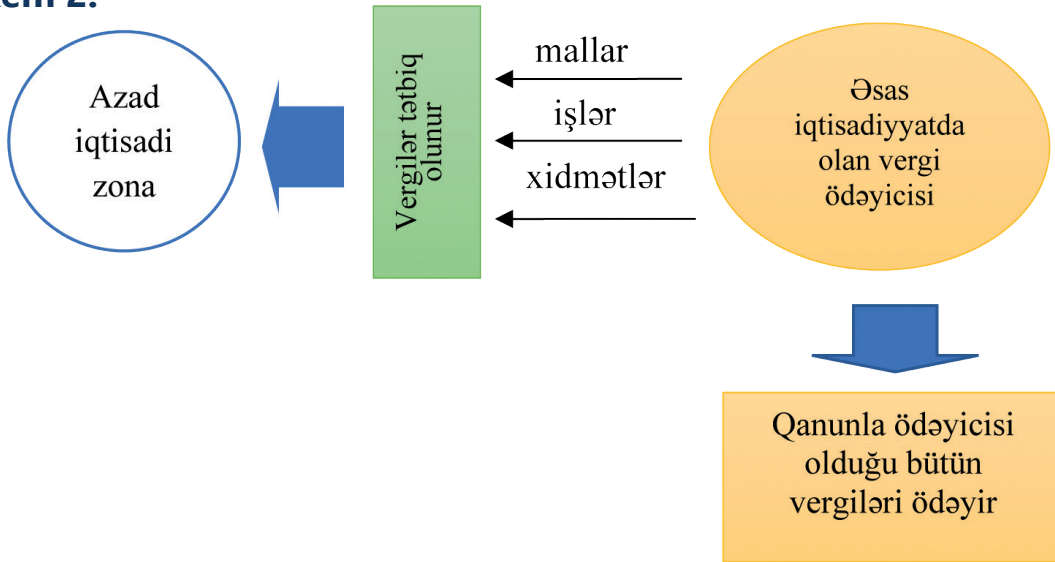
Qeyd edək ki, malların təqdim edilməsi, işlərin görülməsi və xidmətlərin göstərilməsi vergitutma obyektinə görə, bu cür əməliyyatlar (vergi ödəyicisi ƏDV ödəyicisi olduğu halda) əlavə dəyər vergisinə cəlb edilir. Əsas iqtisadiyyatda olan vergi ödəyiciləri aksizli malların istehsalçıları

olarsa, bu halda təqdim edilmiş mallara aksiz vergisi ilə yanaşı, əlavə dəyər vergisi də tətbiq edilir.

Məlum olduğu kimi, vergi ödəyicilərində mütəmadi olaraq vergi nəzarəti tədbirləri həyata keçirilir. Vergi nəzarəti vergilərin tam və vaxtında yığılmasını təmin etmək məqsədilə həyata keçirilir. Vergi yoxlamaları kameral və ya səyyar formada ola bilər.

"Ələt azad iqtisadi zonası haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununun 16-3-cü maddəsinə görə əsas iqtisadiyyata aid olan şəxslər, azad zonada azad zona qanunvericiliyinə uyğun təsis edilən və fəaliyyət göstərən hər hansı hüquqi şəxslərə və ya azad zonada yaşamaq üçün icazəsi olan fiziki şəxslərə mallar təqdim edərsə, işlər görərsə, xidmətlər göstərərsə, əsas iqtisadiyyata aid olan şəxslərə belə mallar, işlər, xidmətlər üzrə əsas iqtisadiyyat qanunvericiliyinin müddəaları tətbiq edilir. (A.R. 2018) (sxem 2)

Kameral vergi yoxlaması vergi orqanı tərəfindən yerlərə getmədən vergi ödəyiciləri tərəfindən

Sxem 2.

Qeyd: Sxem müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

təqdim edilən, vergilərin hesablanması və ödənilməsinə özündə əks etdirən sənədlər (vergi bəyannamələri) və vergi ödəyicisinin fəaliyyəti haqqında vergi orqanında olan sənədlər və mənbəyi məlum olan məlumatlar əsasında keçirilir. Səyyar vergi yoxlaması, o cümlədən elektron audit vergi orqanının qərarına əsasən həyata keçirilir. Səyyar vergi yoxlaması mənfəət, gəlir, əmlak, yol və torpaq vergiləri üzrə vergi ödəyicisinin son 3 təqvim ilindən çox olmayan fəaliyyətini, digər vergilər üzrə həmin yoxlamanın keçirildiyi il də daxil olmaqla, vergi ödəyicisinin son 3 ildən çox olmayan fəaliyyətini əhatə edə bilər. (A.R. 2019)

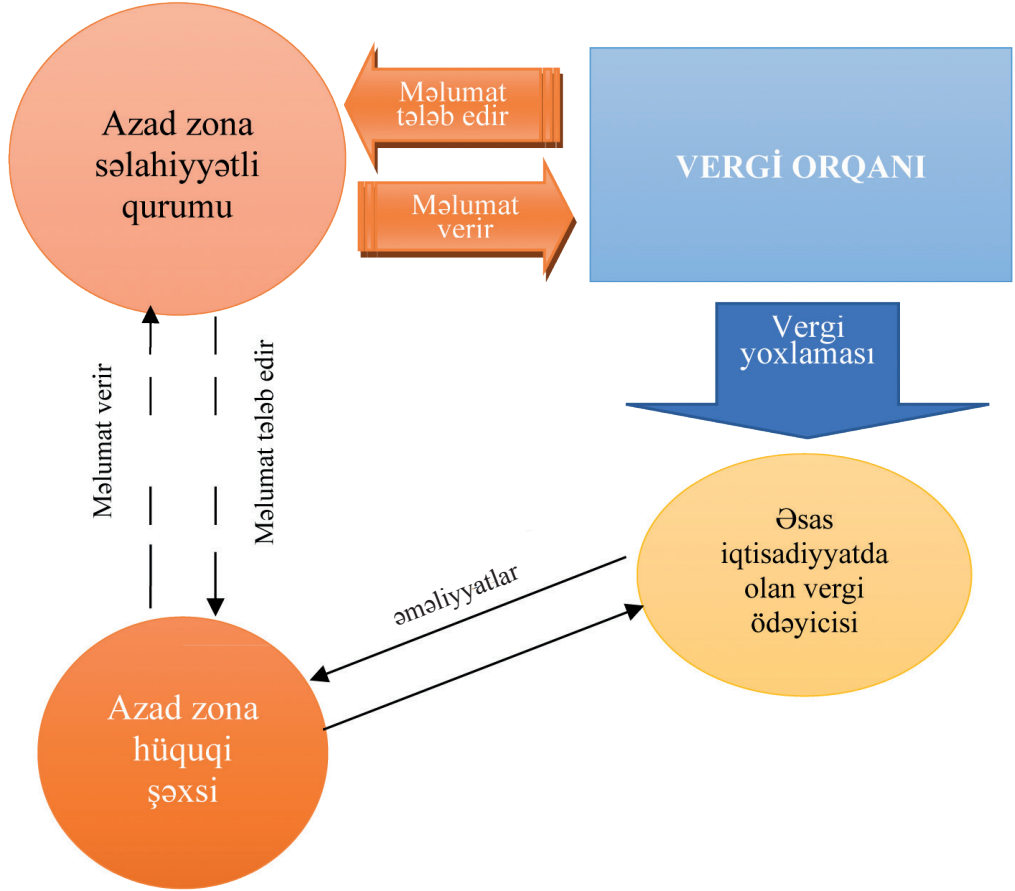
"Ələt azad iqtisadi zonası haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununun 16-4-cü maddəsinə görə əsas iqtisadiyata aid olan şəxslərdə aparılan vergi yoxlamaları zamanı vergi orqanları tərəfindən üçüncü şəxslər qismində Azad Zona hüquqi şəxsi ilə aparılmış əməliyyatlar barədə məlumatların əldə edilməsi Azad Zona səlahiyyətli qurumu vasitəsilə həyata keçirilir. Azad Zona səlahiyyətli qurumu tərəfindən məlumatlar əsas iqtisadiyyat qanunvericiliyinə uyğun təqdim edilir. Əsas iqtisadiyata aid olan şəxslərdə aparılan vergi yoxlamaları zamanı vergi orqanları tərəfindən üçüncü şəxslər qismində azad iqtisadi zona

ərazisində fəaliyyət göstərən fiziki şəxslər olduğu halda aparılmış əməliyyatlar barədə məlumatın əldə edilməsi də Azad Zona səlahiyyətli qurumuna aid edilməsi məqsədmüvafiq hesab edilir. (A.R. 2018) (Sxem 3)

Vergi yoxlaması keçirildikdə, vergi orqanının vergi ödəyicisinin üçüncü şəxslərlə əlaqədar fəaliyyəti barədə vergi yoxlamasının predmetinə aid olan məlumat alması üçün sənədlərlə təsdiq edilmiş zərurət yarandığı halda, vergi orqanı həmin şəxslərdən yoxlanılan vergi ödəyicisinin fəaliyyətinə aid olan sənədlər ala bilər. Bu hərəkətlər üçün vergi orqanının əsaslandırılmış qərarı olmalıdır.

Bu zaman tələb yönəldilən üçüncü şəxs və ya onun səlahiyyətli nümayəndəsi müvafiq sənədləri və ya məlumatları təsdiq edərək, tələbnaməni aldığı gündən 10 iş günü müddətində vergi orqanına təqdim etməyə borcludur. (A.R. 2019)

Vergi Məcəlləsinin 13.2.46-cı maddəsinə əsasən üçüncü şəxs — vergi orqanı tərəfindən kameral və ya səyyar qaydada yoxlanılan, vergi ödəyicisinin fəaliyyətində malların (işlərin, xidmətlərin) təqdim edilməsi ilə bilavasitə əlaqəli olan rezident və ya qeyri-rezident şəxslər nəzərdə tutulur. (A.R. 2019)

Sxem 3.

Qeyd: Sxem müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Qeyd edək ki, vergi ödəyicilərində (əsas iqtisadiyyata aid olan şəxslər nəzərdə tutulur) bütün maliyyə sənədlərini, mühasibat kitablarını, hesabatları, smetaları, nağd vəsaitləri, qiymətli kağızları və başqa qiymətliləri, bəyannamələri və vergilərin hesablanması və ödənilməsi ilə bağlı olan digər sənədləri qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada yoxlamaq, yoxlamaların keçirilməsi zamanı yoxlamaya aid olan məsələlərlə bağlı vergi ödəyicilərindən və ya onun vəzifəli şəxslərindən lazımı izahatlar, arayışlar və məlumat almaq vergi ödəyicilərinin hüquqlarına aid edilmişdir. (A.R. 2019)

Yuxarıda qeyd olunan sənədlərin (o cümlədən elektron formatda məlumatların) müəyyən edilmiş müddətlərdə təqdim edilməməsinə və ya

bilərəkdən təhrif olunmaqla təqdim edilməsinə, o cümlədən vergi orqanları tərəfindən edilmiş müraciətin 10 iş günü ərzində icra edilməməsinə, habelə sənədlərin və ya məlumatların müəyyən edilmiş müddətdə (mühasibat uçotu sənədləri, o cümlədən elektron və (və ya) kağız formatda məlumatlar tam oxunaqlı şəkildə 5 ildən az olmamaqla qanunla müəyyən edilmiş müddətdə saxlanmalıdır) üzrlü səbəb olmadan saxlanılmamasına görə vergi ödəyicisinə 100 manat məbləğində maliyyə sanksiyası tətbiq edilir. (A.R. 2019)

Hesab edirik ki, azad (xüsusi) iqtisadi zonalarda yaradılmış güzəştlər sistemi ölkəmizin iqtisadi inkişafına, prioritet iqtisadi məsələlərin həllinə, strateji proqramların və ərazidə reallaşdırılması

nəzərdə tutulan proqramların həyata keçirilməsinə imkan verəcək.

4. Nəticə

Təcrübə göstərir ki, xüsusi vergi rejimlərinin tətbiqi və azad (xüsusi) iqtisadi zonaların yaradılmasının məqsədi sahənin inkişafının stimullaşdırılmasına, iqtisadi zonaların, həmçinin ölkənin bütün ərazisinin iqtisadi imkanlarının artırılmasına və əhalisinin rifah halının yüksəldilməsinə yönəldilir. Bu halda inteqrasiya prosesi genişlənilir, xarici ticarət fəaliyyəti güclənir, ixracın həcmi artır, əlavə iş yerləri açılır, sənaye istehsalı stimullaşdırılır, ölkəyə xarici investisiyalar axın edir və s.

Beynəlxalq təcrübədə azad (xüsusi) iqtisadi zonaların yaradılmasının müxtəlif məqsədləri müəyyən edilmişdir. Belə ki, inkişaf etmiş ölkələrdə azad (xüsusi) iqtisadi zonaların yaradılmasının əsas məqsədi beynəlxalq əlaqələrin genişləndirilməsindən ibarətdirsə, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə məqsəd ixrac-istehsal təyinatlı fəaliyyətin həyata keçirilməsindən ibarətdir.

Azərbaycanda xüsusi vergi rejimli müəssisələrin, xüsusi iqtisadi zonaların və azad iqtisadi zonaların yaradılması ölkənin iqtisadi siyasətinə xidmət edir. Xüsusi rejimlərin tətbiqi, azad iqtisadi zonaların yaradılması və inkişaf etdirilməsi məqsədilə kompleks tədbirlər işlənib-hazırlanır. İlk növbədə, vergi, gömrük və müxtəlif imtiyazların verilməsinə diqqət verilir və bunlar da xüsusi normalarla tənzimlənir.

Bilindiymiz kimi, azad (xüsusi) iqtisadi zonalar funksional baxımdan özəl, dövlət və qarışıq formalarda fəaliyyət göstərə bilər. Dünyada daha çox qarışıq formada fəaliyyətə üstünlük verilir. Azərbaycanda qurulan Sumqayıt texnoparka və Balaxanı Eko-Sənaye Parkına nəzər yetirsək görərik ki, burada, əsasən, dövlət müəssisələrinin rolu daha genişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ilkin olaraq bu cür zonaların yaradılmasında dövlət dəstəyinə ehtiyac vardır, sonradan xüsusi mülkiyyətin, yerli və xarici özəl müəssisələrin cəlb edilməsi vacibdir.

Xüsusi diqqət yetiriləcək əsas məsələlərdən biri də tətbiq edilən imtiyazlardan düzgün istifadə edilməsi və tətbiq ediləcək texnologiyaların səviyyəsidir. Belə ki, bəzi investorlar köhnə və aşağı keyfiyyətli avadanlıqların yüksək qiymətlərlə idxalına çalışırlar, güzəştlərdən və imtiyazlardan istifadə etməklə "çirkli pullar" əldə edirlər, yerli işçiləri normadan artıq istismar edirlər və s.

Ələt azad iqtisadi zonasının yaradılması ilə bağlı normativ-hüquqi bazanın formalaşmasına gəldikdə, bəzi məsələlərin həllinə diqqət yetirilməsini təklif edirik və bu qanunvericilik normalarında öz əksini tapmalıdır. Belə ki:

1. Azad iqtisadi zonada fəaliyyət göstərən şəxslərin əsas iqtisadiyyatdakı hər hansı vergi ödəyicisinə təqdim etdikləri mallara, görülən işlərə və göstərilən xidmətlərə görə əlavə dəyər vergisindən azad edilməsi məsələsi Vergi Məcəlləsinin 164-cü maddəsində qeyd edilməlidir;
2. Azad iqtisadi zonada əldə edilmiş mənfəətin xaricə köçürülməsi ilə bağlı məsələlər müvafiq qanunvericilikdə əks etdirilməlidir;
3. Azad iqtisadi zonada fəaliyyət göstərən şəxslərə kreditlərin aşağı faizlərlə verilməsi məsələləri tənzimlənməlidir.

Təcrübə göstərir ki, beynəlxalq müqavilə və sazişlər əsasında yaradılmış və xüsusi vergitutma rejimi tətbiq edilən müəssisə və şirkətlərin, imtiyazlı vergi və gömrük rejimləri tətbiq edilən xüsusi və azad iqtisadi zonaların ölkə iqtisadiyyatının inkişafında rolu çox böyükdür. Bu vasitələrdən istifadə edərək ölkənin iqtisadi inkişafına, ərazilərin və bütövlükdə regionun inkişafına, yeni təsərrüfat sahələrinin formalaşmasına nail olmaq olar.

Azad (xüsusi) iqtisadi zonaların yaradılmasının və fəaliyyətinin beynəlxalq təcrübəsinin təhlili göstərdi ki, idxal və ixrac əməliyyatları vergidən tam azaddır, mənfəət, gəlir və torpaq vergilərinə tam, qismən və ya müddətli azadolmalar tətbiq edilir, sərmayə yatırımları müəyyən müddətdə vergidən azaddır, Rusiya təcrübəsinə

görə amortizasiya olunan aktivlərə isə sürətli amortizasiya tətbiq olunur və s.

"Ələt azad iqtisadi zonası haqqında" Azərbaycanın Respublikasının Qanununa əsasən azad zona ərazisində bütün fəaliyyət, idxal-ixrac

əməliyyatları, əldə edilən gəlirlər vergilərdən azaddır. Azad zonaya idxal edilən mallara, işlərə, xidmətlərə görə gömrük rüsumları və vergilər ödənilmir. Azad zona ərazisində olan torpaqlardan daimi istifadə etmək imkanları vardır.

Mənbələr:

- A.R. (2009), "Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
- A.R. (2011), "Bakı şəhərində Balaxanı Sənaye Parkının yaradılması haqqında" Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Sərəncamı.
- A.R. (2012), "Yüksək Texnologiyalar Parkının yaradılması haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı.
- A.R. (2015), Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin "Dünya təcrübəsində xüsusi iqtisadi zonalar, mövcud vəziyyət, inkişaf perspektivləri" mövzusunda arayışı.
- A.R. (2016), "Azərbaycan Respublikasının Milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi".
- A.R. (2016), "Bakı şəhəri Qaradağ rayonunun Ələt qəsəbəsində yeni Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanının ərazisi daxil olmaqla azad ticarət zonası tipli xüsusi iqtisadi zonanın yaradılması ilə bağlı tədbirlər haqqında" Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Sərəncamı.
- A.R. (2017), "Azad iqtisadi zonalar yaradılması işinin sürətləndirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı.
- A.R. (2018), "Ələt azad iqtisadi zonası haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
- A.R. (2019), Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi.
- Əliyev Ş.T. (2008) Xüsusi iqtisadi zonaların təşkili problemləri və inkişaf perspektivləri.
- Əliyev Ş.T. (2014) Xüsusi iqtisadi zonalarda vergilərin mühüm aspektləri. Azərbaycanın vergi jurnalı (2), 153-154.
- Məhərrəmov R.B. (2009) Xüsusi vergi rejimləri və vergitutma məsələləri. Azərbaycanın vergi xəbərləri (9).
- Kəlbəyev Y.A., Məhərrəmov R.B., Rzayev P.Q. (2011) Xarici ölkələrin vergi sistemi. Dərslik.
- Овчиникова С.Г. (1996) Зоны свободного предпринимательства. - СПб.: СПбГУЭФ.
- Пушкин А.В., Богданов И.Г. (2009) Особые экономические зоны в России. Правовое регулирование.
- Vergilər Nazirliyinin rəsmi internet sahifəsi - taxes.gov.az

JEL Classification Codes: E62, H21, H71, Q15

Dövlət büdcəsinin xərcləri üzrə nəzarətin təşkilinin beynəlxalq təcrübəsi

Isgəndər Babazadə

Xülasə

Məqalənin məqsədi dövlət büdcəsinin xərcləri üzrə aparılan nəzarəti beynəlxalq təcrübə çərçivəsində geniş şəkildə təhlil etmək, büdcənin icrasında xəzinədarlıq sistemi nəzarətinin bəzi vacib xüsusiyyətlərini göstərmək, büdcə uçotunun təşkilinin müasir əsaslarını nəzərdən keçirmək və beləliklə də, Azərbaycanda dövlət büdcəsinin xərcləri üzrə aparılan nəzarətin səmərəliliyinin artırılması üçün bütün müasir yanaşmaları, fikirləri ümumiləşdirərək aşkara çıxarmaqdır. Qərbi Avropa ölkələrində dövlət büdcəsinin xərcləri üzrə nəzarət anlayışının fərqli olması həmin ölkələrin təcrübəsindən istifadəni çətinləşdirir. Bəzi Avropa ölkələrində (məsələn, İsveçdə) dövlət büdcəsinin xərclərinin icrasında büdcə prioritetləri üzrə nəticələrin əldə olunmasına nəzarət daha vacib fəaliyyət hesab edilir, maliyyə vəsaitlərinin özünə nəzarət isə bəzən ikinci dərəcəli bir fəaliyyət kimi başa düşülür. Tədqiqat işində əldə edilmiş nəticələr onu deməyə əsas verir ki, dövlət büdcəsinin xərcləri üzrə nəzarətin təşkilində çox fərqli yanaşmalar var və beynəlxalq təcrübədə göstərilən bu yanaşmalar Azərbaycanda büdcə xərclərinin səmərəliliyinin artırılmasına ciddi töhfələr verə bilər.

Açar sözlər: büdcə, büdcə sistemi, büdcə prosesi, büdcənin icrası, xəzinədarlıq sistemi, büdcə uçotu.

International experience in the implementation of control on the state budget expenditure

Isgandar Babazade

Abstract

The purpose of the research is to conduct a comprehensive analysis of control of state budget expenditures in international practice, indicate some important features of treasury system control in budget execution, consider modern principles of budget accounting and summarize all modern approaches and ideas to increase efficiency of control over budget expenditures in Azerbaijan. Slightly different approach to the concept of control on budget expenditures in Western Europe makes it difficult to apply experience of those countries. In several Western European countries (example, in Sweden), control over the achievement of budget priorities is more important in the execution of state budget expenditures, and control over financial resources is sometimes viewed as a secondary concern. The results obtained in the study indicate that different approaches to the organization of control over state budget expenditures have appeared and these best international practices can make a significant contribution to improving the efficiency of budget expenditures in Azerbaijan.

Keywords: budget, budget system, budget process, budget execution, treasury system, budgetary accounting.

1. Giriş

Büdcə hüququ anlayışı hüquqi normaların birliyi kimi başa düşülür və bu normalar büdcə prosesinin ən vacib mərhələləri (büdcənin tərtibi, baxılması və təsdiqi, icrası, büdcənin icrası haqqında hesabat) üzrə bütün qaydaları müəyyən edir. Dövlət büdcəsinin gəlir və xərc hissəsinin yerinə yetirilməsi büdcənin icrası mərhələsində baş verir ki, bu mərhələ ən vacib mərhələlərdən biri kimi büdcə prosesində öz yerini tutur. Hər bir ölkənin büdcə sistemində dövlət büdcəsinin icrasının təşkili özünəməxsus xüsusiyyətlər daşıyır və büdcə prosesində dövlət orqanlarının yerinə yetirdiyi funksiyalar bir-birindən fərqlənir. Dünya praktikasında, ölkələrin (Almaniya, Fransa, Rusiya, Azərbaycan) əksəriyyətində büdcə vahid qanunvericilik aktı kimi qəbul olunur, lakin bəzi ölkələrdə xüsusilə anqlosakson mənşəli ölkələrdə (ABŞ, Böyük Britaniya, Kanada, Hindistan) büdcənin gəlir və xərc hissəsi üzrə ayrı-ayrılıqda qanunvericilik aktları qəbul edilir (Ермакова, 2009). Azərbaycanda büdcə gəlirləri, büdcə xərcləri, büdcə kəsiri və dövlət borcu hər növbəti il üçün qüvvəyə minəcək olan büdcə qanununda öz əksini tapır və onların yuxarı həddi (limit) qanunda müəyyən edilir.

İlk öncə onu qeyd edək ki, son illər ərzində dünya ölkələrində büdcə menecmenti ilə bağlı olan əsas islahat ortamüddətli büdcə planlaşdırılmasının tətbiq edilməsidir. Orta-müddətli büdcə planlaşdırılması zamanı ortamüddətli (perspektiv) büdcə plan sənədi hazıranır ki, bu sənəddə minimum üç il ərzində aparılmış büdcə proqnozları ilə səfərbər ediləcək bütün büdcə gəlirləri haqqında informasiya və ortamüddətli dövr üçün əldə ediləcək bütün borclar və büdcənin xərcləri haqqında bütün lazımı məlumatlar mövcud olur. Ölkələr ortamüddətli planlaşdırma metodlarından istifadə etməyə başladılar ki, burada artıq büdcə ilində xərclərin təyinatlar əsasında idarə olunması prinsipi proqram-məqsədli metod əsasında yaranan nəticələrin idarə olunması prinsipi ilə əvəzləndi. Bu prinsipin tətbiqi ilə dövlət

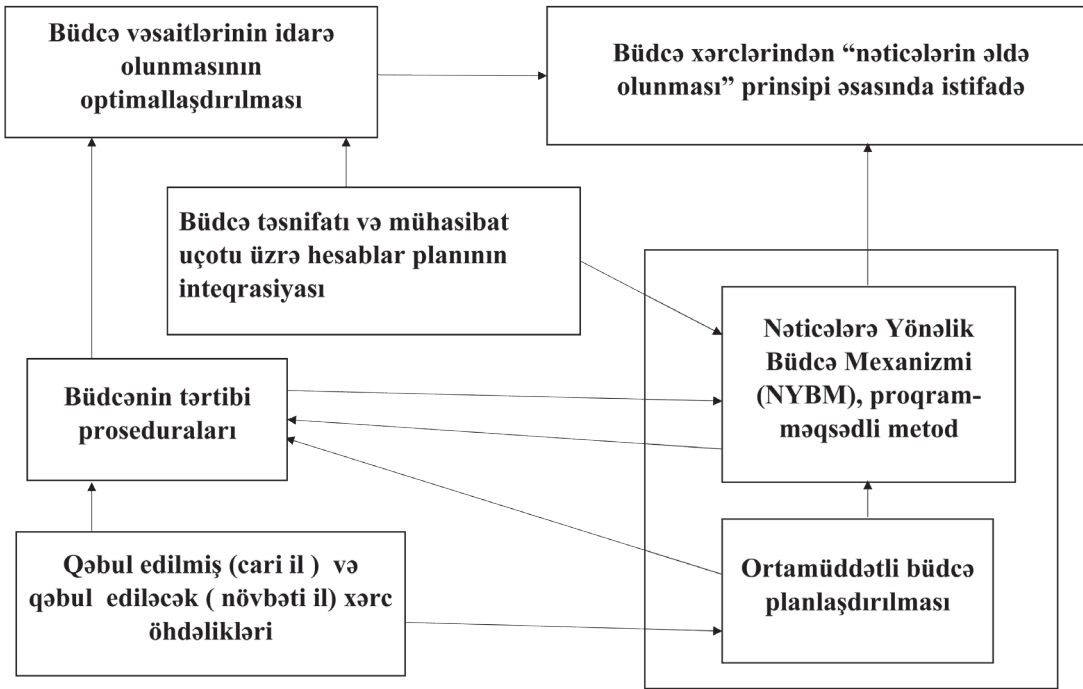
büdcəsinin icrası mərhələsinə nəzarət edən orqan artıq yalnız xərclər üzrə nəzarəti həyata keçirmir, həm də qarşıya qoyulan məqsədlər üzrə nəticələrin əldə olunması ilə bağlı maliyyə nəzarətini həyata keçirirlər. Məsələn, İsveçdə büdcənin xərclər icrasına nəzarət sisteminin əsas vəzifəsi qarşıya qoyulmuş büdcə prioritetləri üzrə nəticələrin əldə olunmasına yönəlmişdir, maliyyə vəsaitləri üzrə nəzarətin təmin edilməsi isə ikinci dərəcəli məsələ kimi qəbul edilir. İnkişaf etmiş ölkələr hazırda büdcə menecmentinin təkmilləşdirilməsi üzrə kompleks yanaşmadan istifadə etməklə, xüsusilə büdcə xərclərinin səmərəliliyini artırmağa çalışırlar (Азизова, 2010).

Sxemdə göstərilən istiqamətlər üzrə inkişafı əldə etmək üçün Azərbaycanda vahid büdcə təsnifatı, mühasibat uçotu, xərc öhdəliklərinin qəbul edilməsi, ortamüddətli maliyyə planlaşdırılması üzrə ciddi təkmilləşdirmə işləri aparılmalı, yeni normativ sənədlər qəbul edilməlidir. Eyni zamanda Nəticələrə Yönelik Büdcə Mexanizmi (NYBM) üzrə hüquqi baza formalaşdırılmalı və proqram-məqsədli büdcə metodundan istifadə edilməlidir. Proqram-məqsədli büdcə metoduna keçid reallaşdıqda büdcə təsnifatı daxilində proqram təsnifatı yaradılır və əsas təsnifat kimi proqram təsnifatı üzrə müxtəlif xərc əməliyyatları aparılır. Dünya təcrübəsi göstərir ki, qeyd olunan istiqamətlər üzrə kompleks tədbirlərin paralel şəkildə aparılması asan məsələ deyil və bu istiqamətlərin tam tətbiqi üçün müəyyən bir dövr hədəf götürülməlidir.

2. Büdcənin xəzinədarlıq icrası, xəzinədarlıq strukturunun təşkili modelləri və büdcənin icrası üzrə nəzarətin beynəlxalq təcrübəsi

Dövlət büdcəsinin qanuni şəkildə təsdiqindən sonra büdcədə formalaşdırılacaq vəsaitlərə nəzarəti təmin etmək üçün büdcənin icrasında istifadə edilən sistemlərdən biri də xəzinədarlıq sistemidir. Büdcənin xəzinədarlıq sistemi icrasında büdcənin icrası xüsusi orqan olan xəzinədarlıq və ya xəzinədarlıq orqanları sistemi tərəfindən təşkil edilir. Xəzinədarlıq orqanları

Şəkil 1. Bütçə menecmentinin təkmilləşdirilmə istiqamətlərinin sxematik təsviri

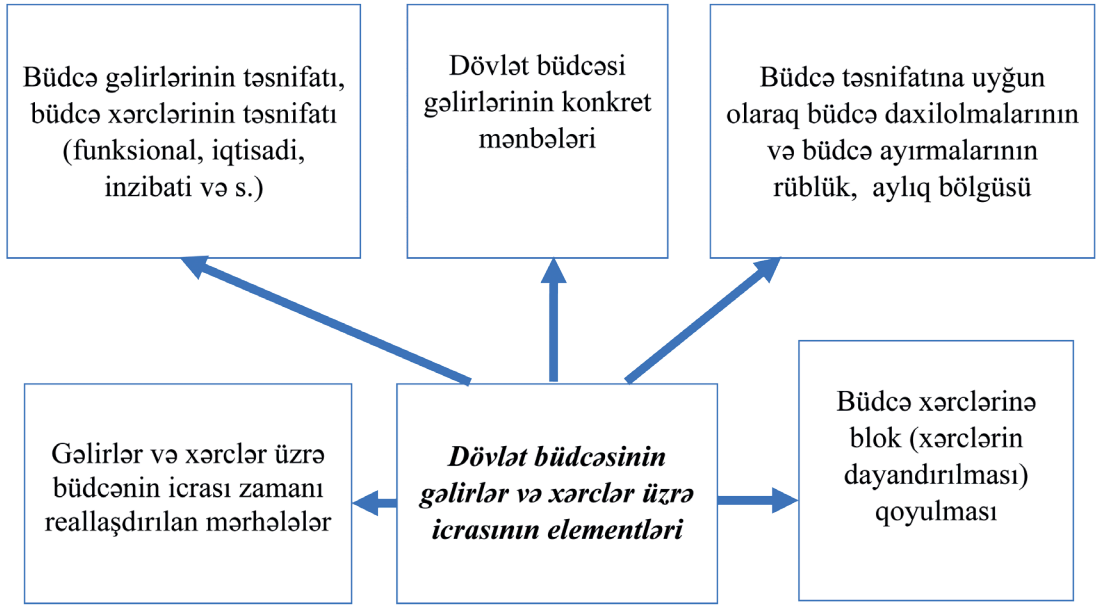
Mənbə: Sxem müəllifin özü tərəfindən tərtib olunmuşdur.

bütçənin gəlir və xərclər icrasını təşkil edir, gəlir və xərc üzrə vahid xəzinə hesabından aparılan əməliyyatların uçotunu aparır, bütçə təşkilatları üçün şəxsi xəzinə hesabları açır və onları idarə edir, şəxsi hesablar üzrə əməliyyatların uçotunu yerinə yetirir. Bütçənin xəzinədarlıq icrası zamanı bütçə gəlirləri üzrə gəlirlərin tam və vaxtında daxil olmasına nail olunur, o cümlədən bütçə xərcləri üzrə öhdəliklərin qəbul edilməsi, bütçə vəsaitlərinin öhdəliklər üzrə limitlər çərçivəsində xərclənməsinin sanksiyalaşdırılması, bütçə vəsaitləri alıcıları tərəfindən onların adından və onların tapşırığına əsasən ödənişlərin aparılması müəyyənləşdirilmiş dövr ərzində reallaşır. Fedorov (2001) qeyd edir ki, bütçənin xəzinədarlıq sistemi icrası dövlət maliyyə vəsaitlərinin hərəkətinin kompleks uçot sistemidir ki, bu uçot sistemi vəsaitlərin xəzinədarlıq orqanlarına qəbul edilməsi anından etibarən başlayır.

Azərbaycanda qurulmuş xəzinədarlıq sistemi üzrə hüquqi baza, xəzinənin yerinə yetirdiyi

funksiyalar, xəzinə mexanizmləri, xəzinə strukturunun formalaşdırılması (bu strukturlar əsasən Maliyyə Nazirliyinin tərkibində yaradılır) üzrə vacib oxşar elementləri, cəhətləri, xüsusiyyətləri MDB məkanı ölkələrinin (Rusiya, Qazaxıstan, Belarusiya, Ukrayna, Moldova) xəzinədarlıq sisteminin hüquqi bazasında, xəzinə funksiyalarında, xəzinədarlıq mexanizmlərində görmək mümkündür. Buna görə də Azərbaycanın xəzinədarlıq sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün MDB məkanı ölkələrində olan uğurlu yanaşmalardan, təcrübələrdən istifadə daha məqsədəuyğundur. Lakin beynəlxalq təcrübədə olan uğurlu yanaşmalardan da istifadə Azərbaycanda qurulmuş xəzinədarlıq sistemi modelinin inkişafına yol açır. Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) xəzinədarlıq sisteminin təşkili üçün 3 mümkün variant təklif etmişdir ki, burada inkişaf etmiş ölkələr, inkişaf etməkdə olan ölkələr, keçid iqtisadiyyatına malik olan ölkələr üçün fərqli xəzinədarlıq sistemi modelləri göstərilmişdir (Tandberg, 2005). Azərbaycanda

Şəkil 2. Dövlət büdcəsinin gəlirlər və xərclər üzrə icrasının elementləri

Mənbə: Sxem müəllifin özü tərəfindən tərtib olunmuşdur.

formalaşdırılmış xəzinədarlıq sistemində yaxşı təcrübə kimi göstərilmiş hər 3 ölkə modelinin bəzi xüsusiyyətləri nəzərə alınmışdır. İnkişaf etmiş ölkələr qrupunda olan xəzinədarlıq sistemində uçot və hesabatlılıq xəzinədarlıq idarələri vasitəsilə deyil, birbaşa büdcə təşkilatlarının (baş kredit sərəncamçıları (nazirliklər)) özləri tərəfindən mərkəzi xəzinədarlığa təqdim edilir. Digər tərəfdən, bu ölkələrdə xəzinədarlıq büdcə uçotunda hesablama metodundan istifadə edir və xəzinədarlıq nəzarəti birbaşa avtomatlaşdırılmış sistem çərçivəsində təmin edilir. Azərbaycanda da digər inkişaf etmiş ölkələr kimi xəzinədarlıq sistemi üzrə artıq yüksək avtomatlaşdırılma aparılmışdır, lakin xəzinədarlıq sistemində büdcə uçotu üzrə hesablama metodundan istifadə edilsə, onda Azərbaycanda qurulmuş xəzinədarlıq sistemi modeli artıq inkişaf etmiş ölkələr üçün nəzərdə tutulmuş xəzinədarlıq sistemi modelinə uyğun ola bilər.

Dövlət büdcəsinin icrası mərhələsi reallaşan zaman vacib prinsiplər var ki, bu prinsiplərə

büdcə vəsaitlərindən istifadə edən bütün iştirakçılar mütləq şəkildə riayət etməlidirlər. Dövlət büdcəsinin icrası prinsipləri ölkələrin büdcə sistemi quruculuğu prinsiplərinin tərkibinə daxildir. Büdcə quruculuğunun prinsipləri arasında ən fərqli yanaşma isə B.Britaniyaya məxsusdur. B.Britaniyada büdcə sistemi quruculuğunun əsas prinsiplərindən biri olan büdcə sisteminin vahidliyi prinsipi inkar edilir ki, bu prinsip dövlət büdcəsinin icrasına da təsir edir. B.Britaniyada büdcə maddi mənada dövlət və yerli hakimiyyət orqanlarının müvafiq vəzifə və funksiyalarının həyata keçirilməsini təşkil etmək üçün bu və ya digər səviyyələrdə mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondu kimi çıxış etmir. B.Britaniyada 2 səviyyəli büdcə sisteminin tərkibində dövlət büdcəsi iki hissədən yaxud iki ayrı fondan ibarətdir. Birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) Fond (BF) və Borcların İdarə Edilməsi üzrə Milli Fond (BİEMF) (Рассыльников, (2012). Belə bir yanaşmanın olması xarici ölkələrin büdcə hüququnun tərkibində əsas prinsip olan büdcə sisteminin vahidliyi prinsipini inkar edir. Dövlət

büdcəsinin xəzinə (kassa) icrası Birləşdirilmiş Fond (BF) və Borcların İdarə Edilməsi üzrə Milli Fondun (BİEMF) hesabına həyata keçirilir. Birləşdirilmiş Fondun hesabında olan əsas daxilolmalar vergi daxilolmalarıdır ki, faktiki olaraq büdcənin 95 %-i bu daxilolmalar vasitəsilə nizamlanır. Birləşdirilmiş Fondun xərcləri iki əsas qrupu özünə daxil edir ki, bunlar Parlament tərəfindən hər il qəbul edilən xərclər (müdafiə xərcləri, sənaye, kənd təsərrüfatı, sosial-mədəni sferanın xərcləri) və Parlamentdə baxılmayan xərclərdir (dövlət borcunun idarə edilməsi üçün olan xərclər). Borcların İdarə Edilməsi üzrə Milli Fondun (BİEMF) gəlirləri əsasən kredit ödənişləri hesabına təmin olunur ki, bu ödənişlər xəzinədarlıq tərəfindən verilmiş uzunmüddətli kreditlər şəklində dövlət korporasiyalarından və yerli hakimiyyət orqanlarından qəbul edilən ödənişlərin hesabına yaradılır. BİEMF-nin xərcləri isə dövlət borclarının bağlanması üçün olan xərclər, dövlət korporasiyaları və yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən əsaslı investisiyaların qoyulması üçün olan uzunmüddətli kreditlər hesab edilir. Birləşdirilmiş Fondada əgər xərclər gəlirləri üstələyib kəsir yaradarsa, bu kəsir birbaşa olaraq BİEMF vasitəsilə bağlanır. Borcların İdarə Edilməsi üzrə Milli Fond (BİEMF) kapital qoyuluşlarını həyata keçirən büdcə kimi tanınır (Еропова, (2012). Bu baxımdan Azərbaycanda büdcənin icrasının əsasını təşkil edən vahid xəzinə hesabında (vahid xəzinə hesabı qalığı - dövlət xəzinədarlığının bank və maliyyə institutlarındakı hesablar sistemində vəsait qalığı) olan qalığı vəsaitlərin istifadəyə verilməsindən olan daxilolmalar üzrə bir məsələni diqqətdə saxlamaq lazım gəlir. Azərbaycanın Hesablama Palatasının hesabatında qeyd edilir ki, nizamnamə fondunda dövlətin payı olan 2 mindən artıq kommersiya hüquqi şəxs mövcuddur ki, onlardan 14-ü gəlirlər və xərclər smetaları hazırlanmalı, təsdiq edilməli və icrası üzrə monitorinq aparılmalı olan iri dövlət şirkətləridir. Bu şirkətlərin kifayət qədər böyük nizamnamə fondu olduğu, həmin şirkətlərə dövlət büdcəsindən (əsasən investisiya xərclərindən və ehtiyat fondlarından) və eyni zamanda dövlət zəmanətli kreditlərdən

böyük məbləğlərdə vəsaitlər ayrıldığı halda, Azərbaycanın dövlət büdcəsinə ödəniləsi vacib olan dividendlər hesablanmır və ödənilmir ki, bu məsələnin diqqətdə saxlanması və həll edilməsi olduqca vacibdir.

Dövlət büdcəsinin gəlirlər və xərclər üzrə icrası hissələri özündə müxtəlif elementləri saxlayır ki, bu elementlər üzrə müvafiq müddəa və şərtlər mütləq büdcə qanunvericiliyinin tərkib hissəsində öz əksini tapmalıdır. Həmin elementlər aşağıdakı sxemdə əks olunmuşdur:

Əksər ölkələrdə büdcənin gəlir və xərclər üzrə icrası zamanı bu elementlər mütləq nəzərə alınır və bu elementləri tənzimləyən hüquqi sənədlər toplusu dövlətlər tərəfindən hazırlanaraq büdcə qanunvericiliyinə daxil edilir.

Azərbaycanda dövlət büdcəsinin gəlirlər üzrə icrasına vergi hüququ və büdcə hüququ çərçivəsində baxdıqda belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, büdcənin gəlirlər üzrə icrası 2 pilləni özünə daxil edir:

- Birinci pillədə vergi orqanları dayanır ki, burada vergi orqanlarının büdcənin gəlirlərinin yığımı üzrə fəaliyyəti nəzərə alınır və burada tənzimləmə vergi qanunvericiliyi vasitəsilə baş verir;
- İkinci pillədə xəzinədarlıq orqanları dayanır ki, burada yığılacaq gəlirlərin təsdiqlənmiş büdcə qanununa görə xəzinə orqanları tərəfindən qəbulu reallaşdırılır və bu vəsaitlərin istifadəsi zamanı uçot və hesabatlılıq təmin olunur ki, bu fəaliyyət büdcə qanunvericiliyi vasitəsilə tənzimlənir.

Bir faktı qeyd edək ki, Azərbaycanda xəzinədarlıq sistemi çərçivəsində yaradılmış xəzinədarlıq orqanı büdcənin gəlirlər üzrə icrası zamanı birbaşa təsirləri büdcənin xərclər üzrə icrası zamanı olan təsirlərdən daha azdır və birbaşa yığımlarda xəzinədarlıq iştirak etmir. Lakin Fransa, Almaniya kimi Avropa ölkələrində xəzinədarlıq sistemi birbaşa olaraq vergiqoyma funksiyalarını yerinə yetirirlər. Məsələn, 2008-ci ildən etibarən Fransanın xəzinədarlığı vergiqoyma sahəsində

Cədvəl 1. Dünya təcrübəsində büdcənin xərclər icrası mərhələləri üzrə nəzarəti həyata keçirən vahidlər

İctimai maliyyə idarəçiliyi ənənələri	Büdcənin icrası üzrə əsas mərhələlər	Büdcənin icrasının institusional bölgüsü (büdcə departamenti, xəzinə orqanı, mühasibatlıq, sahə nazirlikləri)				
		Təxsisatlar üzrə nəzarət	Öhdəliklər üzrə nəzarət	Nağd vəsaitlər üzrə nəzarət	Sifariş olunan malların (iş və xidmətlərin) alışı və yoxlanılmasının təsdiqi üzrə nəzarət	Mühasibatlıq nəzarəti
B.Britaniya birliyi ölkələri, Skandinaviya ölkələri, Almaniya-Avstriya yanaşması	Qanuni rəqlament	BD				
	Təxsisatların bölgüsü	BD (Skandinaviya istisna)		X		
	Rezervasiya					
	Öhdəlik	SN	SN		SN	
	Təsdiqlənmə				SN	M
	Ödəniş tələbi	SN			SN, M	
	Ödəniş				SN, M	M
Fransızdilli ölkələr, Latin Amerikası ölkələri	Qanuni rəqlament	BD				
	Təxsisatların bölgüsü	BD		BD, X		
	Rezervasiya	BD, X				
	Öhdəlik	BD, SN	BD, SN		BD, SN	
	Təsdiqlənmə				SN	M
	Ödəniş tələbi				SN, M	
	Ödəniş				M	M
MDB məkanı ölkələri (Keçmiş Sovet Birliyi ölkələri)	Qanuni rəqlament	BD				
	Təxsisatların bölgüsü	BD		X		
	Rezervasiya					
	Öhdəlik	SN	SN		SN	
	Təsdiqlənmə				SN	SN
	Ödəniş tələbi	SN			SN	SN
	Ödəniş	X/M		X	X/M	X/M

BD - Büdcə Departamenti, X - Xəzinədarlıq, SN - Sahə nazirlikləri, M-Mühasibatlıq.

Mənbə: Sailendra Pattanayak, "Expenditure Control: Key Features, Stages, and Actors", IMF, Fiscal Affairs Department, Technical Guidance, March 2016 əsasında tərtib edilmişdir.

funksiyaları yerinə yetirir ki, bu funksiyalara: vergilər və daşınmaz əmlak üzrə sazişlərin bağlanması üzrə qanunverici və normativ aktların hazırlanması, vergi qoyma bazasının hesablanması və vergi bəyannamələrinə nəzarət, vergilər və başqa ödənişlərin yığılması aiddir (Егорова, 2012). Almaniyada Maliyyə Nazirliyi onun tərkibində olan bölmələri vasitəsilə bütün vergi və gömrük yığımları ilə bağlı inzibati tənzimləməni həyata keçirir. Almaniya federal büdcəsinin xəzinə (kassa) icrası federal xəzinələr vasitəsilə reallaşır ki, bu federal xəzinələrə tabe olan ərazi bölmələri üzrə idarələr də vardır. Maliyyə Nazirliyinin tərkibinə daxil olan Baş Federal Xəzinə federal xəzinələrin əsas idarəedici mərkəzi kimi bu xəzinələrin apardığı bütün əməliyyatları baş xəzinə kitabında qeyd edir, federasiyanın vahid xəzinə hesabını idarə edir (Тиницкий, 2010).

İnkişaf etmiş ölkələrdə dövlət büdcənin xərclər icrası zamanı nəzarət anlayışı olduqca fərqlidir ki, burada xəzinədarlıq sistemi nəzarəti də bəzən müxtəlif təşkilatlar arasında bölüşdürülür. Beynəlxalq təcrübədə büdcənin xərclər üzrə icrası zamanı xəzinədarlıq sistemi nəzarətini aparan vahidləri aşağıdakı cədvəl vasitəsilə müqayisə edə bilirik (Pattanayak, 2016):

Skandinaviya ölkələrində (Norveç, İsveç, Danimarka və Finlandiya) Maliyyə Nazirliyində ayrıca bir xəzinədarlıq strukturu mövcud deyildir. Dövlət büdcəsinin icrasında tələb olunan xəzinədarlıq sistemi nəzarəti sahə nazirlikləri tərəfindən həyata keçirilir. Bu da onu deməyə əsas verir ki, xəzinədarlıq sistemi üzrə nəzarət mexanizmləri birbaşa olaraq nazirliklərin özləri tərəfindən həyata keçirilir. İsveçdə ayrıca olaraq dövlət borcununun idarə edilməsi üzrə agentlik vardır ki, bu agentlik vahid xəzinə hesabını idarə edir. Digər Skandinaviya ölkələrində (Danimarka, Finlandiya, Norveç) isə Mərkəzi Banklar həm dövlət borclarını və həm də vahid xəzinə hesabını idarə edirlər. Bu ölkələrdə nazirliklər dövlət büdcəsinin icrası üzrə məsuliyyəti birbaşa özləri daşıyırlar və onlar ciddi səlahiyyətə malikdirlər. Proqram əsaslı büdcələşdirmə metodundan istifadə etdikləri üçün nazirliklər xərc maddələri

üzrə dəyişikliklər edə bilirlər, lakin onlar birbaşa olaraq vəsaitlərin istifadəsi üzrə nəticələri təqdim etməyə məcburdurlar. İl ərzində nazirliklər onlara ayrılan vəsaitləri asanlıqla əldə edə bilər və bu vəsaitlərdən müstəqil şəkildə istifadə edə bilirlər. Maliyyə Nazirliyi sistemində öhdəliklərin qəbulu aparılmır və ödənişlər üzrə nəzarət tətbiq edilmir. Büdcənin icrası üzrə hesabatlılıq nazirliklər tərəfindən hazırlanır və bu hesabatları Maliyyə nazirliyi toplamaqla birləşdirilmiş maliyyə hesabatı hazırlayır.

Fransızdilli sistemlərdə xəzinədarlıq sistemi nəzarəti çərçivəsində əsas prinsiplərdən biri odur ki, büdcənin icrası zamanı nəzarət bölüşdürülməlidir. Büdcənin icrasında ödəniş tələbi vermə səlahiyyətinə malik olan iştirakçı ödənişi aparmaq səlahiyyətinə malik olan iştirakçıdan ayrılıqda fəaliyyət göstərməlidir. Əsas iştirakçılar arasında xüsusi yeri maliyyə nəzarətçiləri tutur ki, onlar İqtisadiyyat, Maliyyə və Məşğulluq Nazirliyi tərəfindən səlahiyyətəndirilmiş şəxslər olaraq büdcə maliyyələşdirilməsi zamanı vəsaitlərin xərclənməsi tempinə nəzarət edirlər. Öhdəliklərin qəbulu mərhələsində sahə nazirliklərinin tərkibində ilkin nəzarəti həyata keçirməklə xərclərin maliyyələşdirilməsi üzrə qərar qəbul edirlər ("viza" verilməsi şəklində - viza təsdiqi ifadə edir). Öhdəliklər üzrə icraata nəzarət edən ayrıca səlahiyyətəndirilmiş şəxslərin (öhdəlik nəzarətçiləri) vasitəsilə ödəniş tələbi üzrə icazə alındıqdan sonra həmin ödəniş tələbi (ödəniş tapşırığı) mühasibatlığa göndərilir. Öhdəliklərə (öhdəlik üzrə limitlər nəzərə alınmaqla) nəzarət etmək üçün səlahiyyətəndirilmiş şəxslərin ödəniş tələbi üzrə icazəsi alındıqdan sonra həmin ödəniş tələbi (ödəniş tapşırığı) mühasibatlığa (dövlət xəzinə idarəsi). Mühasibatlıq idarəsində səlahiyyətəndirilmiş ictimai mühasiblər bütün xəzinə əməliyyatlarını aparır və onların uçotunu təmin edirlər. Göründüyü kimi Fransada büdcənin xərclər icrasına nəzarət edən xəzinədarlıq sistemi üzrə əsas prinsip məsuliyyətin bölgüsü prinsipidir. Bu prinsipin mahiyyəti odur ki, xəzinədarlıq sistemi çərçivəsində heç bir təşkilat və ya agentlik mərkəzi təşkilat kimi xərc üzrə

nəzarət səlahiyyətlərinə malik deyildir. Xərclər üzrə xəzinədarlıq sistemi nəzarəti müntəzəm şəkildə nəzarəti həm maliyyə nəzarətçiləri, həm də ictimai mühasiblər tərəfindən tətbiq olunur.

Avstriya-alman yanaşmasında fransız dilli sistemlərdə olduğu kimi dövlət büdcəsinin icrası üzrə xəzinədarlıq nəzarəti bölüşdürülmüşdür. Büdcənin icrası mərhələləri üzrə xəzinədarlıq sistemi nəzarəti (təxsisatların ayrılması, öhdəlik, sifarişlərin təsdiqlənməsi, ödənişlər üçün tələb) sahə nazirlikləri tərəfindən həyata keçilir və onlar müvafiq nəzarətin aparılması üçün məsuliyyət daşıyırlar. Nazirliklər onların tabeliyində olan agentliklərə, təşkilatlara nəzərdə tutulan vəsaitlərin bölgüsünü aparmaqla, daha sonra dövlət büdcəsinin icrası haqqında hesabat hazırlayaraq Maliyyə Nazirliyinə təqdim edirlər. Ödəniş mərhələsində ödənişlər üzrə ümumi nəzarəti, yəni büdcənin (kassa) icrasını qeyd edildiyi kimi federal xəzinələr (regional filiallar ilə birlikdə) həyata keçirir. Almaniyada «Federal kassa ofisləri» və Avstriyada «Federal Mühasibat Agentliyi» adlanan agentliklər mühasibat uçotunu təşkil edən təşkilatlar kimi ödənişlər üzrə əməliyyatların uçotunu aparır və maliyyə hesabatlarını hazırlayırlar.

Təhlil edilmiş xarici təcrübələr göstərir ki, büdcənin icrasında səmərəli xəzinədarlıq sistemi nəzarəti birbaşa xəzinədarlıq orqanı tərəfindən aparılmaya bilər. Xəzinədarlıq strukturu mövcud olan zaman isə xəzinəyə düzgün funksiyaların təyin edilməsi olduqca vacib məsələdir. Beynəlxalq təcrübədə xəzinədarlıq tərəfindən yerinə yetirilən əsas funksiyalara - milli uçot standartlarının və nəzarət mexanizmlərinin hazırlanaraq təkmilləşdirilməsi, cari əməliyyatların uçotu (büdcənin icrasının yüksək avtomatlaşdırılmış prosedurlarının iştirakı ilə), gələcək pul axınlarının proqnozlaşdırılması, büdcənin icrası zamanı cari nəzarətin həyata keçirilməsi, ödənişlərin mərkəzləşdirməsi halında ödəniş tapşırıqlarının verilməsi, dövlət borclarının idarə edilməsi, vahid xəzinə hesabının idarə edilməsi (gəlirlər və xərclər üzrə büdcənin xəzinə icrası), hökumətin pul və digər maliyyə aktivlərinin idarə edilməsi, dövlət zamanətlərinə nəzarət, büdcə təşkilatlarının daxili auditi daxildir. Dünya təcrübəsində xəzinədarlıq orqanlarının yerinə yetirdiyi funksiyaların onun dövlət büdcəsinin icrasında rolunu müəyyənləşdirir. Bu mənada dövlət büdcəsinin icrasında xəzinədarlığın rolu aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir (Саранцев, 2010):

Hiperaktiv – xəzinədarlıq orqanları əvvəlcədən qəbul edilmiş qaydalar əsasında müəyyən-

Cədvəl 2. Müxtəlif ölkələr üzrə xəzinədarlığın dövlət büdcəsinin icrasında rolu və tətbiq edilmiş alətlər

Ölkələr	Xəzinədarlığın dövlət büdcəsinin icrasında rolu	Xəzinədarlıq orqanları tərəfindən tətbiq edilmiş alətlər
ABŞ	hiperaktiv	büdcə təxsisatları
Böyük Britaniya	hiperaktiv	öhdəliklər üzrə limitlər
Yaponiya	passiv	büdcə və maliyyə məhdudiyyətləri
Fransa	aktiv	öhdəliklər üzrə limitlər
Avstraliya	aktiv	öhdəliklər üzrə limitlər
Kanada	passiv	öhdəliklər üzrə limitlər
İtaliya	passiv	öhdəliklər üzrə limitlər
Almaniya	passiv	öhdəliklər üzrə limitlər
Azərbaycan	aktiv	öhdəliklər üzrə limitlər

Mənbə: Саранцев В.Н., 2010, "Сравнительный анализ функций казначейских органов зарубежных стран", Бюджет, 2010, № 1 əsasında tərtib edilmişdir.

Şəkil 1. Bütçə menecmentinin təkmilləşdirilmə istiqamətlərinin sxematik təsviri

Xəzinədarlıq modeli	Maliyyə Nazirliyinin təşkilati strukturu			
	Müstəqil Nazirlik kimi	Maliyyə Nazirliyinin idarə və ya departamenti kimi	Maliyyə Nazirliyinin büdcə departamentinin tərkibinə daxil olan şöbə kimi	Maliyyə Nazirliyinin yanında müstəqil departament (agentlik) kimi
Mərkəzləşmiş model	Çin, Filippin, Türkiyə	Misir, İspaniya, Keniya, Malayziya, Azərbaycan		
Xəzinədarlıq funksiyaları diversifikasiya edilən strukturlar arasında bölüşdürülərək reallaşdırılan model		Fransa, İran, İndoneziya, Rusiya, Serbiya, Hindistan		Kipr
Əks mərkəzləşmə prinsipi əsasında qurulan model	Avstraliya	Cənubi Afrika	Böyük Britaniya, Yeni Zelandiya, İrlandiya	Finlandiya, İsveç
Qarışıq model	Braziliya	Belçika		Estoniya, İspaniya

Mənbə: Richard Allen, Yasemin Hurcan, Peter Murphy, Maximilien Queyranne, and Sami Ylaoutinen, 2015 November, "The Evolving Functions and Organization of Finance Ministries" IMF Working Paper əsasında tərəfindən hazırlanmışdır.

lənşdirilmiş xərc əməliyyatlarını apararkən xüsusi siyahı tərtib edib onu həyata keçirə bilər. Xəzinədarlıq dövlət borclarının idarə edilməsində kifayət qədər təsirə və iştiraklılığa malikdir.

Aktiv – xəzinədarlıq orqanları ayrılmış resurslar çərçivəsində öhdəliklər üzrə və xərclərin ödənilməsində limitlər tətbiq edirlər. Xəzinə dövlət borcunun idarə edilməsində müəyyən səviyyədə təsirə malikdir.

Passiv – xəzinədarlıq orqanlarının fəaliyyəti təsdiq edilmiş büdcə qanununa əsasən ayrılmış resurslara əsasən məhdudlaşır. Xəzinədarlıq orqanlarının fəaliyyəti dövlət büdcəsinin icrası mərhələsində tamamilə dar çərçivəni əhatə edir, demək olar ki, dövlət büdcəsinin icrası mərhələsinə qarışmır, yalnız xəzinədar (kassir) rolunda çıxış edir. Xəzinədarlıq büdcə təşkilatlarına pul vəsaitlərini çatdıraraq onların məqsədli proqramlarının reallaşmasına kömək edir.

Xəzinədarlıq dövlət büdcəsinin icrasında iştirak edərkən müəyyən alətlərdən istifadə edir. Bu alətlərə öhdəliklər üzrə limitlər, büdcə və maliyyə məhdudluqları, büdcə təxsisatları daxildir. Aşağıdakı cədvəl vasitəsilə dünya ölkələrində xəzinədarlığın dövlət büdcəsinin icrasında rolunu və xəzinədarlıq orqanlarının istifadə etdikləri alətləri nəzərdən keçirə bilərik:

Böyük Britaniyada və ABŞ-da Xəzinədarlıq və Maliyyə Nazirliyi ən geniş səlahiyyətlərlə müəyyən edilmiş bir orqan şəklində təşkil edilir və buna görə də büdcənin icrasında onun rolu hiperaktiv hesab edilir. Məsələn, ABŞ-da iqtisadi və maliyyə funksiyalarından başqa xəzinədarlıq bir orqan kimi prezidentin, vitse-prezidentin və onların ailə üzvlərinin mühafizəsini təmin edir, həmçinin maliyyə araşdırmalarıyla məşğul olur.

Dünya təcrübəsində xəzinədarlıq strukturları xəzinədarlıq funksiyalarını həm müstəqil nazirlik kimi, həm də ölkələrin Maliyyə Nazirliyinin

tərkibində yardımı bir struktur olaraq yerinə yetirirlər. Digər tərəfdən, burada müxtəlif xəzinədarlıq modellərindən istifadə olunur və həmin modellərə aşağıdakı cədvəl vasitəsilə baxa bilərik (Allen et al, 2015):

Böyük Britaniyada olan xəzinədarlıq modelində əksmərkəzləşmə prinsipi müşahidə olunur ki, burada ödənişlərin yığılması, nəzarət, dövlət borcunun idarə olunması və digər xəzinədarlıq funksiyaları müxtəlif profilli orqanlar arasında bölüşdürülmüşdür. Mərkəzi Bank kimi İngiltərə bankı tamamilə xəzinə və uçot funksiyasını yerinə yetirir. İngiltərə Bankı bank-xəzinədar (kassir) rolunu oynayır.

Fransada xəzinədarlıq funksiyaları diversifikasiya edilmiş strukturlar tərəfindən reallaşdırılır ki, burada büdcənin icrasında müxtəlif nazirliklər iştirak edir. Belçikada qarışıq modeldən istifadə olunur və bu model Fransada istifadə olunan modelə uyğundur, lakin ödəniş funksiyası Mərkəzi Bankın nəzarətində reallaşır. İspaniyada xəzinədarlıq tamamilə müstəqil (avtonom) fəaliyyət göstərən bir qurum kimi fəaliyyət göstərir, vahid xəzinə hesabından aparılan əməliyyatlara nəzarət edir. Avstraliyada nazirlik statusuna malik xəzinədarlıq gəlirlərin yığılmasına nəzarət edir, xərclər isə sahə nazirlikləri tərəfindən həyata keçirilir.

Azərbaycanda xəzinə modeli mərkəzləşdirilmiş model formasında qurulmuşdur. Xəzinədarlıq strukturu Maliyyə Nazirliyinin tərkibində yaradılmışdır və bütün funksiyalar xəzinə orqanları şəbəkəsi ilə birlikdə yerinə yetirilir. Azərbaycanda qurulan xəzinədarlığın spesifikliyi onunla izah olunur ki, xəzinədarlıq birbaşa olaraq büdcənin icrasında aktiv iştirak edir, yəni büdcənin gəlir və xərclər üzrə icrasında vacib funksiyalara malikdir, xəzinə hesablarına nəzarət edir, gəlir və xərc üzrə əməliyyatları aparır və bu əməliyyatların ikili yazılış əsasında onların uçotunu aparır. Azərbaycanda qurulmuş xəzinədarlığın bir orqan kimi ən fərqli xüsusiyyəti birbaşa yığımlarda iştiraklılıq etməməsidir. Məlum olduğu kimi, bir çox ölkələrdə vergilər və gömrük rüsumları xəzinə tərəfindən toplanır və nəzarət olunur. Ancaq Azərbaycanda bu

funksiyaları Vergilər Nazirliyi, Dövlət Gömrük Komitəsi və digər orqanlar həyata keçirir.

3. Dövlət büdcəsinin icrasında büdcə uçotunun təkmilləşdirilməsi üzrə müasir yanaşmalar

Dövlət büdcəsinin icrası mərhələsində uçot elə bir vasitə və alətdir ki, bu zaman dövlətin bütün pul vəsaitlərinin hərəkəti dəqiqliklə qeydə alınır və bütün maliyyə əməliyyatları müvafiq kitablarda əks etdirilərək sonda büdcə hesabatının hazırlanması üçün şərait yaradır. Dövlət büdcəsinin icrasının uçotunu büdcə uçotunun tərkibinə daxil etmək olar ki, buraya büdcə təşkilatlarının gəlir və xərc smetasının icrasının uçotu da daxildir. Ənənəvi büdcə uçotuna elə bir sistem kimi baxılır ki, burada dövlətin pul vəsaitlərinin daxilolma və xaricolma əməliyyatlarının qeydiyyatı baş verir. Büdcə uçotu və büdcə hesabatlılığının təmin edilməsi üçün hökumətlər vahid metodologiya, standartlar müəyyən edirlər. Dövlət büdcəsinin icrasının uçotu, həm də büdcə təşkilatlarının gəlir və xərc smetasının icrası mühasibat uçotunun hesablar planına əsasən aparılır. İndiki dövrdə beynəlxalq təcrübədə büdcə uçotu üzrə istifadə edilən hesablar planı hökumətlər üçün vahid statistik hesabat sistemi kimi qəbul edilən Dövlət Maliyyə Statistika (DMS) üzrə tərtib edilməkdədir. DMS-də hesablar planı üzrə altı müxtəlif istiqamətli seqmentlər (funksional, təşkilati, iqtisadi, layihə, proqram, regional) mövcuddur ki, adətən ölkələr öz büdcə təsnifatlarının strukturunda olan iqtisadi təsnifat ilə iqtisadi seqmenti uzlaşdıraraq hesablar planını tərtib edirlər. DMS əsasında yaradılan hesablar planının tərkibinə gəlirlər, xərclər, qeyri-maliyyə aktivləri, aktivlər, öhdəliklər daxildir. Belə bir hesablar planının mövcudluğu şəraitində büdcənin tərtibi zamanı məsləhət edilən büdcənin strukturu gəlirlər, əməliyyat (cari) xərcləri, xalis kapital xərcləri, büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi, maliyyə aktivlərinin ixtisarı (azalması), yeni borclar kimi bölmələrdən ibarət olur ki, bütün qeyd edilən hissələr dövlət büdcəsinin icrası üzrə tam hesabatın hazırlanmasına şərait yaradır. DMS

üzrə təklif edilmiş hesablar planını təşkil etmək üçün MDB məkanı ölkələri bu istiqamətdə ciddi islahatlar həyata keçirdilər. Bu baxımdan ölkələrin bir çoxu vahid büdcə təsnifatının strukturunda olan büdcə gəlirləri, büdcə xərclərinin funksional və iqtisadi təsnifatının tərkibini təkmilləşdirməklə nəzərdə tutulan hesablar planına inteqrasiya etdilər. MDB məkanı ölkələri arasında Moldova DMS-in tələblərini yerinə yetirməklə demək olar ki, bütün seqmentlər üzrə (yalnız regional seqment xaric olmaqla) büdcə təsnifatının tərkibini təkmilləşdirərək onun DMS üzrə nəzərdə tutulan hesablar planına inteqrasiyasını təmin etmişdir. Bu baxımdan Azərbaycanda vahid büdcə təsnifatının strukturunun nəzərdən keçirilməsi və onun tərkibinin yenidən təkmilləşdirilməsi zərurəti meydana çıxır. Eyni zamanda yeni yaradılacaq (proqram təsnifatı yaradılarsa) təsnifatların da DMS-də təsnifatlar üzrə təklif edilən hesablar planına inteqrasiyasına nail olmaq lazımdır. Son dövrlərdə Azərbaycan, Rusiya, Tacikistan, Moldovanın büdcə təsnifatında yalnız iqtisadi təsnifat müvafiq hesablar planına inteqrasiya olunmuş idi (Pempal, 2014).

Məlumdur ki, büdcənin icrası zamanı birbaşa dövlətin özünün büdcə təşkilatları və cəmiyyət qarşısında öhdəliklərinin icrası baş verir. Azərbaycanda büdcənin icrası zamanı belə öhdəliklərin icrası deyilərkən əsasən büdcə sistemi haqqında qanuna əsasən 1 il ərzində büdcə təşkilatları qarşısında qəbul edilən öhdəliklər üzrə vəsaitlərin xərclənməsi nəzərdə tutulur (A.R., 2001). 1999-cu ildən etibarən Azərbaycanda öhdəliklərin xəzinə uçotuna qəbulu aləti yaradılmışdır ki, bu alətdən birbaşa xəzinədarlıq orqanları istifadə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, öhdəlik mexanizminin mövcudluğu xüsusilə büdcə təşkilatları tərəfindən yaradılan lüzumsuz kreditor borclarının qarşısı alınır.

Hökumətlər əgər öz zəruri sayılan öhdəliklərini nəzərdə tutduğu qaydada icra etmirlərsə, burada icra edilməyən xərclər meydana çıxır ki, bu xərclərin uçotu mütləq aparılmalıdır. İcra edilməyən xərclər kreditor borcları kimi dövlətin ümumi borc statistikasının tərkibində mütləq

nəzərə alınmalıdır ki, bu tələb birbaşa Dövlət Maliyyə Statistikasının öhdəliklərlə, kreditor borcları ilə bağlı vacib tələbidir. Burada önəmli olan məqam odur ki, kreditor borcları əslində dövlətin birbaşa borcları hesab edilir və əgər bu bu borcları aparılmırsa o zaman bu borclar dövlətin borcları kimi uçota alınmalıdır. Ödənişlərlə bağlı olan öhdəlik deyildikdə birbaşa olaraq büdcə üzrə dövlətin öz ehtiyaclarına yönəldilən ödəniş deyil, həm də ümumi borc öhdəliklərinin icrası ilə bağlı olan ödənişlər nəzərdə tutulmalıdır. Dövlət Maliyyə Statistikasına istinad edən ölkələrdə bütün büdcə səviyyələri üzrə yaradılmış kreditor borcları borc statistikasında, xüsusilə daxili dövlət borclarının tərkibində nəzərə alınır. Kanada, Argentina kimi ölkələrdə dövlətin bütün öhdəlikləri ümumi dövlət borclarının tərkibində nəzərə alınır (Баткибеков и др., 2003). Argetinada eyni zamanda özəl sektorda yaranmış borclar da dövlətin borc statistikasının tərkibində nəzərə alınır. Portuqaliyada kreditor borcları yarandığı andan 3 ay sonra artıq dövlətin borclarının tərkibində nəzərə alınır (Кабашкин, 2008). Xarici təcrübədə kreditor borclarının qarşısının alınması üçün birbaşa olaraq əsas yanaşma büdcənin planlaşdırılması və icrasında hesablaşma metodundan istifadə ən təsirli yanaşma hesab edilir. Hesab edilir ki, kassa metodundan istifadə zamanı kreditor borcları büdcə gəlirləri və xərcləri arasında balans yaratmağa imkan verir, lakin tələb olunan real büdcə xərclərinin həcmi haqqında məlumatların əldə olunmaması və hökumətlərin borclanmaqdan imtina etməsi gizli büdcə kəsirinin yaranmasına səbəb olur. Kreditor borcları ilə mübarizə üsullarından biri də özəlləşmələr üzrə daxilolmaların təşkil edilməsi olmuşdur ki, büdcə üzrə xərc öhdəliklərinin azaldılmasında bu üsul Qazaxıstan və Argetinada istifadə edilmişdir (Баткибеков и др., 2003).

Dövlət büdcəsinin icrasında təşkil edilən gəlirlər və icra edilən xərclər büdcə uçotu çərçivəsində izlənilir. Büdcə uçotu deyilərkən iki sektor, yəni büdcənin icrası üzrə mühasibat uçotu və büdcə təşkilatlarının gəlir və xərc smetasının mühasibat uçotu nəzərdə tutulur. Büdcə uçotunda hər bir qeyd edilən sektor üzrə mühasibat uçotunun obyektləri (büdcənin gəlirləri, büdcənin xərcləri,

büdcə kəsinin maliyyələşmə mənbələri, büdcə ssudaları, büdcə təşkilatlarının gəlirləri, büdcə təşkilatlarının xərcləri, pul vəsaitləri, hesablama, fondlar və ehtiyatlar, maddi qiymətlilər) dünyada təcrübəsində əsas istifadə edilən 2 mühüm metod vasitəsilə tanınır: hesablama metodu və kassa metodu. Dünya təcrübəsində büdcənin icrası zamanı bu metodlardan əlavə modifikasiya edilmiş kassa və modifikasiya edilmiş hesablama metodlarında da istifadə edilir.

Azərbaycanda büdcənin icrası zamanı xəzinə büdcə uçotu üzrə avtomatlaşdırılmış xəzinədarlıq sistemində (Xəzinədarlıq üzrə İnformasiya İdarəetmə Sistemi) dövlət büdcəsinin icrası zamanı modifikasiya edilmiş kassa metodundan istifadə edilir. Kreditor borcların daha yaxşı idarə edilməsi baxımından planlaşdırma və dövlət büdcəsinin icrası zamanı hesablama metodunun tətbiqi ciddi səmərəlilik yarada bilər. Lakin hesablama metodu əsaslı büdcənin tərtibatının aparılması mürəkkəb bir məsələdir və hətta inkişaf etmiş ölkələr belə müəyyən qədər çətinliklər yaşayır.

MDB məkanına daxil olan ölkələr dövlət büdcəsi

üzrə uçot və hesabatlılığın təmin edilməsində hesablama metodunun tətbiqi üçün konkret hədəflər qoymuşlar. Hesablama metoduna tam keçidin əldə olunmasından əvvəl modifikasiya edilmiş hesablama metodundan da istifadə edilə bilər. Burada gəlirlər kassa metodu ilə xərclər isə hesablama metodu vasitəsilə icra ediləcəkdir. Kassa metodunun üstünlüyü yalnız odur ki, bu metod uçotun rahat şəkildə aparılmasına şərait yaradır. Kassa metodu yalnız pul resursları haqqında informasiyanın əldə olunmasına şərait yaradır. Hesablama metodunun tətbiqi isə daha böyük üstünlüklər yaradır. Hesablama metodunda bütün aktivlər və öhdəliklərin, yəni əsas vəsaitlərin, material ehtiyatların, maddi aktivlərin və qeyri-maddi aktivlərin, həm də debitor və kreditor borcların tam şəkildə qiymətləndirilməsi baş verir. Hesablama metodunda gəlir əməliyyatları deyildikdə aktivlərin xalis dəyərinin artırılmasına şərait yaradan əməliyyatlar, xərc əməliyyatları deyildikdə isə aktivlərin xalis dəyərinin azalmasına şərait yaradan əməliyyatlar nəzərdə tutulur. Hesablama metodunun tətbiqi xəzinədarlığa maliyyə qərarlarının qəbulundan sonra bütün xalis aktivlərin həcmnin qiymətləndirilməsinə

Cədvəl 4. Dövlət büdcəsinin tərtibi, icrası və hesabatlılığı üzrə istifadə edilən uçot metodlarının müqayisəsi

Ölkələr				
İnkiqatorlar	Kassa metodu	Hesablama metodu	Modifikasiya edilmiş kassa metodu	Modifikasiya edilmiş hesablama metodu
Dövlət büdcənin tərtibi zamanı istifadə edilən uçot metodu	Norveç, Almaniya, Kanada, Azərbaycan	Avstraliya, Yeni Zelandiya, Cənubi Afrika Respublikası (CAR), B.Britaniya	Fransa, İsveç	
Dövlət büdcəsinin icrası zamanı istifadə edilən uçot metodu (Maliyyə Nazirliyi, Xəzinədarlıq)	Norveç, Almaniya	Fransa, İsveç, Kanada, Avstraliya, Yeni Zelandiya, Cənubi Afrika Respublikası (CAR), B.Britaniya	Azərbaycan	
Dövlət büdcəsinin icrası üzrə hesabatlılıq (birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) hesabatlar), (Xəzinədarlıq))	Norveç, Almaniya, Azərbaycan	İsveç, Yeni Zelandiya, Cənubi Afrika Respublikası (CAR), B.Britaniya	Fransa	Kanada

Mənbə: www.pempal.org.

tam şərait yaradacaqdır. Dövlət büdcəsinin gəlirlər üzrə icrası zamanı gəlirlərin uçotunun hesablama metodu vasitəsilə aparılması bir çox ölkələrdə ciddi çətinlik yaradır, ona görə də Azərbaycanda gəlirlərin uçotunda kassa metodunun istifadəsi davam etdirilə bilər. Lakin dövlət büdcəsinin xərclər üzrə icrası xərclərin uçotu mütləq hesablama metodu vasitəsilə aparılmalıdır ki, bu da xəzinədarlığa xərclərlə bağlı sürətli və şəffaf informasiya əldə etməyə şərait yaradacaqdır. Büdcə tərtibatında hökumətlər büdcələşdirmə üçün çox vaxt kassa metodu əsaslı büdcə tərtib edirlər, lakin dövlət büdcəsinin icrası zamanı uçot və hesabatlılıq hesablama metodu əsasında aparılır (Blöndal, 2003).

Qeyd etdiyimiz kimi, hətta bəzi inkişaf etmiş ölkələr dövlət büdcəsinin tərtibi (planlaşdırma) zamanı hesablama metodundan istifadə etməkdə çətinlik çəkir. Bu ölkələrin sırasında Norveç, Almaniya, Kanada var ki, onlar büdcənin tərtibində kassa metodundan istifadə edirlər. Lakin dövlət büdcəsinin icrası zamanında uçot və sonra maliyyə hesabatlarının hazırlanmasında ölkələr daha çox hesablama metodundan istifadə edirlər.

Hesablama metodu özünə yalnız xərcləri deyil, həm də pul vəsaitlərinin hərəkətini daxil edir. Ona görə də deyilir ki, hesablama metodu özünə tamamilə kassa metodu üzrə tələb olunan cəhətləri daxil edir. Büdcə menecmenti çərçivəsində inkişaf etmiş ölkələrin büdcə strategiyasında Nəticələrə Yönelik Büdcə Mexanizmi, proqram-məqsədli metodun istifadəsilə bərabər, büdcə uçotunda hesablama metodundan istifadə birbaşa şərt kimi irəli sürülür. Bu baxımdan, Azərbaycanda proqram-məqsədli metodun istifadəsi təmin edilsə və proqramların xərclər icrası zamanı hesablama metodundan istifadə edilərsə, bu zaman yüksək şəffaflıq və səmərəlilik müşahidə olunacaqdır. Burada xüsusi diqqət tələb edən başqa bir məsələ isə odur ki, büdcə uçotunun əsas istinad nöqtəsi olan büdcə təsnifatına daxil olan müxtəlif təsnifatlar üzrə hazırlanacaq olan hesablama planını Dövlət Maliyyə Statistikaşında (DMS) mühasibat uçotu üzrə təklif edilən hesablama planına tam inteqrasiya etmək lazımdır.

4. Nəticə

Tədqiqat işində əldə edilmiş nəticələr onu deməyə əsas verir ki, dövlət büdcəsinin icrası mərhələsi kifayət qədər mürəkkəb bir sistem şəklindədir. Büdcənin icrası zamanı əsas məqsəd maliyyə vəsaitlərindən istifadə etməklə səmərə yaradan nəticələr əldə etməkdir və nəticələrin əldə edilməsi üzrə nəzarətin təmin edilməsi bəzən daha önəmli hesab edilir. Dövlət büdcəsinin xərclərinə nəzarəti təşkil etmək üçün əksər ölkələr büdcənin xərclər icrası mərhələləri üzrə nəzarəti həyata keçirən müxtəlif vahidlər (Büdcə Departamenti, Xəzinədarlıq, Sahə Nazirlikləri, Mühasibatlıq) təşkil edir. Bəzi Avropa ölkələrində (Skandinaviya ölkələri) büdcə xərcləri üzrə nəzarət mexanizmləri büdcə təşkilatlarının özləri tərəfindən təmin edilir. Bu yanaşma onu göstərir ki, xəzinədarlıq sistemi nəzarətinin səmərəli olması üçün xəzinədarlıq orqanının təşkil edilməsi bəzən labüd deyildir və bu nəzarəti müasir zamanda büdcə təşkilatları (nazirliklər, təşkilatlar və s.) birbaşa özləri həyata keçirə bilər. Beləliklə də, Avropa ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, bu ölkələrdə maliyyə vəsaitlərindən istifadə edən vahidlər birbaşa olaraq maliyyə vəziyyəti haqqında hesabatı təmin edirlər. Xəzinədarlıq orqanlarının təşkili zamanı isə xəzinədarlığa düzgün funksiyaların təyin edilməsi nəzərdə saxlanılması vacib olan başqa bir məsələdir. Dövlət büdcəsinin icrasında uçot və hesabatlılığın yüksək səviyyədə təşkili üçün ölkələr beynəlxalq metodologiyalardan, standartlardan istifadə edirlər. Büdcə uçotu üzrə müasir zamanda istifadə edilən ən təsirli alət, metodologiya Beynəlxalq Valyuta Fondu tərəfindən hazırlanan Dövlət Maliyyə Statistikaşdır (DMS) ki, burada ölkələr büdcə təsnifatını (əsasən iqtisadi təsnifat) əhatə edən hesablama planını DMS üzrə təklif edilən şablona tam uyğunlaşdırırlar. Azərbaycanda da büdcə uçotu çərçivəsində tərtib edilən hesablama planı Dövlət Maliyyə Statistikaşının tələblərinə tam uyğunlaşdırılmalı, büdcənin xərcləri icrası zamanı uçot və hesabatlılıq isə hesablama metodu əsasında təmin edilməlidir.

Mənbələr:

- A.R. (2001), "Dövlət büdcəsinin xərcləri üzrə öhdəliklərin qəbul olunması haqqında" təlimat, Maliyyə Nazirliyi, Bakı.
- Allen R., Hurcan Y., Murphy P., Queyranne M., Ylaoutinen S., (2015), The Evolving Functions and Organization of Finance Ministries, IMF Working Paper, November, pp. 50.
- Азизова И.А. (2010), Бюджетирование, ориентированное на результат, Ташкент, 144 с.
- Баткибеков С., Золотарева А., Киреева А., Луговой О., Непесов К., Синельников С., Устинов А., Чеботарева Н. (2003), Анализ бюджетной задолженности в Российской Федерации. Способы погашения и методы профилактики ее возникновения, Москва, <https://www.iep.ru/files/text/usaaid/zadol.pdf>.
- Blöndal J.R. (2003), Accrual accounting and budgeting: key issues and recent developments // OECD Journal on Budgeting. Vol. 3. №1. pp. 59.
- Егорова Ю.А., (2012), Модели организации казначейской системы исполнения бюджета в зарубежных странах, // Вестник Брянского государственного университета, № 3.
- Ермасова Н.Б., (2009) Финансы: конспект лекций, – М.: Юрайт. – 169 с.
- Əsədov H.X., Talıbov S.T., (2005), Dövlət xərclərinin idarə edilməsi və xəzinədarlığın təşkili problemləri. Ulu, Bakı, 432 s.
- Федеров В. В., (2001), Переход на казначейскую систему исполнения обязательств местного бюджета // БиНО: Бюджетные учреждения.
- Кабашкин В. А. (2008), Текущие проблемы качественного управления государственным долгом в Российской Федерации, Экономика России: тенденции и перспективы.
- Pattanayak S., (2016), Expenditure Control: Key Features, Stages, and Actors, IMF (International Monetary Fund), Fiscal Affairs Department, Technical Guidance, March, pp. 28.
- Pempal, 2014, Интеграция Бюджетной Классификации и Плана Счетов: Передовой опыт стран-членов Казначейского Сообщества, https://www.pempal.org/sites/pempal/files/good_practice_design_of_coa_in_tcor_member-countries_rus.pdf.
- Рассыльников И.А., (2012), Основы правового регулирования бюджетной деятельности в Великобритании, // Северо-Кавказский юридический вестник. № 1.
- Саранцев В. Н., (2010), Сравнительный анализ функций казначейских органов зарубежных стран, "Бюджет".
- Tandberg Eiving, (2005), Treasury System Design: A Value Chain Approach, IMF Working Paper, July, pp. 27
- Тиницкий В.М., (2010), Казначейское дело: учебное пособие, М.: КНОРУС, 152 с.
- Vəliyev Z. T. (2012), Būdcə: nəzəriyyə və praktika, Bakı, 2016 s.

JEL Classification codes: F00, F10, F13, F14, F15, G01

Azərbaycanda emal sənayesinin texnoloji intensivlik üzrə qiymətləndirilməsi və maliyyələşdirmə istiqamətləri

Gülənbər Əzizova
Əlvan Süleymanova

Xülasə

Dünya ölkələri üzrə sənayenin inkişafının əsas göstəricilərindən biri yüksək və orta-yüksək texnologiyalı emal sənayesində məşğulluğun səviyyəsidir. Ölkədə hazırda sənayenin strateji inkişafı istiqamətində tədbirlər reallaşdırılır. Nəzərə almaq lazımdır ki, innovasiyalı iqtisadiyyata keçidini təmin etmək üçün mütəmadi olaraq sənayedə məşğulluğun qiymətləndirilməsinə və texnoloji intensivlik üzrə paylanmasına diqqət etmək vacibdir. Bununla əlaqədar, mövzunun tədqiq edilməsində əsas məqsəd yüksək və orta-yüksək texnologiyalı sənayedə məşğulluq səviyyəsini ölçmək və məşğulluğun maliyyələşdirilməsinə təsir edən amilləri təhlil etməkdir. Qiymətləndirmələrin metodoloji əsasını, Avropa Komissiyasının Statistika İdarəsi (AKST) və İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İƏT) tərəfindən təqdim edilən yanaşmalar təşkil edir. Müvafiq olaraq ölkə üzrə alınan nəticələrə əsasən yüksək və orta-yüksək texnologiyalı sənayedə məşğulluq səviyyəsi xeyli azdır. Bu isə yüksək və orta-yüksək texnologiyalı sənaye sahələrində iş yerlərinin yaradılmasına investisiyaların az olmasının nəticəsidir. Maliyyələşdirmə ilə əlaqədar amillərin təhlili əsasında problemlər aşkarlanmış, həmçinin ölkədə mövcud sənaye siyasətinin təkmilləşdirilməsi üzrə emal sənayesinin inkişafına mərhələli və diferensial yanaşmanın tətbiqi, innovativ sənaye sahələrində mənfəət vergisi dərəcəsinin regressivliyinin təmin edilməsi, mənfəət normasının və məşğulluğun struktur dəyişikliklərinin monitorinqi, büdcə-vergi və pul-kredit siyasətinin restriktiv və ekspansionist mərhələlərinin uzlaşdırılması təklifləri təqdim edilmişdir.

Açar sözlər: yüksək və orta-yüksək texnologiya, innovativ sənaye, maliyyələşdirmə, diferensial yanaşma, mənfəət vergisi, emal sənayesi

Assessment and financing strategy for the processing industry on the technological intensity

Gulanbar Azizova
Alvan Suleymanova

Abstract

In the world, one of the main indicators of industrial development is the level of employment in high and medium-high technology manufacturing industry. Recently it has been realized actions towards strategic development of industry in the country. But for country transformation to innovation (or knowledge-based) economy, it is significance to identify employees in the manufacturing industry and its distribution on innovative sub-sectors of industry regularly. In this regard, the main purpose of research is to measure the level of employment in high and medium-high technology manufacturing industry and identify factors which affect financing of this employment type. Approaches presented by OECD and Eurostat are the methodological base of assessment. Accordingly based on results getting for country employment in high and medium-high technology manufacturing industry level is very low in comparison with other developing countries. And this is a result of financing to create workplaces in high and medium-high technology manufacturing. It was revealed problems based on main factors related to financing, also presented proposals on improvement of industry policy.

Keywords: high and medium-high technology, forecasting, innovative industry, financing, stepwise and differential approach, regressive profit tax, processing industry.

1. Giriş

Məhsuldar və qeyri-məhsuldar əməyin nisbətində proporsionallığın gözlənilməsi müasir iqtisadi inkişaf dövrü üçün də səciyyəvidir. Həmçinin əməyin sənaye və digər sahələrdə olan proporsiyaları mövcud ictimai-iqtisadi formasiyaların qiymətləndirilməsi meyarına çevrilmişdir. Mövcud iqtisadi sistemlərin fəaliyyət istiqamətinin müəyyənedicisi olan bu yanaşmalar, təbii olaraq, sənaye sahəsində iş yerlərinin maliyyələşdirilməsinə də təsir edir və yeni yaradılan iş yerlərini ənənəvi iş yerlərindən fərqləndirir. Amerikan iqtisadçısı C.K.Helbreyt 1967-ci ildə "Yeni sənaye cəmiyyəti" kitabında yazırdı ki, sənaye sivilizasiyası uyğun iş qüvvəsinin yaranmasına səbəb olur. İşsizliyin əsas səbəbləri kimi təhsilin olmamasını, mexanikləşdirməni, sənaye yenidənqurmasını və s. qeyd edirdi (Бондаренко, 2012:7). A.Tofflerin müəyyən etdiyi informasiya cəmiyyəti isə əmək münasibətlərini kökündən dəyişir, əməyin yeni tipləri və bununla bağlı olaraq yeni ixtisaslar yaranır. (Боровик, 2001:23), Dəyişən ictimai-iqtisadi mühit sənayedə yaranan iş yerlərinin texnoloji intensivliyinin də fərqlənməsinə səbəb olmuşdur. Yəni texnoloji tərəqqi sənayedə yaranan iş yerlərinin maliyyələşdirilməsində innovativ və qeyri-innovativliyin seçilməsini mümkün etmişdir.

2. Ədəbiyyat xülasəsi

Mövzunun tədqiqi "yüksək və orta-yüksək texnologiyalı sənaye" anlayışının dəqiq ölçülərinin müəyyən edilməsi ilə şərtlənir. Qiymətləndirmə zamanı yanaşmanın düzgün müəyyən edilməsi üçün bu sahədə mövcud araşdırmaların bir hissəsini nəzərdən keçirək. Yüksək və orta-yüksək texnologiyalı sənaye anlayışının işlədilməsi və inkişaf etdirilməsi amerikalı sosioloqu Daniel Bellin adı ilə bağlıdır. Bell ABŞ-da postsənaye cəmiyyəti ideyasını dəstəkləməklə qeyd edirdi ki, işçilər iqtisadiyyatın inkişafına uyğun olaraq aşağı bacarıq və az dəyər əlavə edən kənd təsərrüfatı sahələrindən yüksək bacarıq tələb edən emal sahələrinə və daha yüksək olan biliklərə əsaslanan xidmətlər sahəsinə hərəkət edir. Bellin işlətdiyi aşağı və yuxarı bacarıqlı anlayışları sonradan

aşağı və yüksək texnologiyalı olaraq şərh edirdi, tədqiqat və inkişaf (Tədqiqat və inkişaf daha uyğun olardı) (R&D) xərclərinin ümumi xərclərdə intensivliyi ilə ölçülür (Charles, 2004:22). Nelson və Rayt isə ABŞ-ın texnoloji inkişafında iki amil – geniş təbii ehtiyatlar üzrə istehsalın müqayisəli üstünlüyü və yüksək texnologiyalı emal sənayesini qeyd edirdilər. Yüksək texnologiyaların inkişafı ali təhsilə investisiyalar və sənaye tədqiqat və inkişafda effektiv istifadəsi ilə əlaqədardır (Krüger, 2008:335). Həmişə yüksək texnologiyalı sənayenin əsas fərqləndirici xüsusiyyəti kimi firmanın bütün dəyəri üzrə əhəmiyyətli olan tədqiqat və inkişaf xərclərini fərqləndirirdi (David, 2005:138). Balduin və Cellatly isə, yüksək texnologiyalı firmaları innovativ texnologiya istehsalı, yeni məhsul və proses innovasiyalarına keçid əsasında təsnif edirdilər (U.S, 2016). Həmişə yüksək texnologiyalı məşğulluğu sənayenin müvafiq sahələrində iş yerləri ilə müəyyən edir. Həmişə bu sahələri müəssisələrin texnologiyalarının işlənməsi xərclərinə əsasən təsnifləşdirir.

T. Hatzikronoqlou isə tədqiqat və inkişafa çəkilən xərclər əsasında yüksək texnologiyalı sənayenin bölgüsünü müəyyən edir. İƏİT-nin Elm, Texnologiya və Sənaye Cədvəli (Science, Technology, and Industry Scoreboard) onun müəyyən etdiyi metodologiyaya əsaslanır. Həmişə sənaye sahələrini 3 qrupda (1 level, 2 level, 3 level) təsnif etdiyi halda, T.Hatzikronoqlou 4 bölgü nisbəti (low, middle-low, middle-high and high) müəyyən etmişdir. İƏİT tərəfindən bu metodologiya qəbul edilmişdir (Nathan, 2016). DeSilver qeyd edir ki, yüksək texnologiyalı iş yerləri kompüter istifadəsi ilə şərtlənən iş yerləri deyil, texnologiyaları hazırlayan iş yerləridir. Həmçinin texnologiyalara xidmət edən sahələri (kompüterlərin təmiri və qurulması kimi və s.) də aid edir (U.S, 2016). İƏİT və AKST (Eurostat, 2016) tərəfindən tətbiq edilən yüksək və orta texnologiyalı sənaye sahələrinin hazırkı təsnifatı Hatzikronoqlounun müəyyən etdiyi metodologiyaya əsaslanmaqdadır.

3. Metodologiya

Tədqiqat daxilində yüksək və orta-yüksək

texnologiyalı sənaye sahələrini müəyyən etmək məqsədilə beynəlxalq təcrübədə müvafiq yanaşmalar araşdırılır. Azərbaycan sənayesində texnoloji intensivlik meyarları nəzərə alınaraq yüksək və orta-yüksək texnologiyalı sənaye üzrə məşğulluq səviyyəsi qiymətləndirilməklə nəticələrə əhəmiyyətli təsirə malik olan amillərin maliyyələşdirməyə təsiri nəzərdən keçirilir. Bu amillərin təhlili əsasında nəticə və mülahizələr təqdim olunur və mövcud sənaye siyasətinin təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar tədbirlər təklif edilir. Azərbaycan sənayesinin təqdim edilən texnoloji intensivliyə müvafiq strukturu aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir. (Cədvəl 1.)

Sənayedə innovasiya tipli məşğulluğun maliyyələşdirilməsinə birbaşa və dolayı təsir edən ən mühüm mikromühit amillərinin təsirini müəyyən edək. Sənayedə iş yerlərinin yaradılmasında əsas fondların mövcud səviyyəsi və əsas kapitala investisiyalar ilkin şərtidir. Çünki əsas kapitalın işlədilməsi əməyin cəlbini zəruri edir. Eyni zamanda nəzəri və təcrübi olaraq məlumdur ki, milli gəlirin artan həcmi xalis investisiyaları stimullaşdırır. Xalis investisiyaların artması

daha çox məhsul istehsalını şərtləndirdiyindən istehsala ya yeni iş qüvvəsi cəlb edilir, ya da istehsal texnologiyası təkmilləşdirilir. İstehsal texnologiyasının təkmil-ləşdirilməsi texnoloji innovasiyalara xərcləri maliyyələşdirmənin təsiredici amilinə çevirir. Həmçinin texnoloji tərəqqinin təsiri əmək məhsuldarlığını artırmaqla iş yerlərinin sayını artırmadan daha çox, məhsul istehsalını təmin edir. Qeyd edilən amillərin sənayedə məşğul olanların sayına təsirini nəzərə alaraq ekonometrik qiymətləndirmə vasitəsilə innovasiya tipli məşğulluğun maliyyələşdirilməsinə təsirlərini texnoloji intensivlik nəzərə alınmaqla müəyyən edək (Ekonometrik qiymətləndirmələr E-views 7 proqram paketində emal edilmişdir). Qeyd edək ki, iş yerlərinin sayına təsir edən amillər qiymətləndirilərkən texnoloji innovasiyalara xərclərin təsirlərinin statistik əhəmiyyətli olmaması səbəbindən modellərin qiymətləndirilməsinə daxil edilməyib. Nəticədə, məşğulluğun proqnozlaşdırılması ilə əlaqədar işlənən ekonometrik modeli aşağıdakı kimi təqdim edə bilərik:

$$MƏŞĞULLUQ = X_0 + X_1 * ƏSAS FONDLAR + X_2 *$$

Cədvəl 1. Azərbaycan sənayesinin texnoloji intensivlik üzrə strukturu

Yüksək texnologiyalı sənaye	Orta-yüksək texnologiyalı sənaye
Kompüter və digər elektron avadanlıqların istehsalı Əczaçılıq məhsullarının istehsalı	Kimya sənayesi Elektrik avadanlıqlarının istehsalı Maşın və avadanlıqların istehsalı Avtomobil və qoşquların istehsalı Sair nəqliyyat vasitələrinin istehsalı Maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri
Orta-aşağı texnologiyalı sənaye	Aşağı texnologiyalı sənaye
Neft məhsullarının istehsalı Rezin və plastmas məmulatların istehsalı Tikinti materiallarının istehsalı Metallurgiya sənayesi Maşın və avadanlıqlardan başqa, hazır metal məmulatlarının istehsalı	Qida məhsullarının istehsalı İçki istehsalı Tütün məmulatlarının istehsalı Toxuculuq sənayesi Geyim istehsalı Dəri və dəri məmulatlarının, ayaqqabıların istehsalı Ağac emalı və ağacdan məmulatların istehsalı Kağız və karton istehsalı Poliqrafiya fəaliyyəti Mebellərin istehsalı Zərgərlik, musiqi, idman və tibb avadanlıqlarının istehsalı

Mənbə: İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD) və Avropa Komissiyasının Statistika İdarəsinin (Eurostat) metodologiyasına uyğun olaraq müəlliflər tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəl 2. Azərbaycanın yüksək və orta-yüksək texnologiyalı emal sənayesində məşğulluq

	Yüksək texnologiyalı sənayedə məşğulluq, min nəfər	Orta-yüksək texnologiyalı sənayedə məşğulluq, min nəfər	Ümumi məşğul əhali üzrə yüksək və orta-yüksək texnologiyalı emal sənayesində məşğulluq, faizlə
2005	2,5	31,3	0.8
2006	2,3	30,8	0.8
2007	2,1	31,2	0.8
2008	2,1	29,6	0.8
2009	2,3	25,1	0.6
2010	2,3	23,5	0.6
2011	2,3	20,6	0.5
2012	1,8	21,3	0.5
2013	1,9	26,3	0.6
2014	1,8	25,5	0.6
2015	1,6	25,9	0.6
2016	1,7	23,6	0,5
2017	1,8	27,1	0,6

Mənbə: AR DSK-nın məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən tərtib edilmişdir.

SƏNAYE MƏHSULU – X_3 *ƏMƏK MƏHSULDARLIĞI+ X_4 *ƏSAS KAPİTALA İNVESTİSİYALAR

Burada, X_0 və X_1 , X_2 , X_3 , X_4 regressiya əmsallarıdır. Qeyd edək ki, qiymətləndirmələr zamanı ekonometrik modellərin statistik məlumat bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin (ARDSK) məlumatları təşkil edir.

Yuxarıda təklif edilən ekonometrik modelə əsasən, sənayedə texnoloji intensivliyi nəzərə alaraq iş yerlərinin sayına təsir edən amillərə qiymətlər müəyyən edərək təxmini istiqamətləri proqnozlaşdırma bilərik. Modelin etibarlı nəticələri üçün statistik qiymətləndirmələr zamanı bütün sənayedə texnoloji intensivlik nəzərə alınmadan qiymətlər daxil edək. Bu eyni miqdarda maliyyələşdirmənin sənayenin hansı texnoloji intensivliyə malik sahəsində iş yeri yaratmasını mövcud meyilləri nəzərə almaqla proqnozlaşdırmağa imkan verir. Qeyd edək ki, maliyyələşdirmə üzrə daxil ediləcək rəqəmlərdə texnoloji fərqləri nəzərə alsaq, yaranan iş

yerlərinin mövcud proqnozlaşdırma modellərinin müqayisəsi nisbətən çətinləşər. Bu məqsədlə, daxil ediləcək rəqəmləri sənayenin bütün texnoloji intensivliklərində eyni olaraq nəzərdə tuturuq. Yəni eyni miqdarda maliyyələşdirmə hansı texnoloji intensivliyə malik sahədə daha çox iş yeri yaradır (N=16 il olmaqla müvafiq ekonometrik modellər əsasında proqnozlar hazırlanmışdır).

Eyni zamanda Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi (ARDSK) tərəfindən aparılmış sorğu məlumatlarına istinad edilmişdir.

3. Yüksək və orta-yüksək texnologiyalı sənayedə məşğulluq səviyyəsi

Müasir dövrdə sənayedə təklif edilən iş yerlərinin ixtisas tələbi yenilənir. Yeni sənaye sahələrinin inkişafı məşğulluğun struktur dəyişikliklərini dövrün tələbi edir. Nəticədə, sənayedə yaradılan iş yerlərinin xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq innovasiya tipli məşğulluq formalaşır. İnnovasiya tipli məşğulluğun formalaşması ölkənin sənaye

siyasətindən, elmi potensialın formalaşmasından və innovasiyaları maliyyələşdirmə imkanlarından bilavasitə asılıdır. Respublikamızda sənayenin tarixi inkişafını və neft hasilatı üzrə uğurlarını nəzərə alaraq qeyd edə bilərik ki, ölkədə innovasiya tipli məşğulluğun təmin edilməsi imkanları mövcuddur (Süleymanova, 2016:59). Lakin sənayedə elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin tətbiqinin artması istehsal edilən məhsullarda elmtutumlu xərclərin artması ilə nəticələnir. Bu baxımdan, yüksək və orta-yüksək texnologiyalı sənayedə iş yerlərinin yaradılması sənaye cəmiyyətinin infrastrukturunu ilə yanaşı, ölkədə reallaşdırılan sənaye siyasətinin hədəf və məqsədləri ilə birbaşa əlaqədardır.

Azərbaycan sənayesində aparılan qiymətləndirmələrdən aydın olur ki, 2005-ci illə müqayisədə 2017-ci ilə qədər olan dövrdə yüksək və orta-yüksək texnologiyalı sənayedə məşğulluq səviyyəsi azalmaqda davam etmişdir. Baxılan dövr ərzində yüksək texnologiyalı emal sənayesində məşğulluq təxminən 28 faiz, orta-yüksək texnologiyalı sənayedə 13,4 faiz azalmışdır (Cədvəl 2.). Həmçinin müvafiq olaraq ümumi məşğul əhali üzrə xüsusi çəki 2005-ci ildə 0,8 faizdən 2017-ci ildə 0,6 faizə qədər azalmışdır. Bu azalan meylin olması innovasiyalı iqtisadi inkişafı hədəfləyən ölkə üçün sənayenin strukturunda ciddi dəyişikliklərin olmasını vacib edir. Bu dinamikanı nəzərə alaraq qeyd edə bilərik ki, innovasiya tipli məşğulluğun sənaye yönümlü azalmasına səbəb sənaye siyasətində innovativlik amilinin diqqətdən kənar qalmasıdır. AKST-nin təqdim etdiyi statistikaya əsasən, yüksək və orta-yüksək texnologiyalı emal sənayesində məşğulluq üzrə 2015-ci ildə Çexiya (11,2%), Slovakiya (10,6%), Almaniya (9,9%), Macarıstan (9,1%), İtaliya (6,1%), Avstriya (6,2%), İsveçrə (5,6%), Rumıniya (5,6%), Polşa (5,3%), İrlandiya (5,2%), Danimarka (5,1%), Finlandiya (4,7%), Fransa (4,4%), İsveç (4,4%), İspaniya (4,0%) daha çox fərqlənir (www.ec.europa.eu/eurostat/statistics). ABŞ-da isə 2014-cü ildə ümumi məşğul əhalinin 9,3 faizi yüksək-texnologiyalı sənaye sahələrində fəaliyyətdədir (U.S., 2016:22). Göründüyü kimi, yüksək və orta-yüksək texnologiyalı

emal sənayesinin inkişafında fərqlənən ölkələr innovasiya indeksi üzrə qiymətləndirmələrdə də ilk yerlərdə yerləşir. Məsələn, İsveçrə, İsveç, ABŞ, Finlandiya, Danimarka və s. innovasiya indeksi üzrə ilk onluğa daxildir. İnnovasiya indeksinə əsasən, Azərbaycan yüksək texnologiyalı sənaye idxalında 119, ixracında isə 105-ci yerdədir (www.globalinnovationindex.org). Qeyd edək ki, bu ölkələrdə uzun müddət yüksək və orta-yüksək texnologiyalı sənaye sahələrinin inkişafı istiqamətində iqtisadi siyasət, innovasiyaların maliyyələşdirilməsi formalarında yeni mexanizmlərin işlənməsi, istehsal və ixrac prosesində edilən güzəştlər yüksək və orta-yüksək texnologiyalı sənayenin dayanıqlılığını təmin etməklə məşğulluğu artırmışdır.

ARDSK sənaye müəssisələrində innovasiyaların tətbiqinə maneələrə dair sorğusuna əsasən, 2015-ci ildə iqtisadi, istehsal və digər səbəblərdən innovasiyalara mane olan amillər müşahidə edilmişdir. Sorğuda qeyd edilən amillər əsas (və ya həlledici), əhəmiyyətli və az əhəmiyyətli olaraq cavablandırılmışdır. Qeyd edək ki, müəssisələrin çox hissəsi "öz pul vəsaitinin kifayət qədər olmaması, dövlət tərəfindən maliyyə yardımının kifayət qədər olmaması, yeniliklərin dəyərinin yüksək olması, müəssisənin innovasiya potensialının aşağı olması, yeni texnologiyalar haqqında informasiyanın çatışmaması, satış bazarları haqqında informasiya çatışmaması, qanunvericilik və normativ-hüquqi sənədlərin olmaması, innovasiya infrastrukturunun (vasitəçilik, informasiya, hüquq, bank və s. xidmətləri) və texnologiyalar bazarının inkişaf etməməsi" amillərini "əhəmiyyətli" hesab edirlər. "Təzə məhsullara ödəniş qabiliyyətli tələbatın aşağı olması, yüksək iqtisadi risk, xərclərin əvəzinin ödənilməsi müddətlərinin uzun olması, ixtisaslı işçilərin çatışmaması, müəssisələr tərəfindən yeniliklərin qəbul edilməməsi, digər müəssisələr və digər elmi təşkilatlarla kooperasiya üçün imkanların olmaması, daha əvvəlki innovasiyalar nəticəsində təzə məhsullara ehtiyacın olmaması və innovasiya prosesi müddətinin qeyri-müəyyən olması" amillərini "az əhəmiyyətli" hesab edirlər. "Əsas və ya həlledici" hesab edilən amillər üzrə ən yüksək çəkiyə malik iki amil "öz pul vəsaitinin

kifayət qədər olmaması, yeniliklərin dəyərinin yüksək olması”, “əhəmiyyətli” hesab edilən amillər üzrə “öz pul vəsaitinin kifayət qədər olmaması, texnologiyalar bazarının inkişaf etməməsi”, “az əhəmiyyətli” hesab edilən amillər üzrə “ixtisaslı işçilərin çatışmaması, xərclərin əvəzinin ödənilməsi müddətlərinin uzun olması”dır. Sorğunun nəticələrindən məlum olur ki, sənaye müəssisələrində maliyyələşdirmə imkanlarında məhdudluq var. Həmçinin “az əhəmiyyətli” hesab edilən amillərin təhlilinə əsasən, ölkə sənayesində yeniliklərin tətbiq və innovasiya məhsullarının mənimsənilməsi imkanları mövcuddur. “Əhəmiyyətli” amillər daxilində texnologiyalar bazarının inkişaf etməməsi, yeni texnologiyalara dair informasiya çatışmazlığının olması innovasiyaların yayılmasında ziddiyyətlərin olmasının göstəricisidir. Digər bir maraqlı fakt isə müşahidə edilən heç bir müəssisə digər müəssisə və elmi təşkilatlarla kooperasiya üçün imkanların olmamasını “əsas” hesab etməmiş, əksinə, çox hissəsi “az əhəmiyyətli” amil olaraq qeyd etmişdir (A.R. Dövlət Statistika Komitəsi).

4. Emal sənayesində texnoloji intensivlik üzrə məşğulluğun proqnozlaşdırılması

Sənaye siyasətinin tarixi inkişafına nəzərən qeyd edə bilərik ki, ölkənin ilkin sənayeləşməsi mərhələsində inkişaf etmiş ölkələr yerli istehsalı qoruyucu tədbirlərlə idxalı əvəzləyici sənaye siyasəti reallaşdırmışdır. Yerli istehsalın canlanması və idxaldan asılılığın azaldığı mərhələdə isə rəqabətqabiliyyətliliyi və ixracı təşviq etmək məqsədilə ixracyönümlü sənaye siyasətinə üstünlük verilir. Sənaye siyasətinin tərtibində məqsəd yalnız idxal və ixrac tarazlaşdırılması deyil. Eyni zamanda ölkədə məşğulluq səviyyəsini artırmaqla ümumi ÜDM-in həcmi artırmaqdır. Bu məqsəd sənaye siyasəti hazırlanarkən təşviq edilən sahələrin iş yeri yaratma xüsusiyyətini nəzərə almağı tələb edir. Təşviq edilən sənaye sahəsinin inkişafı nəticəsində iş yerini itirənlərin sayı artırsa və digər sahələrdə məşğulluğa stimül yaranmırsa, bu sahənin fəaliyyəti və gəlirliliyi müvəqqəti olacaqdır. Çünki yeni yaradılan

sənaye və əlaqədar sahələrdə məşğulluğun artması digər, xüsusilə kənd təsərrüfatı və xidmət sahələrində işləyənlərin yerdəyişməsinə səbəb olur. Bu baxımdan, mövcud sənaye siyasətinin təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflərin hazırlanması məqsədilə yuxarıda qeyd etdiyimiz metodologiya əsasında yüksək və orta-yüksək texnologiyalı sənayedə məşğulluğa təsir edən amillər əsasında iş yerlərinin sayını proqnozlaşdırmağa bilirik.

Aşağı texnologiyalı sənaye. Bu sənaye sahələri üzrə iş yerlərinin sayına əhəmiyyətli təsir imkanına malik əsas kapitalla investisiyalar və istehsal olunan məhsulun həcmidir. Aşağı texnologiyalı sənayedə fondların min manat artması iş yerlərinin sayını, təxminən, 0,2 vahid azaldır. Əmək məhsuldarlığının hər işçi üçün bir manat artması isə iş yerlərinin sayının 0,9 vahid azalmasına səbəb olur. Göründüyü kimi, texnoloji nailiyyətlərin tətbiqi nəticəsində əmək məhsuldarlığı artdığı halda, iş yerlərinin sayında azalma baş verir. Modeldə əmək məhsuldarlığının mənfisi, sənaye məhsulu və əsas kapitalla investisiyaların həcmi müsbət təsirə malik olması göstərir ki, texnoloji amil aşağı texnologiyalı sənayedə iş yerlərinin sayında əhəmiyyətlidir. Yəni məhsulun həcmi artması işçi sayını artırmağı tələb etsə də, mövcud əsas fondların həcmi artırmaq iş yerlərinin sayına mənfisi təsir edir.

$$\begin{aligned} \text{MƏŞĞULLUQ} = & 47,8 - 0,0002 * \text{ƏSAS FOND LAR} \\ & + 0,0176 * \text{SƏNAYE MƏHSULU} - 0,9241 * \text{ƏMƏK} \\ & \text{MƏHSULDARLIĞI} + 0,0360 * \text{ƏSAS KAPİTALA} \\ & \text{İNVESTİSİYALAR} \end{aligned}$$

$$R^2 = 0,81 \quad DW = 0,9 \quad P = 0,0007$$

Orta-aşağı texnologiyalı sənaye. Modeldən məlum olur ki, orta-aşağı texnologiyalı sənayedə də sənaye məhsulu və əsas kapitalla investisiyaların sahədə məşğulluğa təsiri müsbətdir. Lakin aşağı texnologiyalı sənaye ilə müqayisədə əsas kapitalla investisiyaların təsiri nisbətən zəifdir. Bu texnoloji intensivliyə malik sənaye sahələrində aşağı texnologiyalı sənaye ilə müqayisədə əmək məhsuldarlığının artması daha az, əsas fondların artması isə daha çox müsbət təsirə malikdir.

$$\text{MƏŞĞULLUQ} = 28,3 - 0,0007 * \text{ƏSAS FONDLAR} + 0,0114 * \text{SƏNAYE MƏHSULU} - 0,3143 * \text{ƏMƏK MƏHSULDARLIĞI} + 0,0004 * \text{ƏSAS KAPİTALA İNVESTİSİYALAR}$$

$$R^2 = 0,86 \quad DW = 1,7 \quad P = 0,0001$$

Orta-yüksək texnologiyalı sənaye. Texnoloji intensivlik şərtlərinin dəyişməsinə uyğun olaraq modellərdə əmsalların təsirləri də fərqlənməkdədir. Belə ki, orta-yüksək texnoloji intensivliyə malik sənaye sahələrində yalnız əmək məhsuldarlığının artması iş yerlərinin sayına mənfi təsirə malikdir. Yuxarıda qeyd edilən modellərlə müqayisədə əmək məhsuldarlığının artması orta-yüksək texnologiyalı sənaye sahələrində daha çox iş yeri ixtisarına səbəb olur. Eyni zamanda əvvəlki iki modeldən fərqli olaraq mövcud əsas fondların artımı müsbət təsirə malikdir. Modelin təhlilindən aydın olur ki, əsas kapitalla investisiyaların artması bu tipli sənaye sahələrində nisbətən aşağı təsirlə səciyyələnir.

$$\text{MƏŞĞULLUQ} = 28,4 + 0,0040 * \text{ƏSAS FONDLAR} + 0,0575 * \text{SƏNAYE MƏHSULU} - 1,7265 * \text{ƏMƏK MƏHSULDARLIĞI} + 0,0036 * \text{ƏSAS KAPİTALA İNVESTİSİYALAR}$$

$$R^2 = 0,76 \quad DW = 0,6 \quad P = 0,0021$$

Yüksək texnologiyalı sənaye. Bu modeldə isə ölkədə yüksək texnologiyalı sənayenin inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq iş yerlərinin sayına əsas kapitalla investisiyalar mənfi təsirə malikdir. Mövcud əsas fondlar və sənaye məhsulunun artması iş yerlərinin sayına müsbət təsir edir. Digər modellərdə olduğu kimi, əmək məhsuldarlığının artması mənfi təsirlə nəticələnir.

$$\text{MƏŞĞULLUQ} = 2,2 + 0,0050 * \text{ƏSAS FONDLAR} + 0,0306 * \text{SƏNAYE MƏHSULU} - 0,1037 * \text{ƏMƏK MƏHSULDARLIĞI} - 0,0863 * \text{ƏSAS KAPİTALA İNVESTİSİYALAR}$$

$$R^2 = 0,9 \quad DW = 1,1 \quad P = 0,0075$$

Modeldən alınan nəticələrə əsasən, determinasiya əmsalları və etibarlılıq intervalları normal dəyərlərə malikdir. Lakin DW dəyərlərində nisbətən kənarlaşmalar var. Lakin modeldən alınan nəticələrin təcrübi qanunauyğunluqla uzlaşması səbəbindən və avtokorrelyasiya nəticələrinə əsaslanaraq model proqnozlaşdırma üçün əhəmiyyətli seçilmişdir.

Texnoloji intensivliyi nəzərə almaqla sənaye sahələrində mövcud əsas fondların, sənaye məhsulunun, əmək məhsuldarlığının və əsas kapitalla investisiyaların təsirinin qiymətləndirilməsi nəticəsində məlum olur ki:

- İstənilən sahədə əmək məhsuldarlığının artması məşğulluğun azalmasına, sənaye məhsulu isə artmasına səbəb olur. Ölkə sənayesində əmək məhsuldarlığı daha çox orta-yüksək texnologiyalı sənayedə iş yerlərinin sayını azaldıcı təsirə malikdir.
- Mövcud əsas fondların artması yüksək və orta-yüksək texnologiyalı sənayedə müsbət, aşağı və orta-aşağı texnologiyalı sənayedə isə iş yerlərinin sayına mənfi təsiri mövcuddur.
- Əsas kapitalla investisiyalar digərləri ilə müqayisədə aşağı texnologiyalı sənaye sahələrində (0,04 vahid) iş yerlərinin sayına daha çox müsbət təsir edir. (Süleymanova, 2017a)

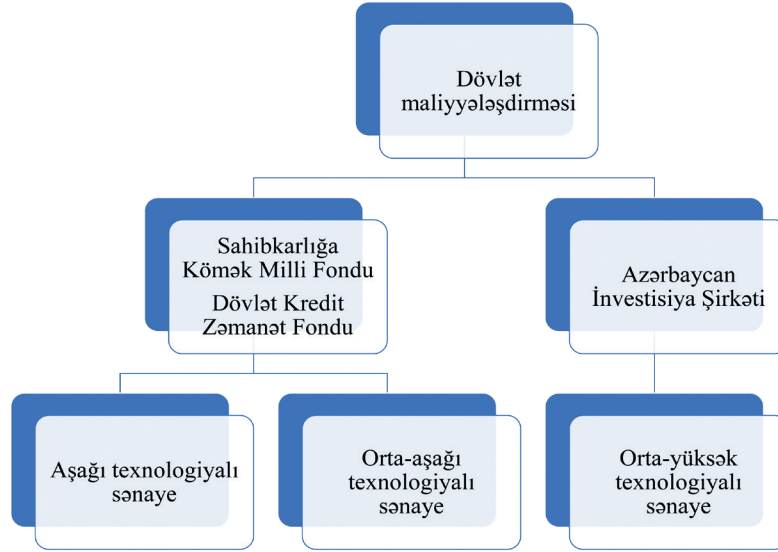
Qeyd edək ki, tətbiq edilən modelin proqnozlaşdırmada istifadəsi məqsədilə avto-korrelyasiya yoxlanılmışdır.

Cədvəl 3. İş yerlərinin sayının proqnozu, min nəfər

İllər	Aşağı texnologiyalı sənaye	Aşağı-orta texnologiyalı sənaye	Orta-yüksək texnologiyalı sənaye	Yüksək texnologiyalı sənaye
2019	24,4	33,1	18,0	1
2020	18,8	34,0	15,5	0,7

Mənbə: ARDSK-nın məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən hesablanmışdır

Şəkil 1. Sənayenin, texnoloji intensivlik nəzərə alınmaqla, dövlət tərəfindən dəstəklənməsi mexanizmi

Mənbə: Müəlliflər tərəfindən tərtib edilmişdir.

Tədqiqatın metodologiyasına uyğun olaraq təklif edilən ekonometrik model əsasında 2019–2020-ci illər üzrə emal sənayesində texnoloji intensivliyi nəzərə almaqla iş yerlərinin sayını proqnozlaşdıraraq.

Qeyd edək ki, iş yerlərinin sayı baxımından artım gözlənilən orta-aşağı texnologiyalı sənaye sahələrinə neft məhsullarının istehsalı, rezin və plastmas məmulatların istehsalı, tikinti materiallarının istehsalı, metallurgiya sənayesi, maşın və avadanlıqlardan başqa hazır metal məmulatlarının istehsalı aiddir.

5. İnnovativ sənaye sahələrinin maliyyələşdirilməsi strategiyası

İnnovativ sənaye sahələrində maliyyələşdirmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi maliyyə siyasəti ilə mümkündür. Maliyyə siyasəti hər bir ölkənin maliyyə sistemi elementlərinə uyğun funksiyaların icrası prosesini ehtiva edir. Bu baxımdan, innovativ sənaye sahələrinin maliyyələşdirmə mexanizmini müəyyən edərkən maliyyə sistemi elementlərinin qarşılıqlı əlaqələri, onlar arasında ümumi iqtisadi münasibətlərin xüsusiyyətləri

və sənayedə innovasiya tipli məşğulluğun maliyyələşdirilməsi ilə əlaqədar təsbit olunmuş problemlər, eləcə də perspektiv sənaye sahələri nəzərə alınmalıdır. Məlumdur ki, maliyyə münasibətləri pul vəsaiti fondlarının bölgüsü, yenidən bölgüsü və istifadəsi ilə əlaqədar formalaşır. Bu halda, innovativ sənaye sahələrinin maliyyələşdirilməsi mexanizmi ölkədə mümkün mövcud maliyyə resurslarının bölgü və istifadə istiqamətlərinin innovativ inkişaf şərtlərini nəzərə almaqla müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Qeyd edək ki, bu maliyyələşdirmə sağlam maliyyə mənbələrinə əsaslanmalıdır.

Ölkə sənayesində məşğulluq səviyyəsi baxımından perspektiv sahələrin orta-aşağı texnologiyalı sənaye (neft məhsullarının istehsalı, rezin və plastmas məmulatların istehsalı, tikinti materiallarının istehsalı, metallurgiya sənayesi, maşın və avadanlıqlardan başqa, hazır metal məmulatlarının istehsalı) olması proqnozlaşdırılan dövrdə, yəni 2018–2020-ci illərdə innovasiya tipli məşğulluğun artırılması baxımından orta-yüksək və yüksək texnologiyalı sənaye sahələrinin dəstəklənməsi vacibdir. Sənaye sahələrinin inkişaf perspektivlərini

nəzərə alaraq innovativ sənaye sahələrinin maliyyələşdirilməsi istiqamətində iki mərhələni təklif edirik. Birinci mərhələdə, yəni 2018–2020-ci illərdə aşağı və orta-aşağı texnologiyalı sənaye sahələrinin maliyyələşdirilməsinin üstünlük təşkil etməsi, ikinci mərhələdə, yəni 2020-ci ildən sonrakı dövrdə orta-yüksək və yüksək texnologiyalı sahələrin inkişafının hədəflənməsi məqsədəuyğundur.

Qeyd edilən mərhələlər üzrə maliyyələşdirmə mənbələri və maliyyə siyasəti mexanizminə dair istiqamətləri müəyyən edək. Hazırda müasir maliyyələşdirmə mexanizmlərinin işlənməsi ilə əlaqədar bir çox qərarlar qəbul edilir və bu sahədə qanunvericilik bazasına düzəlişlər edilir (əvvəllər yalnız dövlətə məxsus borcların bir hissəsinə zəmanət verilir, hazırda özəl bölmə tərəfindən alınacaq kreditlərə də dövlət zəmanətinin verilməsi üçün zəmanət fondu yaradılır, həmçinin investisiya fondu haqqında yeni qanun layihəsinin hazırlanması nəzərdə tutulur). Lakin nəzərə almaq vacibdir ki, müasir maliyyələşdirmə formalarının səmərəliliyinin təmin edilməsi mövcud inkişaf səviyyəsində o qədər də çevik olmayacaq. Bu baxımdan, mövcud ənənəvi maliyyələşdirmə imkanlarından istifadənin genişləndirilməsi vacibdir. Dövlətin mövcud maliyyələşdirmə mənbələrinə uyğun olaraq sənaye sahələrinin maliyyələşdirilməsində dövlətin iştirakı aşağıdakı sxemə uyğun təşkil edilə bilər. Qeyd edilən sxemdə Azərbaycan İnvestisiya Şirkətinin özəl bölmə ilə əməkdaşlıq və çıxış strategiyasını əvvəlcədən müəyyən etməsi təcrübəsini nəzərə alaraq bu şirkətin daha çox orta-yüksək texnologiyalı sənaye sahələrinin maliyyələşdirilməsində (kimya sənayesi, elektrik avadanlıqlarının istehsalı, maşın və avadanlıqların istehsalı, avtomobil və qoşquların istehsalı, sair nəqliyyat vasitələrinin istehsalı, maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri) səhm sahibi kimi iştirakı təklif edilir. Nəticədə, innovativ sənayenin inkişafı təmin edilməklə bu sahədə məşğulluq artır. Şirkətin investisiya fəaliyyəti ilə əlaqədar çıxış strategiyası təcrübəsini nəzərə alaraq gələcəkdə vençur fəaliyyətinin əsas subyektinə çevrilməsi imkanları mövcuddur.

6. Nəticə

Azərbaycanda yüksək və orta-yüksək texnologiyalı emal sənayesində məşğulluğun təmin edilməsi iqtisadi siyasətin əsas mexanizmlərinin innovativ sənayenin inkişafını dəstəkləməsinə tələb edir. Bu baxımdan, mövcud dövrdə innovativ sənaye sahələrinin maliyyələşdirilməsinə təsir edən amillərin qiymətləndirilməsi vacibdir. Məlumdur ki, ölkədə fiskal və monetar siyasətin koordinasiyasında olan problemlər əmtəə və pul bazarında tarazlığın pozulması, nəticədə, məcmu tələblə məcmu təklif arasında kəskin fərqlərin yaranmasına səbəb olur. Bu koordinasiyanın təmin edilməsində texnoloji inkişaf əlaqədar gözlənilməsi vacib olan əsas qayda ondan ibarətdir ki, fiskal siyasətlə dövlət istehsalda məhsuldarlığın azalmasına səbəb olmasın. Çünki dövlət investisiyaları hesabına maliyyələşdirilən müəssisələrdə risklərin qiymətləndirilməsində olan arxayınlıq məhsuldar fəaliyyətə və texnoloji nailiyyətlərin tətbiqinə stimulu azaldır. Həmçinin dövlət büdcəsi vasitəsilə subsidiyaların artan həcmi də məhsuldarlığı artırmaq baxımından o qədər də effektiv vasitə deyil. Bu amil bir tərəfdən istehsal üçün məhsuldarlığın azalmasıdır, digər tərəfdən maliyyələşdirmədə birtərəfli qaydada yalnız fiskal alətin fəal iştirakını təmin edir. Yeni məhsuldarlığı artırmaq niyyətində olmayan müəssisə, təbiidir ki, əlavə maliyyə ehtiyacına malik deyil, bu isə monetar bölmədə iqtisadi fəallığın azalması deməkdir. Sənayedə və digər sahələrdə texnoloji yeniliklərin tətbiqinə meyillilik monetar bölməyə məxsus maliyyələşdirmə mexanizmlərinə müraciətləri artırır.

Azərbaycan sənayesində yüksək və orta-yüksək texnologiyalı sənayedə məşğulluq səviyyəsi 2015-ci ildə 0,6% təşkil edir. Beynəlxalq təcrübəyə diqqət etdikdə məlum olur ki, bu tipli sənayedə məşğulluğun yüksək olması innovasiyaların da inkişafı ilə şərtlənir. Azərbaycanın innovasiya indeksi üzrə yüksək texnologiya idxal və ixracında olan geriləyən mövqeyi sənayenin progressivliyinə mane olan amillərdəndir. Həmçinin yuxarıda qeyd etdiyimiz ARDSK tərəfindən sənaye müəssisələri üzrə aparılan sorğulardan da məlum olur ki, sənayedə

innovasiyaların maliyyələşdirilməsi ilə əlaqədar problemlər "əhəmiyyətli" olaraq qiymətləndirilir. Azərbaycan sənayesinin progressivliyinin və beynəlxalq dəyər zəncirində iştirakının təmin edilməsi yüksək və orta-yüksək sənaye sahələrinin maliyyələşdirilməsi mexanizmlərinin işlənməsini, həmçinin bu sahədə məşğulluq səviyyəsinin artırılmasını zəruri edir. Çünki yüksək və orta-yüksək sənaye sahələrində məşğulluğun artımı postindustrial inkişaf mərhələsinə keçidi təmin etməklə ölkənin rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılmasında mühüm şərtidir. Almaniya, Yaponiya, Finlandiya və Çinin sənaye siyasəti sahəsində təcrübəsi sübut edir ki, sənayedə iş yerlərinin maliyyələşdirilməsində dövlətin iqtisadi mexanizmlərinin əhəmiyyəti böyükdür (Süleymanova, 2017b). Hazırda Azərbaycanın sənaye siyasəti beynəlxalq təcrübədə məlum olan sənaye siyasəti ilə uzlaşır. Belə ki, sənaye parkları, sənaye məhəllələri yaradılmış və rezidentlərin yüksək texnologiyaların tətbiqini stimullaşdırmaq məqsədilə bir sıra vergi və gömrük güzəştləri edilir. Lakin bu mexanizmlərin sistemli və koordinasiya edilmiş fəaliyyəti zəruridir. Tədqiqat imkan verir ki, bu sahədə iqtisadi siyasətin təkmilləşdirilməsi istiqamətində aşağıdakı təklifləri təqdim edək:

- Emal sənayesinin inkişafın mərhələli və diferensial yanaşmanın tətbiqi. Sənayedə innovasiya tipli məşğulluq səviyyəsinin artırılması həm maliyyələşdirmə mexanizmlərində, həm də sənaye siyasətində mərhələli və sahələrə fərqli yanaşmanı tələb edir. İki mərhələni nəzərə almaq vacibdir. Birinci mərhələ ölkədə ümumi investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması və ümumilikdə sənaye sahəsinə investisiyaların artırılması ilə əlaqədardır. İkinci mərhələ innovativ və qeyri-innovativ sənaye sahələrinin inkişaf proporsiyalarının müəyyən edilməsi, müvafiq maliyyələşdirmə və güzəşt mexanizmlərinin hazırlanmasıdır.
- İnnovativ sənaye sahələrində mənfəət vergisi dərəcəsinin reqressivliyinin təmin

edilməsi. Ölkədə sənaye sahəsində sahibkarlığın zəif inkişafına baxmayaraq, vergi siyasəti uzun müddət ərzində bu sahədə vergitutma bazasının genişləndirilməsi deyil, progressiv vergi dərəcəsi ilə gəliri yüksək subyektlərdən vergilərin təmin edilməsinə yönəlmişdir. Dövlətin iqtisadi siyasətində innovativ sənaye sahələrinin inkişafının nəzərə alınması, həmçinin innovasiya və investisiya siyasəti üzrə koordinasiyanın təmin edilməsi zəruridir. Fəaliyyəti kəşifən təşviq mexanizmlərinin koordinasiya edilməsi və tədbirlərin effektivliyinin artırılması sənaye siyasətinin mövcud tələblərdən biridir. Ayrı-ayrı institusional vahidlər üzrə müəyyən edilən istiqamətlər vahid sənaye siyasətindən çıxış etməyə imkan vermir. Bu baxımdan, innovativ sənaye sahələrində məşğulluq səviyyəsi də xeyli aşağıdır.

- Mənfəət normasının və məşğulluğun struktur dəyişikliklərinin monitorinqi. Maliyyələşdirmə strategiyasının əsas məqsədlərindən biri də innovativ sənaye sahələrində məşğulluğun artmasını dəstəkləyərkən onun iqtisadiyyatın digər sahələrində yaratdığı təsirləri də diqqətdə saxlamaqdır. Bu isə ölkədə iqtisadi fəaliyyət sahələri üzrə mənfəət normasının və məşğulluğun struktur dəyişikliklərinin izlənməsi ilə mümkündür.
- Büdcə-vergi və pul-kredit siyasətinin restriktiv və ekspansionist mərhələlərinin uzlaşdırılması. Qeyd edilən strateji iqtisadi siyasət istiqamətləri büdcə-vergi və pul-kredit siyasətinin restriktiv və ekspansionist mərhələlərinin uzlaşdırılmasını tələb edir. Belə ki, fiskal siyasətin investisiyaları məhdudlaşdırdığı zamanlarda monetar sahədə ucuz pul siyasəti ilə kompensasiya, həmçinin fiskal siyasətin investisiyaları genişləndirdiyi zamanlarda monetar sahədə bahalı pul siyasəti həyata keçirməklə investisiyaları "sıxışdırma" effektini azaltmaq olar.

Mənbələr:

- A.R. Dövlət Statistika Komitəsi - www.stat.gov.az
- Бондаренко Н.Е., (2012), Теоретические основы концепции инновационного развития экономики. Вестник Алтайской академии экономики и права.
- Боровик С., Ермакова Е.Е., Похвощев В.А., (2001), Занятость населения: учебное пособие. Серия «Учебные пособия» - Ростов-на-Дону: «Феникс», 320 с.
- Charles Kelley et al. (2004), High-Technology Manufacturing and U.S. Competitiveness. March. Prepared for the Office of Science and Technology Policy.
- David S. Wu, Erkoc Murat and Suleyman Karabuk, (2005), Managing Capacity in the High-Tech Industry: A Review of Literature. The Engineering Economist. VOL. 50, ISS. 2.
- Eurostat (2016)- www.ec.europa.eu/eurostat/statistics
- Global Innovation Index - www.globalinnovation-index.org
- Krüger Jens J., (2008), Productivity and Structural Change: A Review of the Literature. Journal of Economic Surveys. Vol. 22, No. 2. pp. 330–363.
- Nathan Goldschlag, Javier Miranda. (2016), Business Dynamics Statistics of High Tech Industries. Center for Economic Studies (CES). 16-55 December.
- Süleymanova Ə.Q. (2016), Sənayedə iş yerlərinin yaradılması xüsusiyyətləri: innovasiya tipli məşğulluq. AMEA-nın Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası, (may-iyun). Səh. 54-61.
- Süleymanova Ə.Q. (2017a), Azərbaycan sənayesində innovasiya tipli məşğulluğun proqnozlaşdırılması // AMEA-nın Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası, № 4, s. 31-40.
- Süleymanova Ə.Q. (2017b), Azərbaycan sənayesi: strateji hədəflərin innovasiya tipli məşğulluğu artırmaq imkanları // Strateji Təhlil. № 1-2 (19-20), s.291-304.
- U.S. Equal Employment Opportunity Commission. May 2016. Diversity in High Tech.

Böyük ressesiyadan sonra qlobal maliyyə inteqrasiyası

Əhliman Abbasov

Xülasə

Bu məqalə 2008-2009-cı illər qlobal ressesiyasından sonra beynəlxalq maliyyə inteqrasiyası prosesində baş verən dəyişikliklərin təhlilini təqdim edir. Məqalədə böhran sonrası dövrdə kapitalın beynəlxalq hərəkətinin müxtəlif formaları üzrə baş verən azalmanın miqyası və bunun məcmu xarici aktivlər və öhdəliklər üzərindəki təsiri göstərilmişdir. Məqalədə göstərilir ki, böhran sonrası dövrdə maliyyə qloballaşmasının yavaşımada başlıca faktor qlobal bankçılıq fəaliyyətlərində baş verən əhəmiyyətli geriləmə olmuşdur. Bu baxımdan XBI axınları üzərində maliyyə böhranın təsiri digər kapital hərəkəti formaları ilə müqayisədə daha mülayim olmuşdur. Bu dövrdə beynəlxalq bankçılıq fəaliyyətlərinin geriləməsinə təsir göstərən amillər kimi, əsasən, bankçılıq tənzimləmələrində həm yerli, həm qlobal miqyasda baş verən dəyişikliklər, bankların böhran dövründə üzləşdikləri itkilər və qlobal miqyasda artan risklər olmuşdur.

Açar sözlər: Maliyyə Qloballaşması, Maliyyə İnteqrasiyası, Maliyyə Liberallaşması, Maliyyə Böhranı

Global financial integration after the Great Recession

Ahliman Abbasov

Abstract

This article provides the analysis of the changes of international financial integration process after the 2008-2009 global recession. The research reflects that the volume of different types of cross border capital flows has fallen and the level of global external asset and liabilities has been affected by this. The work argues that the significant retrenchment of the global banking is the major factor behind the slowdown of financial globalization in the post-crisis period. But the global FDI flows has been the least affected type of cross-border capital movement by the financial crisis. The main factors that contributed on the international banking retrenchment have been the regulatory changes in domestic and international level, significant financial losses of major banks during the crisis and increased risks in global scale.

Keywords: Financial Globalization, Financial Integration, Financial Liberalization, Financial crisis

1. Giriş

Qlobal maliyyə inteqrasiyası dünyanın müxtəlif iqtisadiyyatlarının maliyyə bazarlarının bir-biri ilə yaxınlaşması nəticəsində aralarında kapitalın müxtəlif formalarının hərəkətinin artması, həmin ölkələrin maliyyə institutlarının bir-birindən asılılıqlarının artması, maliyyə aktivlərinin qiymətlərinin və gəlirliklərinin tədricən yaxınlaşması kimi başa düşülür (Gudmundsson, 2008). Bu proses, əsasən, ölkələr arasında kapitalın hərəkətinə olan məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması, maliyyə institutlarının və əməliyyatlarının tənzimlənməsində oxşar mexanizmlərin tətbiqi, vergi və qanunvericilik fəaliyyətlərinin uyğunlaşdırılması hesabına baş verir (Gian Maria Milesi-Ferretti, Philip Lane, 2008; Gudmundsson, 2008). Son onilliklərdə dövlətlər tərəfindən həyata keçirilən maliyyə liberallaşma siyasətləri, keçmiş kommunist ölkələrinin bazar iqtisadiyyatına keçidi, texnoloji inkişaf amili və bazar iştirakçılarının qərarları bəzi ədəbiyyatlarda maliyyə qloballaşması kimi də adlandırılan bu prosesin sürətli inkişafına səbəb olmuşdur.

Lakin ötən əsrin 70-ci illərinin sonlarından etibarən maliyyənin qloballaşması sürətlənsə də, heç də bütün ölkələr bu prosesdə eyni səviyyədə yer almamışlar. Philip R. Lane Gian və Maria Milesi-Ferretti (2003) ölkələrin qlobal maliyyə prosesinə qoşulma səviyyəsini müəyyən edən 3 əsas faktoru fərqləndirirlər. Müəlliflər hesab edirlər ki, ölkələrin qlobal maliyyə sistemində inteqrasiya səviyyəsinə təsir göstərən əsas amillər onların xarici ticarət siyasətinin açıqlığı, yerli maliyyə mühitinin inkişaf səviyyəsi və ümumi iqtisadi inkişaf səviyyəsidir. Bu baxımdan inkişaf etmiş ölkələr inkişaf etməkdə olan ölkələrlə müqayisədə maliyyə inteqrasiyası prosesi daha dərin səviyyəyə malik olmuşdur. Lakin son dövrlərdə xüsusən də yeni sənayeləşən ölkələrin hesabına inkişaf etməkdə olan ölkələrin də qlobal maliyyə sistemində inteqrasiya səviyyəsini artırmaqdadırlar (Lane və Milesi-Ferretti, 2017).

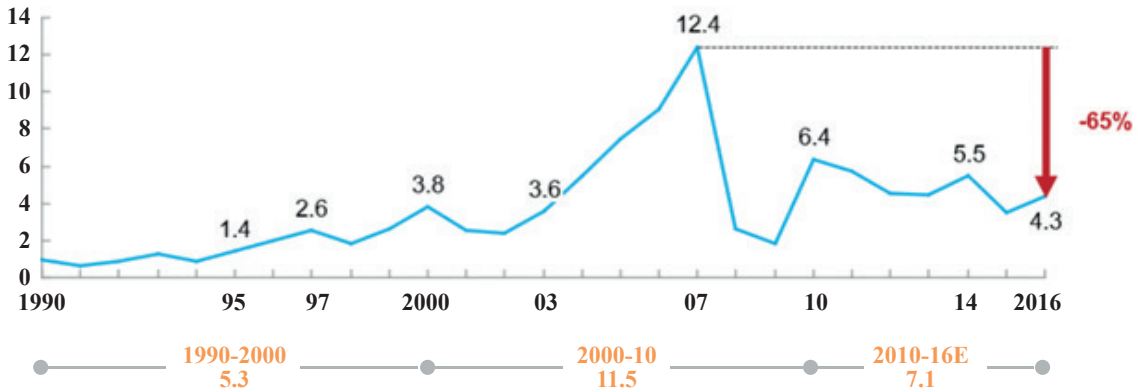
Kristin J. Forbes və Francis E. Warnock (2012) apardıqları tədqiqata əsasən qeyd edirlər ki,

ölkələrarası kapital hərəkətinin səviyyəsinə qlobal risklilik və qlobal böyümə kimi amillərin də əhəmiyyətli təsiri mövcuddur. Müəlliflər göstərir ki, qlobal riskin artdığı dövrlərdə investorların xarici ölkələrə kapital qoyuluşlarının səviyyəsi azalır. Lakin 2008 - 2009-cu illər maliyyə böhranının ortaya çıxması ilə artan qlobal risk və neqativ qlobal iqtisadi böyümə şəraitində ötən əsrin sonlarından etibarən sürətlə yüksələn ölkələrarası kapital hərəkətinin miqyasında və strukturunda əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir (Perraton, 2017). Maliyyə qloballaşması prosesi böhrandan öncəki dövrlə müqayisədə daha yavaş sürətlə inkişaf etməyə başlamışdır. Bu məqalədə post-böhran dövründə qlobal maliyyə inteqrasiyasının inkişaf səviyyəsinin zəifləməsində əhəmiyyətli olmuş faktorlar təhlil edilmişdir. Məqalə ilk bölməsində böhrandan sonra ölkələrarası kapital hərəkətinin müxtəlif formaları üzrə baş verən dəyişiklikləri və onların səbəblərini təqdim edilmişdir. Daha sonra xarici aktivlərin və öhdəliklərin səviyyəsində durğunluğun ortaya çıxmasında başlıca amil olan beynəlxalq bankçılıq fəaliyyətlərindəki geriləmə əhatəli formada təhlil edilmişdir.

2. Maliyyə böhranının ölkələrarası kapital hərəkətinə təsiri

2008 - 2009-cu illər böhranının gətirdiyi nəticələr və dövlətlər tərəfindən ona qarşı atılan addımlar qlobal maliyyə inteqrasiyası prosesi üzərində bir sıra istiqamətlərdən təsir göstərmişdir. Böhran sonrası dövrdə ölkələrarası kapital axınlarının səviyyəsi və xarakterində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir (Perraton, 2017). Maliyyə böhranı ortaya çıxdıqdan sonra kəskin şəkildə geriləyən ölkələrarası kapital hərəkətinin səviyyəsi 2010-cu ildə yüksələrək 6,4 trilyon dollar civarında olsa da, sonrakı illərdə azalma trendi müşahidə edilmişdir. Milesi-Ferretti və Tile (2010) böhran dövründə kapital axınlarındakı kəskin azalmanın səbəblərindən biri kimi aktivlərin qiymətindəki kəskin azalmanı qeyd edirlər. Kapitalın ölkələr arasındakı hərəkətinin

Qrafik 1. Ölkələrarası kapital hərəkətinin səviyyəsi, 1990-2016 (trilyon dollarla)

Mənbə: McKinsey Global Institute analysis, 2017

azalmasındakı digər amil kimi isə böhranın ortaya çıxması ilə investorların portfelində yerli aktivlərə yatırımların payında yüksəliş olması göstərilir. McKinsey Global İnstitute (2013) hesabatında göstərir ki, ölkələrarası kapital hərəkətində 2007-2011-ci illər dövründə 60 faizdən yuxarı azalma müşahidə edilmişdir. Bu dövrdə kapital hərəkəti üzrə (ölkəyə daxil olan xarici kapital və ölkədən xaricə gedən kapitalın cəmi) Birləşmiş Krallıqda 82 faiz, Qərbi Avropada 67 faiz, ABŞ-da 60 faiz, Mərkəzi və Şərqi Avropa və MDB ölkələri üzrə 49 faiz, Orta Şərq ölkələri üzrə 41 faiz, Yaponiyada 24 faiz, Latın Amerikası ölkələrində isə 3 faiz geriləmə baş vermişdir. Bu dövrdə ölkələrarası kapital hərəkəti Çində 2 faiz, Afrikada isə 3 faiz artması kapitalın ölkələrarası hərəkətinin dünya üzrə göstəricisinin aşağı düşməsinin qarşısı ala bilməmişdir.

2007-ci ildə 12,4 trilyon dollar olaraq tarixi maksimum səviyyəyə çatan ölkələrarası kapital hərəkəti qlobal maliyyə böhranının təsiri ilə 2010-cu ildə 6,4 trilyon dollar, 2014-cü ildə 5,5 trilyon dollar, 2016-cı ildə isə 4,3 trilyon dollar (65 faiz daha az) olmuşdur (Qrafik 1). 2007-ci ildə ölkələrarası kapital hərəkətinin həcmi dünya ÜDM-nin 23 faizi idisə (maksimum səviyyə), böhrandan sonra isə orta hesabla 7 faiz civarında olmuşdur (McKinsey Global Institute, 2017). Bu səviyyə son olaraq 2000-ci illərin əvvəllərində

mövcud olmuşdur. Kapitalın beynəlxalq hərəkəti əsasən, 4 formada təsnifləşdirilir: 1) səhmlərə edilən yatırımlar; 2) xarici birbaşa investisiya; 3) borc kağızlarına edilən yatırımlar; 4) borcvermə və digər investisiya formaları. Beynəlxalq kapital hərəkətindəki 2007 və 2016-cı illər arasında 8,1 trilyon dollarlıq azalmanın 49 faizinə qədəri ölkələrarası borcvermə və digər investisiya formalarındakı geriləmənin hesabına ortaya çıxmışdır. Bu isə daha çox iri Avropa və ABŞ banklarının beynəlxalq səviyyədə əməliyyatlarını azaltması ilə bağlı olmuşdur. Növbəti bölmədə beynəlxalq bankçılıq fəaliyyətlərinin miqyasındakı geriləməni daha geniş müzakirə edəcəyik. Lakin qeyd edək ki, Cədvəl 1-də göstərilirdiyi kimi, böhran sonrası dövrdə kapitalın beynəlxalq hərəkətinin bütün formalarında azalma müşahidə edilmişdir.

Qrafik 2 və Qrafik 3-də göstərilir ki, böhrana qədər 10 ildən çox müddət ərzində dünya üzrə xarici aktivlərin və öhdəliklərin səviyyəsində ciddi artım mövcud olmuşdur. Lakin maliyyə böhranının ortaya çıxması ilə 2008-ci ildə dünya üzrə xarici aktivlərin və öhdəliklərin səviyyəsi geriləmişdir. Lane və Milesi-Ferretti (2017) qeyd edir ki, bu geriləmə, əsasən, inkişaf etmiş ölkələr və maliyyə mərkəzlərində daha ciddi müşahidə edilmişdir. 2009-cu ildə xarici aktivlərin və öhdəliklərin qlobal ÜDM-də payı yüksələrək 2007-ci

Cədvəl 1.

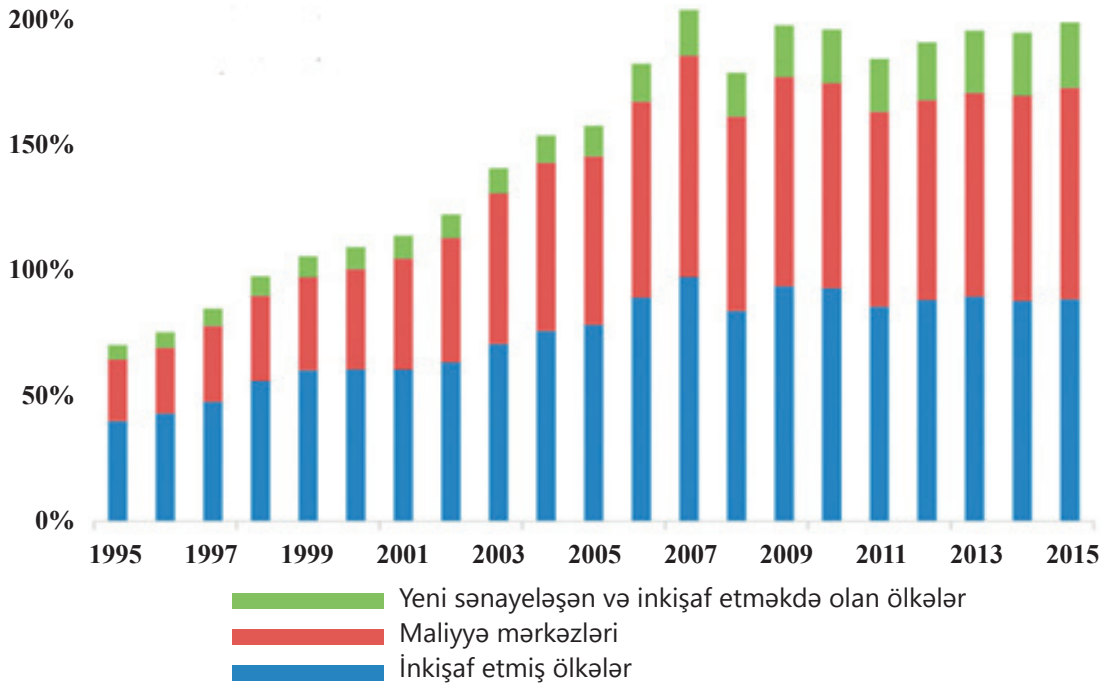
	2000	2007	2016
Ölkələrarası kapital hərəkəti	3.8 trilyon dollar	12.4 trilyon dollar	4.3 trilyon dollar
XBİ	1.4 trilyon dollar	3.1 trilyon dollar	1.6 trilyon dollar
Səhmlər	0.6 trilyon dollar	0.8 trilyon dollar	0.3 trilyon dollar
Borc kağızları	0.7 trilyon dollar	2.8 trilyon dollar	0.7 trilyon dollar
Borc vermə və digər investisiya formaları	1.1 trilyon dollar	5.7 trilyon dollar	1.7 trilyon dollar

Mənbə: IMF Balance of Payments; McKinsey Global Institute analysis, 201

ildəki səviyyəyə yaxınlaşsa da, sonrakı illərdə nəzərəcarpacaq artım müşahidə olunmamışdır. Qrafikdən görüldüyü kimi, 2015-ci ilədək xarici aktivlərin və öhdəliklərin qlobal ÜDM-ə nisbəti 2007-ci illə müqayisədə aşağı və stabil olaraq davam etmişdir. Böhrandan sonra ölkələrarası kapital hərəkətinin qlobal ÜDM-ə nisbətində az da olsa, azalma baş vermişdir (Lane, Milesi-Ferretti, 2017). Philip R. Lane və Gian Maria Milesi-Ferretti qeyd edir ki, böhran sonrası

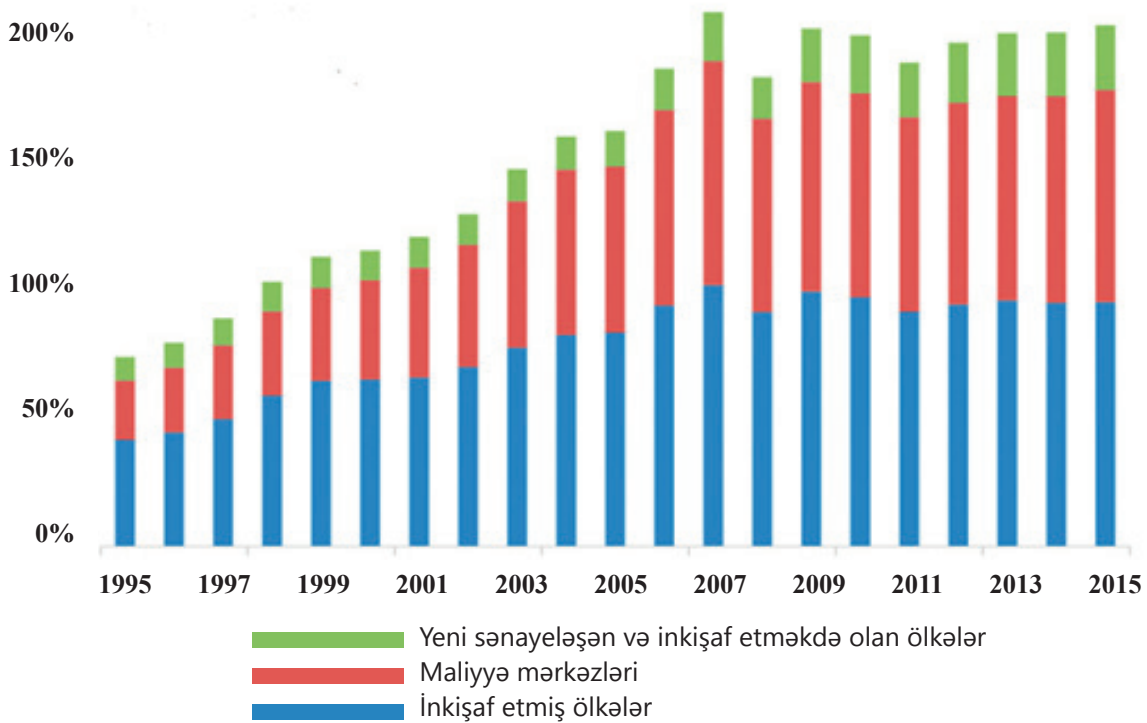
dövrə ölkələrarası kapitalın qlobal ÜDM-ə nisbəti iki səbəbdən dolayı azalmışdır. Bunlardan birinci səbəb həm inkişaf etmiş ölkələrdən, həm bu ölkələrə olan kapital axınlarının zəifləməsi və inkişaf etmiş ölkələrdən olan bankların beynəlxalq fəaliyyətlərinin azalması daxildir. İkinci səbəb isə aşağı səviyyədə xarici aktivləri və öhdəlikləri az olan inkişaf etməkdə olan ölkələrin qlobal ÜDM-dəki paylarının artması daxildir.

Qrafik 2. Qlobal xarici aktivlərin səviyyəsi, 2007 – 2015, (ÜDM-də payı)

Mənbə: Philip R. Lane və Gian Maria Milesi-Ferretti, International Financial Integration in the Aftermath of the Global Financial Crisis, IMF Working Paper, 2017

Qrafik 3. Qlobal xarici öhdəliklərin səviyyəsi, 2007-2015 (ÜDM-də payı)

Mənbə: Philip R. Lane və Gian Maria Milesi-Ferretti, International Financial Integration in the Aftermath of the Global Financial Crisis, IMF Working Paper, 2017

Lane və Milesi-Ferretti (2017) tədqiqatlarında göstərilir ki, 2007-ci ilədək maliyyə mərkəzləri sayılan ölkələr (bu qrupa İrlandiya, Lüksemburq, Hollandiya, İsveçrə, Britaniya kimi inkişaf etmiş ölkələrlə yanaşı, Bermud və Kayman kimi kiçik adalar da daxil edilmişdir) qlobal ÜDM-in 10, qlobal maliyyə aktivlərinin isə 43 faizinə sahib idilər. Lakin böhrandan sonra 2015-ci ilədək bu ölkələrin ÜDM-dəki payı 8 faizədək geriləyə də, dünya üzrə xarici aktivlərdəki payları dəyişməz qalmışdır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin isə 2007-ci ildə dünya ÜDM-ində payı 30 faiz, qlobal xarici maliyyə aktivlərində payı isə cəmi 10 faiz idi. 2015-ci ildə isə artıq bu ölkələr qlobal ÜDM-in 40 faizinin, xarici aktivlərin 13 faizinin pay sahibi idilər. Göründüyü kimi, inkişaf etməkdə olan ölkələrin dünya ÜDM-dəki payı onların qlobal xarici aktivlər üzrə göstəricisindən daha çox artmışdır. Bu isə öz növbəsində dünya

üzrə xarici maliyyə aktivlərinin ÜDM-ə nisbətinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarmışdır.

Maliyyə böhranından sonra bir qrup yeni sənayeləşən və inkişaf etməkdə olan ölkələrin qlobal maliyyə sistemindəki mövqeləri yüksəlmişdir (McKinsey Global Institute, 2017). Yeni sənayeləşən ölkələrin maliyyə hesabında əhəmiyyətli dəyişikliklərdən biri də portfel öhdəliklərinin artması ilə bağlı olmuşdur. Bundan başqa, bu ölkələrdən həm dövlət institutlarının, həm də özəl sektorun hesabına kapital xaricmələrinin səviyyəsində də artım müşahidə olmuşdur. Yeni sənayeləşən ölkələrdən olan Çində isə post-böhran dövründə xarici aktivlərin və öhdəliklərin nisbətində elə bir ciddi dəyişiklik baş verməmişdir.

Lane və Milesi-Ferretti 2007–2015-ci illər arasında ölkələrarası maliyyə aktivlərinin

qlobal ÜDM-ə nisbətində azalmasında digər bir səbəb kimi borc alətlərinin ÜDM-ə nisbətində azalmasını qeyd etmişlər. Lucey və d. (2017) qeyd edirlər ki, böhrandan sonrakı dövrdə ölkələrarası portfel investisiya axınları da azalaraq illik olaraq böhrandan öncəki dövrlə müqayisədə 50 faiz aşağı olmuşdur. Böhrandan sonrakı dövrdə borc aktivlərinin strukturu və sahibliyində də əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir. Lane və Milessi-Ferretti (2017) qeyd edir ki, maliyyə böhranının daha ağır formada təsir etdiyi avrozonada ölkələrində dövlət borclarında xarici borcverənlərin payında azalma müşahidə edilmişdir. Lakin müəlliflər avrozonanın iri iqtisadiyyatlarında fərqli tendensiyanın müşahidə edildiyini göstərilir. Post-böhran dövründə beynəlxalq kapital axınları ilə bağlı əhəmiyyətli məqamlardan biri də son illər beynəlxalq bankçılıq fəaliyyətlərinin bir sıra istiqamətlərdə öz yerini portfel borc alətlərinə verməsi olmuşdur. Bu baxımdan, yeni sənayeləşən ölkələrdə portfel borc alətlərinin təklifinin və bu ölkələrin qiymətli kağızlar bazarında qeyri-rezidentlərin fəaliyyətində artım müşahidə edilmişdir. Ümumən 2007–2015-ci illər ərzində portfel borc alətlərinin xarici ölkələrdəki məcmu həcmi 6 trilyon dollar artmışdır. Yeni sənayeləşən və inkişaf etməkdə olan ölkələr üzrə portfel borc öhdəliklərinin ÜDM-ə nisbəti bu dövr ərzində 2 faiz yüksəlmişdir. Buna baxmayaraq borc kağızları vasitəsilə həyata keçirilən ölkələrarası kapital hərəkətinin səviyyəsində və dünya üzrə məcmu səviyyənin qlobal ÜDM-ə olan nisbətində eniş müşahidə edilmişdir.

Qeyd edilməlidir ki, qlobal XBI böhrandan sonra qlobal ÜDM-də payı önəmli dərəcədə artan tək aktiv kateqoriyası olmuşdur (McKinsey Global Institute, 2017). Bu dövrdə xüsusilə maliyyə mərkəzlərində XBI səviyyəsinin ÜDM-ə nisbəti ciddi yüksəlmişdir. 2007-ci ilin sonlarında maliyyə mərkəzlərinin rezidentləri qlobal XBI-nin 43 faizinin pay sahibi idilər. Bu ölkələrə edilən XBI səviyyəsi isə dünya üzrə məcmu XBI səviyyəsinin 40 faizinə bərabər idi. 2014-cü ilin sonlarına doğru isə maliyyə mərkəzlərindən edilən XBI dünya üzrə göstəricinin yarısına bərabər olmuşdur.

Bu ölkələrə edilən XBI səviyyəsi isə yüksələrək dünya üzrə məcmu XBI qoyuluşlarının 44 faizinə bərabər olmuşdur. Lane və Milles bu əhəmiyyətli artımı maliyyə mərkəzlərinin genişmiqyaslı ölkələrarası əməliyyatlar həyata keçirən transmilli korporasiyalara sahib olması ilə yanaşı, digər iki səbəblə də əlaqələndirir. Bunlardan biri xüsusi məqsədli müəssisələr adlandırılan qurumların artan önəmi, digəri isə son dövrlər daha çox transmilli korporasiyaların öz iqamətgahlarını maliyyə mərkəzlərinə köçürməsi tendensiyasıdır. Xüsusi məqsədli müəssisələr şirkətlər tərəfindən kapital formalaşdırmaq, aktivlər və öhdəliklərin saxlanması və digər məqsədlərlə yaradılan və heç bir istehsal fəaliyyəti aparmayan müəssisələrdir. Məsələn, Hollandiya və Lüksemburq kimi ölkələrə və əks-istiqamətdə XBI qoyuluşlarının böyük hissəsi məhz xüsusi məqsədli müəssisələr vasitəsilə həyata keçirilmişdir. Bu iki ölkədən xüsusi məqsədli müəssisələr vasitəsilə həyata keçirilən XBI-nin həcmi 2007–2014-cü illərdə 3.5 trilyon dollaradək artmışdır. Bu göstərici bu dövrdə qlobal XBI qoyuluşlarındakı artımın 25 faizinə bərabərdir. Ümumilikdə böhrandan sonrakı dövrdə ölkələrarası kapital hərəkətində XBI və səhmlərə edilən yatırımların payı yüksəlmiş, ölkələrarası borcvermə və digər borc axınlarının payı isə azalmışdır. 2007-ci ildə XBI və səhmlərə edilən yatırımlar ölkələrarası kapital axınlarının 37 faizini təşkil edirdisə, 2016-cı ildə bu göstərici 69 faizədək yüksəlmişdir (McKinsey Global Institute, 2017). Bu isə həm də ölkələrarası kapital axınlarının strukturunda stabilliyin yüksəlməsi deməkdir.

Qeyd edildiyi kimi, ölkələrarası kapital hərəkətinin səviyyəsinin azalmasında beynəlxalq bankçılıq fəaliyyətlərinin geriləməsi əhəmiyyətli rol oynamışdır (Claessens, van Horen, 2014). 2016-cı ildə ölkələrarası kapital hərəkətində 2007-ci illə müqayisədə 8,1 trilyon dollarlıq geriləmənin 49 faizi qədəri beynəlxalq borcvermədə azalma ilə bağlı olmuşdur (McKinsey Global Institute, 2017). Böhrandan öncə məcmu xarici borcvermə səviyyəsi ÜDM-in 63 faizini təşkil edirdisə, böhran sonrası dövrdə bu göstəricidə 48 faizədək

azalma müşahidə edilmişdir. Beynəlxalq bankçılıq fəaliyyətlərindəki dəyişikliklər böhran sonrası dövrdə qlobal maliyyə inteqrasiyası prosesinin sürətinə təsir göstərən ən təsirli amil olduğundan növbəti bölmədə daha ətraflı təhlil edilmişdir.

3. Maliyyə böhranından sonra beynəlxalq bankçılıq fəaliyyətlərində dəyişikliklər

Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, böhranın ortaya çıxmasında sonra beynəlxalq bankçılıq fəaliyyətlərinin səviyyəsində kəskin azalma baş vermişdir (Schoenmaker, 2013). Banklararası beynəlxalq borclanma səviyyəsində 2008-ci ilin ortalarında 12 trilyon dollarlıq rekord səviyyədən növbəti beş ildə 7 trilyon dollarlıq səviyyəyədək azalma baş vermişdir (James və d. (2014); Batten və d. (2013); Lucey və d. (2017)). Lakin qeyri-maliyyə korporasiyalarına verilən beynəlxalq borcların səviyyəsi böhrandan sonrakı dövrdə stabil qaldığı qeyd edilir (Lucey və d., 2017). Böhran öncəki dövrdə iri transmilli banklar kapital axınlarında əhəmiyyətli rolə malik idi. 2008–2009-cu illərdə banklararası maliyyə bazarlarının çökməsi və iri həcmdə kredit itkilərinin nəticəsində qlobal bankçılıq fəaliyyətləri və onu tənzimləmə mexanizmlərində bir sıra dəyişikliklər baş verdi (Lane, Milessi-Ferretti, 2017; Claessens, 2016). Bu dəyişikliklərdən xüsusi diqqət cəlb edənə də məhz iri qlobal bankların ölkələr-arası bankçılıq əməliyyatlarını əhəmiyyətli şəkildə azaltmaları olmuşdur (Claessens, van Horen 2014). 2007-ci ildə Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankına (BİS) hesabat verən bankların xarici aktivləri dünya ÜDM-nin 56 faizinə, qlobal xarici aktivlərin isə 28 faizinə bərabər idi. 2015-ci ildə bu bankların xarici aktivləri dünya ÜDM-nin 36 faizinə, qlobal xarici aktivlərin isə 20 faizinə bərabər olmuşdur. Qeyd edildiyi kimi, bu 2007–2015-ci illərdə bankların xarici aktivlərindəki bu azalma daha çox inkişaf etmiş ölkələrdə,

xüsusilə də maliyyə mərkəzlərində ortaya çıxmışdır.

Beynəlxalq bankçılıq fəaliyyətinin geriləməsində Avrozonə banklarının əhəmiyyətli payı olmuşdur (Lane, Milessi-Ferretti, 2017; Claessens, 2016; Abbassi et al., 2017). Onlar həm orta q valyuta məkanında, həm də Birləşmiş Krallıq və ABŞ-dakı xarici fəaliyyətlərinin səviyyəsini azaltmışlar. 2007-ci ildən 2016-cı ilədək onların xarici bazarlardakı aktivlərinin payı 47 faiz azalmışdır (7,3 trilyon dollar). Lakin qeyd edilməlidir ki, Avrozonadan olan bankların hələ də məcmu xarici aktivlərinin səviyyəsi 2000-ci illə müqayisədə daha yüksəkdir. Böhrandan öncəki dövrdə avrozonanın iri bankları Yunanıstanda, İrlandiyada, Portuqaliyada və İspaniyada daha yüksək faizlərin mövcud olduğu üçün həmin ölkələrdəki kiçik banklara borclar vermiş və bəzi ölkələrdə “əmlak köpüyü” prosesinə töhfə vermişlər. Və qeyd olunan ölkələrdə maliyyə böhranından sonra yerli bankların çətinliklərlə qarşılaşması və əmlak bazarlarında çökmə yaşanması bu iri bankları ciddi itkilərlə qarşı-qarşıya qoymuşdur. Eyni zamanda Fransa, Almaniya və Hollandiya bankları da böhrandan öncə ABŞ maliyyə bazarlarında kifayət qədər riskləri doğru qiymətləndirilməyən və mürəkkəb maliyyə alətlərinə yatırım etdiyindən ABŞ-dakı maliyyə bazarları böhranla üzləşdikdə ciddi itkilərlə qarşılaşdılar. Və bu ciddi maliyyə itkiləri ilə qarşılaşan banklar böhranın ortaya çıxmasından sonraxarici bazarlarda sahib olduqları riskli hesab edilən maliyyə aktivlərini əllərindən çıxararaq maliyyə sağlamlığını artırmağa çalışmışlar. Avrozonə banklarının xarici aktivlərinin azalmasının 54 faizindən çoxu banklararası borc vermənin kəskin azalması, 28 faizə qədəri isə kommersiya qurumlarına borcların verilməsinin azalması, qalan hissə isə bankların xarici filiallarının borc verməsini azaltması ilə bağlı olmuşdur. Qeyd edək ki, avrozonə banklarının xarici ölkələrdəki filiallarının aktivləri 1,3 trilyon dollar (təxminən 33 faiz), beynəlxalq borc vermələrinin isə səviyyəsi 6 trilyon (təxminən 50 faiz) azalmaya məruz qalmışdır (McKinsey

Global Institute, 2017). Bankların çoxusu xarici bazarlardan birdəfəlik çəkilməyərək sadəcə sahib olduqları aşağı keyfiyyətli aktivləri satmışlar. İri Avropa bankları 2007-ci ildə 48 xarici bazarda pərakəndə əməliyyatlar aparırdısa, 2016-cı ilədək bu say azalaraq 43-ə bərabər olmuşdur. Bununla belə, 2007–2016-cı illər arasında Fransa və Almaniyanı təmsil edən iri banklar əhəmiyyətli səviyyədə xarici fəaliyyətlərini aşağı salsalar da, yerli aktivlərinin səviyyəsini artırmışlar. Bunlardan fərqli olaraq, İspaniyanın bir neçə iri bankları isə bu dövr ərzində xarici ölkələrdə, əsasən də Latın Amerika ölkələrində bazar paylarını 2 dəfəyə qədər artırmışlar.

Bankların xarici fəaliyyətlərini azaltmasında xarici maliyyəyə tələbin azalması, yeni tənzimləmə siyasətləri, xarici fəaliyyətlərin səmərəli olmadığılarını görmələri və səhmdarlar tərəfindən olan təzyiqlər rol oynamışdır (Hoggarth və d. 2010; Claessens, 2017; McKinsey Global Institute, 2017). Maliyyə böhranı nəticəsində əhəmiyyətli dərəcədə itkilərlə qarşılaşan Avropa və ABŞ bankları öz kapital bazalarını yüksəltmək, balans hesabatlarını qaydaya salmaq üçün üçün əsasən xarici aktivlər olmaqla aktivlərinin bir hissəsini satmağa başladılar. Və bu baxımdan banklar ikinci dərəcəli bazarları, əsasən də xarici borca tələbin azaldığı bazarları tərk etməyə başladılar. Banklar həm də bir sıra xarici bazarlarda götürdükləri risklərə qarşılıq əldə etdikləri marjanın gözləniləndən və daha böyük paya sahib olduqları yerli bazarların təqdim etdiyi marjadan xeyli aşağı olduğunu da müəyyən etdilər. Böhran ortaya çıxdıqdan sonra xarici riskləri yenidən dəyərləndirən banklar Yunanıstan, İrlandiya, İtaliya, Portuqaliya, İspaniya kimi ölkələr və bütövlükdə Avrozone üçün orta risk dərəcəsinin 1 faizdən 2008-ci ildə 6 faizədək yüksəldiyini müəyyən etmişlər. 2017-ci ildə isə qeyd olunan ölkələr üçün risk səviyyəsi 2 faiz və 3 faiz arasında olmuşdur. Bütün bunların nəticəsində banklar 2007-ci ilin yanvarından 2016-cı ilin dekabrınadək 2 trilyon dollar dəyərində aktivlərini əldən çıxarmışlar.

Avrozone banklarından başqa, Böyük Britaniya və

İsveçrə bankları da böhranın ortaya çıxmasından sonra ölkələrarası fəaliyyətlərinin səviyyəsini azaltmışlar. Britaniya bankları 2007-ci ildən 2016-cı ilədək xarici aktivlərinin səviyyəsini 900 milyard dollar, İsveçrə və digər avrozonadan kənar Qərbi Avropa bankları isə xarici aktivlərini 1.3 trilyon dollar dəyərində azaltmışlar. Bu ölkələrdən olan banklarında xarici fəaliyyətlərində azalmanın əsas hissəsi banklar arası borc vermənin azaldılması isə bağlı olmuşdur. 2007-ci ildən 2016-cı ilədək Böyük Britaniyanın iri bankları xarici aktivlərinin səviyyəsinin 25 faiz səviyyəsində azaltmışlar. Britaniyanın Avropa Birliyindən ayrılmasından sonra hər iki tərəfin banklarının xarici əməliyyatlarının səviyyəsinə təsir göstərməsi də gözlənilir. ABŞ banklarının isə ümumən Avropa bankları ilə müqayisədə beynəlxalq əməliyyatlarının səviyyəsi o qədər də yüksək deyil. 2007-ci ildə ABŞ-ın 4 ən böyük bankının xarici aktivləri məcmu aktivlərinin sadəcə 30 faizini əhatə edirdi. Həmin dövrdə Almaniya, Hollandiya və Britaniyanın iri banklarının xarici aktivləri onların məcmu aktivlərinin 65 faizini əhatə edirdi. Baxmayaraq ki, böhrandan sonrakı dövrdə ABŞ banklarının xarici aktivlərinin səviyyəsi əsasən sabit qalmışdır, "Citigroup" kimi beynəlxalq fəaliyyətləri daha geniş olan bankların xarici bazarlardan çəkilməsi də baş vermişdir. 2007-ci ildə "Citigroup" 50-dən artıq xarici bazarda pərakəndə bank əməliyyatları həyata keçirsə də, 2016-cı ildə bu rəqəm 19 ölkəyə qədər azalmışdır (McKinsey Global Institute, 2017).

Lakin qeyd edək ki, bu dövrdə inkişaf etməkdə olan və yeni sənayeləşən ölkələrdə bankların xarici aktivlərinin dollarla ifadəsi və dünya ÜDM-də payı yüksəlmişdir (Claessens, 2016; McKinsey Global Institute, 2017). Ancaq, bankların xarici aktivlərinin inkişaf etməkdə olan və yeni sənayeləşən ölkələrin cəmi ÜDM-inə nisbəti isə bu dövrdə aşağı düşmüşdür. Buna səbəb olaraq bu ölkələrin böhran sonrası dövrdə iqtisadiyyatlarının sürətlə böyüməsini göstərə bilərik. Lane və Millesi (2017) qeyd edirlər ki, baxmayaraq ki, inkişaf etmiş ölkələrdə ümumi olaraq bankların xarici aktivlərdə azalma

müşahid olunsa da, Yaponiya, Kanada, Avstraliya və Skandinaviya ölkələrində bankların xarici aktivlərinin ÜDM-də payı yüksəlmişdir. Bundan başqa, inkişaf etməkdə olan və yeni sənayeləşən ölkələr sırasından Çinin banklarının xarici fəaliyyətlərinin miqyası əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Klaessens və Van Horen (2014) qeyd edirlər ki, böhrandan sonrakı dövrdə xarici bankların yerli bazarlardakı mövcudluğu (əsasən, törəmə müəssisələr) ölkələrarası bank fəaliyyəti ilə müqayisədə daha az geriləməyə məruz qalmışdır. Qeyd edək ki, böhrandan sonra OECD ölkələrindən olan banklar xarici bazarlarda olan mövcudluqlarını azaltsa da, OECD üzvü olmayan ölkələri təmsil edən bankların xarici bazarlarda mövcudluqları artmışdır. Lakin bu bankların xarici fəaliyyətlərinin səviyyəsindəki artım qlobal olaraq bankların beynəlxalq əməliyyatlarını azaltma səviyyəsindən çox aşağı olmuşdur.

Maliyyə böhranının ortaya çıxmasından sonra qlobal bank kapitalı və likvidliyindəki tələblərin dəyişməsi də bankların irimiqyaslı xarici əməliyyatlarını davam etdirməməyə vadar etmişdir. Maliyyə böhranının vüsət aldığı dövrdə G20 ölkələrinin hökumətlərinin çağırışı ilə Bazel Bank Nəzarət Komitəsinin təqdim etdiyi Yeni Bazel III tənzimləmə qaydalarına əsasən bankların tələb olaraq qoyulan kapital və likvidlik səviyyələrində dəyişikliklər edilmişdir. Bazel III Bank Nəzarəti üzrə Bazel Komitəsinin qlobal maliyyə böhranına cavab olaraq təqdim etdiyi və beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş standartlardır. Bu standartlar bankların tənzimlənməsi, nəzarəti və risklərinin idarə olunmasını gücləndirmək məqsədi daşıyır. Yeni qaydalara əsasən, bankın minimum kapitalı risk dərəcəsi üzrə ölçülmüş aktivlərin 4,5 faizinə bərabər olmalıdır. Bundan başqa, Bazel III standartlarına əsasən, minimum tələbdən əlavə 2,5 faizlik bufer səviyyədə tələb kimi müəyyən edilmişdir. Bu ümumilikdə birinci dərəcəli kapital üzrə cəmi tələbi 7 faizlik səviyyəyə yüksəltmişdir. Banklar, adətən, səhmdarlar gələn təsirlə banklar əsasən, bu rəsmi tələbdən daha yüksək kapitalla sahib olduqlarından birinci dərəcəli kapital səviyyəsi 2007-ci ildə ABŞ və avrozona bankları

üzrə ortalama 4 faizdən yüksələrək 2016-cı ildə 12 faizdən artıq olmuşdur. Yeni tələblərə əsasən, qlobal olaraq əhəmiyyət daşıyan banklar (G-SIBs) isə əlavə olaraq aktivlərinin 1 və 2,5 faizi arasında əlavə kapital saxlamalıdırlar. Bu isə həmin banklar üçün məcmu kapital tələbini aktivlərinin 8 və 9,5 faizi arasında olması deməkdir. Kapital tələbi səviyyəsindəki belə əhəmiyyətli yüksəliş də bu bankların özlərinin xarici fəaliyyətlərinin miqyasını azaltmalarına sövq etmişdir. Birləşmiş Krallığın Mərkəzi Bankının apardığı tədqiqatlar da göstərir ki, kapital tələbində hər bir faizlik artım bankların uzun dövrdə bankların verdikləri xarici kreditlərin səviyyəsini 5,5 faiz azalmasına gətirib çıxarır. Kristin Forbes və digərlərinin də tədqiqatı iddia edir ki, kapital tələbində əlavə bir faizlik artım qlobal olaraq ölkələrarası borc vermə səviyyəsini 3,4 faiz azalmasına səbəb olur. Bundan başqa Bazel III standartlarına əsasən, banklar 30 gün ərzində lazımı nağd ehtiyaclarının müəyyən hissəsini qarşılaya biləcək likvidləyə də sahib olmalıdır. Bu tələbə əsasən banklar 2017-ci il üçün 30 gün ərzində tələb olunan nağd vəsaitlərin 80 faizi, 2018-ci ildə 90 faizi, 2019-cu ildə isə 100 faizi qədərində likvidliyə sahib olmalıdırlar. Bu tələbi müxtəlif ölkələrdə fəaliyyət göstərən banklar həm bir bütün halında, həm də onların xarici ölkələrdə olan filialları səviyyəsində qarşılamalıdırlar. Bu isə müxtəlif ölkələrdə fəaliyyət göstərən və müxtəlif valyutalarda ifadə olunmuş aktivləri olan bankların müxtəlif valyutalar üzrə likvidliyə malik olmasını gərəkdirir. Bundan başqa, Bazel III prinsiplərinə maliyyə institutlarından öz fəaliyyətlərini daha stabil və fərqli maliyyə mənbələri əsasında formalaşdırmaq tələb olunur (Net Stable Funding Ratio). Bütün bu tələblər beynəlxalq səviyyədə fəaliyyət göstərən banklar üçün idarəetmə mürəkkəbliyi və əlavə əməliyyat xərcləri ortaya çıxardığından onların xaricdə fəaliyyət göstərmək qərarlarına mənfi təsir göstərmək iqtidarında olmuşdur.

Bankların ölkələrarası fəaliyyətlərinin zəifləməsində böhrandan sonrakı dövrdə ayrı-ayrı ölkələrdə dövlətlərin daxili tənzimləmə qaydalarında dəyişiklikləri də rol oynamışdır

(Claessens, 2016). Bəzi ölkələrdə bu yeni qaydalar əlavə kapital tələbləri ortaya çıxarmış və yaxud da bankları daxilə kredit verməyə əlavə təşviqlər formalaşdırmışdır. Belə proqramlardan biri İngiltərə Bankı tərəfindən 2012-ci ildə təqdim edilən və yerli bankları bazar səviyyəsindən ucuz maliyyə vəsaiti ilə təmin edərək onları yerli kreditlərə üstünlük verməyə tələb edən sxemi göstərmək mümkündür. Bu proqramın 2012-ci ilin iyulundan 2014-cü ilin yanvarınadək olan birinci mərhələsində Birləşmiş Krallıqdan olan bankların xarici kredit vermələrinin səviyyəsi 30 faiz azalmışdır. Bundan başqa, İsveçrə də özünü Credit Suisse və UBS kimi beynəlxalq səviyyədə fəaliyyət göstərən iri banklarına daha yüksək kapital tələbləri müəyyən etmişdir. Böhranın doğurduğu nəticələrin siyasətlər üzərindəki təsirlərinin başqa bir önəmli nümunəsi isə Avropa Birliyinin bankçılıq ittifaqının təsis edilməsi üçün müvafiq fəaliyyətlərə başlaması olmuşdur.

ABŞ-da isə maliyyə sabilliyinin artırılması və gələcək problemlərin önlənməsi üçün 2010-cu ildə Dodd-Frank aktı təsis edilmişdir. Dodd-Frank aktına əsasən, İstehlakçıların Maliyyə Müdafiəsi Bürosu təsis edildi, maliyyə institutlarına kapital və digər prudensial tələblər artırıldı, maliyyə institutlarının nəzarət mexanizmi gücləndirildi, iflasla üzləşən institutların ümumi maliyyə sistemində təsirini yüngülləşdirmək məqsədilə yeni qaydalar tətbiq edilməyə başlandı (Baily, Klein, Schardin, 2017). Obama administrasiyası tərəfindən irəli sürülən Dodd-Frank aktının başlıca hədəfləri maliyyə sistemində şəffaflığın və hesabatlılığın artırılması, maliyyə sistemində mövcud olan "iflas üçün çox böyük" (ing. "too big too fail") probleminin aradan qaldırılması, istehlakçıları istismarçı maliyyə xidmətləri təcrübəsindən xilas etmək və s. idi. Mütəxəssislər Dodd-Frank aktını ABŞ-da Böyük Depressiyadan sonra maliyyə tənzimləmələrində ən ciddi dəyişikliklər hesab edirlər. Birləşmiş Krallıq isə böhrandan sonra maliyyə və bankçılıq sferasının tənzimlənməsində yeni qaydaların tətbiqi üçün 2013-cü ildə Maliyyə Xidmətləri Aktını qəbul etmişdir.

4. Nəticə

Böhrana qədər 10 ildən çox müddət ərzində maliyyə qloballaşması prosesi yüksək sürətlə inkişaf etmişdir. Bu dövrdə dünya üzrə xarici aktivlərin və öhdəliklərin səviyyəsində ciddi artım müşahidə edilmişdir. Lakin 2008–2009-cu illər maliyyə böhranı qlobal maliyyə inteqrasiyası prosesinin inkişafı üzərində neqativ təsir göstərmişdir. Böhranın ortaya çıxması ilə 2008-ci ildə dünya üzrə xarici aktivlərin və öhdəliklərin səviyyəsinin ÜDM-ə nisbəti kəskin şəkildə geriləmişdir. 2009-cu ildə xarici aktivlərin və öhdəliklərin qlobal ÜDM-də payı yüksələrək 2007-ci ildəki səviyyəyə yaxınlaşsa da, sonrakı illərdə nəzərəcərpacaq artım müşahidə olunmamışdır. 2015-ci ilədək xarici aktivlərin və öhdəliklərin qlobal ÜDM-ə nisbəti 2007-ci illə müqayisədə aşağı və stabil olaraq davam etmişdir. Lakin bu səviyyə 2007-ci illə müqayisədə müəyyən qədər aşağı olsa da, böhrandan öncəki digər bütün illərdən hələ də daha yüksəkdir. Qeyd edilən bu dəyişikliklər böhrandan sonra qlobal maliyyə inteqrasiyası səviyyəsinin gerilədiyini deməyə əsas verməsə də, bu prosesin inkişaf tempində böhrandan öncəki dövrlə müqayisədə əhəmiyyətli yavaşım olduğu qeyd edə bilərik.

Böhrandan sonra qlobal maliyyə inteqrasiyası prosesinin inkişaf tempinin zəifləməsində başlıca məqam ölkələrarası kapital hərəkətinin bütün formaları üzrə azalmanın müşahidə olunmasıdır. Kapital hərəkətində ən ciddi azalma qlobal bankçılıq fəaliyyətinin zəifləməsi nəticəsində ölkələrarası borc vermə səviyyəsində ortaya çıxmışdır. Bu baxımdan maliyyə böhranının xarici birbaşa investisiya axınları üzərindəki təsiri digər kapital hərəkəti formaları ilə müqayisədə daha mülayim olmuşdur.

Qlobal maliyyə böhranı qlobal bankçılığın mövcud və gələcək şərtlərinin əhəmiyyətli səviyyədə dəyişdirmişdir. Böhrana qədər bankların xarici ölkələrdəki fəaliyyəti sürətlə inkişaf edirdisə, böhrandan sonra bankların ölkələrarası fəaliyyətlərinin miqyası azalmış və onlar daxili bazar bazarlara daha çox diqqət

yetirməyə başlamışlar. Post-böhran dövründə Kanada, Çin və Yaponiya kimi ölkələrdən olan banklar özlərinin xarici ölkələrdəki fəaliyyətlərini genişləndirənlər də, bu dövrdə beynəlxalq bankçılığın miqyasının gerilməsinin qarşısını almağa yetərli olmamışdır. Bu prosesə xüsusilə təsir etmiş əsas amillər kimi maliyyə böhranının ortaya çıxmasından sonra beynəlxalq miqyasda

fəaliyyət göstərən bankların üzləşdikləri itkilər nəticəsində xarici bazarlardakı riskli aktivlərindən imtina etməsi, avrozona borc böhranı, qlobal bankçılıq fəaliyyətlərinin tənzimlənməsində beynəlxalq və milli səviyyədə ortaya çıxan dəyişimləri, post-böhran dövründə artan qeyri-müəyyənliklər və riskləri qeyd edə bilərik.

Mənbələr:

- Ayhan Kose, Eswar Prasad, Kenneth Rogoff, Shang-Jin Wei, (2006), *Financial Globalization: A Reappraisal*, IMF Working Paper, WP/06/189
- Ayhan Kose, Prasad Eswar, Rogoff Kenneth, Wei Shang-Jin, (2010), *Financial Globalization and Economic Policies*, *Handbook of Development Economics*, Vol. 5, The Netherlands: NorthHolland, 4283-4362
- Arjanaa Brezigar-Masten, Fabrizio Coricelli, Igor Masten, (2011), *Financial Integration and Financial Development in Transition Economies: What Happens During Financial Crises?*, *Economic And Business Review*, Vol. 13, No. 1-2, 119–137
- Brian M.Lucey, Samuel Vigne, Laura Ballester, (2017), *Future directions in International Financial Integration Research - A Crowdsourced Perspective*, *International Review of Financial Analysis*
- Dirk Schoenmaker, (2013), *Post-Crisis Reversal in Banking and Insurance Integration*, *Economic Papers* 496, European Commission, Brussels
- Elliott James, Kate McLoughlin, Ewan Rankin, (2014), *Cross-border Capital Flows since the Global Financial Crisis*, Reserve Bank of Australia publications
- Gian Maria Milesi-Ferretti, Phillip R. Lane, (2008), *The Drivers of Financial Globalization*, IIS Discussion Paper No. 238
- Gian-Maria Milesi-Ferretti, Cédric Tille, (2010), *The Great Retrenchment: International Capital Flows During the Global Financial Crisis*, IHEID Working Papers 18-2010, Economics Section, The Graduate Institute of International Studies
- Glenn Hoggarth, Mahadeva Lanvan, Martin Jeremy, (2010), *Understanding International Bank Capital Flows During the Recent Financial Crisis*, Bank of England Financial Stability Paper No. 08
- Jan Babecky, Luboš Komárek, Zlataše Komárková, (2013), *Financial Integration at Times of Financial Instability*, *Czech Journal of Economics and Finance*
- Jonathan A. Batten, Igor Loncarski, Peter G. Szilagyi, (2013), *Recent cross-border banking within Europe: International balance sheet perspectives*, *Global Banking, Financial Markets and Crises (International Finance Review, Volume 14)*, pp. 15–30
- Jonathan Perraton, (2017), *Globalisation after the Financial Crisis: Structural Change and the Reconfiguration of Geography*
- Kristin J. Forbes, Francis E. Warnock, (2012), *Capital Flow Waves: Surges, Stops, Flight, and Retrenchment*, *Journal of International Economics*
- Lane, P.R. and G.M. Milesi-Ferretti, (2003), *International Financial Integration*, *IMF Staff Papers*, Vol. 50(S), 82–113
- Már Gudmundsson, (2008), *Financial globalisation: key trends and implications for the transmission mechanism of monetary policy*, *BIS Papers chapters in: Bank for International Settlements (ed.), Financial market developments and their implications for monetary policy*, volume 39, pages 7-29 Bank for International Settlements
- Martin D.D. Evans, Viktoria V. Hnatkovska, (2014), *International capital flows, returns and world financial integration*, *Journal of International Economics*
- Martin Neil Baily, Aaron Klein, Justin Schardin, (2017), *The Impact of Dodd-Frank Act on Financial Stability and Economic Growth*, *The Journal of Social Sciences*, Volume 3
- McKinsey Global Institute, (2013), *Financial Globalization: Retreat or Reset?*
- McKinsey Global institute, (2017), *The New Dynamics of Financial Globalization*.

- Martin Philippe, (2011), "Regional and Global Financial Integration: An Analytical Framework" in M. B. Devereux, P. R. Lane, C.-Y. Park, and S.-J. Wei, *The Dynamics of Asian Financial Integration*, pp. 19-51, Routledge.
- Nasha Ananchotikul, Shi Piao, Edda Zoli, (2015), IMF Working Paper, WP/15/160
- Philip R. Lane, (2012), *Financial Globalisation and the Crisis*, BIS Annual Conference on « The Future of Financial Globalisation,»
- Philip R. Lane, Gian Maria Milesi-Ferretti, (2017), *International Financial Integration in the Aftermath of the Global Financial Crisis*, IMF Working Paper, WP/17/115
- Portes, R., H. Rey, (2005), *The Determinants of Cross-Border Equity Flows*, *Journal of International Economics* 65 (2): 269–96.
- Puriya Abbassi, Falk Bräuning, Falko Fecht, José-Luis Peydró, (2017), *International Financial Integration, Crises, and Monetary Policy: Evidence from the Euro Area Interbank Crises*, Federal Reserve Bank of Boston Working Papers No. 17-6
- Stijn Claessens, (2017), *Global Banking: Recent Developments and Insights from Research*, *Review of Finance*, pp. 1513–1555
- Stijn Claessens, Neeltje van Horen, (2014), *The Impact of the Global Financial Crisis on Banking Globalization*, IMF Working Paper, WP/14/197
- Valentina Bruno, Hyun Song Shin, (2015), *Cross-Border Banking and Global Liquidity*, *Review of Economic Studies*, Vol. 82, No. 2 (April), pp. 535–612

JEL Classification Codes: E51, Q14

Azərbaycanda fermer təsərrüfatlarının kreditləşmə mexanizminin əsas xüsusiyyətləri və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Əbdülrəhim Dadaşov

Xülasə

Azərbaycanda kreditin məqsədli istifadəsi üçün yüksək faiz dərəcələri, torpağın və daşınmaz əmlakın girov kimi istifadə edilməsinə imkan verən qanunvericiliyin qeyri-kafiliyi və kənd təsərrüfatı istehsalçılarının dövlət dəstəyinə daim ehtiyacının olması fermer təsərrüfatlarının kredit münasibətlərinin inkişafına mane olan haldır. Bütün bunlarla yanaşı, kənd təsərrüfatı sahəsində kredit münasibətlərinin xüsusiyyətlərini və onların təkmilləşdirilməsi məsələsi getdikcə aktuallaşmaqdadır.

Tədqiqatın məqsədi Azərbaycanda fermer təsərrüfatlarının kredit resurslarına çıxışı imkanlarının təhlili, kreditləşmə mexanizminin problemləri və onların aradan qaldırılması istiqamətində təhlillərin aparılmasından ibarətdir. Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi ondadır ki, məqalədə fermer təsərrüfatlarının Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyi, eləcə də Sahibkarlığın İnkişafı Fondu vasitəsilə kreditləşməsinin xüsusiyyətləri, kommersiya banklarının aqrar kredit risklərini dövlət dəstəyi ilə bölüşdürülməsi təcrübələri tədqiq olunmuşdur. Tədqiqat nəticəsində fermer təsərrüfatlarının kreditləşməsinin əsas xüsusiyyətləri, mövcud problemlər və ondan çıxış yolları araşdırılmış, elmi nəticə çıxarılaraq təkliflər göstərilmişdir. Ümumiləşdirmə, müqayisəli təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: fermer təsərrüfatı, kredit mexanizmi, ixracatçı, kredit qoyuluşları, investisiya

Main features of crediting mechanism of farms in Azerbaijan and directions of its improvement

Abdulahim Dadashov

Abstract

High interest rates for loan use in Azerbaijan, lack of legislation allowing land and real estate to be used as collateral and the constant need for state support of agricultural producers are a barrier to the development of farmer credit relations. In addition, the issue of credit relations in agriculture and their improvement are becoming more and more urgent.

The purpose of the research is to analyze the opportunities of farming credit resources in Azerbaijan, to analyze the problems of their lending mechanism and their elimination.

As a result of research, the main features of farming crediting, existing problems and ways out of them were studied, scientific results were produced and proposals were presented. Aggregation, comparative analysis methods were used in this article.

Key words: farm, credit mechanism, exporter, credit investments, investment

1. Giriş

Aqrar-sənaye müəssisələri ölkənin qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsində və əhalinin qida ilə təminatı prosesində böyük rol oynayırlar. Qeyd etmək lazımdır ki, mənfəət müəssisələrin maliyyələşdirilməsinin başlıca, lakin vahid mənbəyi deyildir. Kənd təsərrüfatı istehsalında dövrüyyə vəsaitlərinin qeyri-bərabər hərəkəti kənd təsərrüfatı müəssisələrinin dövrüyyə kapitalının çatışmazlığına səbəb olur, beləliklə, belə müəssisələr əksər hallarda maliyyə resurslarının cəlb edilməsinə ehtiyac duyurlar. Cəlb edilmiş maliyyə resurslarının bir növü də kreditləşmədir ki, kənd təsərrüfatı sahəsində əlverişli kredit resurslarına çıxışın olması fermer təsərrüfatları üçün aktual məsələlərdən biridir. İqtisadiyyatın digər sektorları kimi kənd təsərrüfatı istehsalının kreditləşmə xüsusiyyətləri kredit müqaviləsində əks etdirilən kredit şərtləri baxımından ifadə edilir. Kənd təsərrüfatı sahəsində istehsalçıların, xüsusilə fermer təsərrüfatlarının kreditləşməsinin bir sıra əsas xüsusiyyətləri vardır:

- kapitaltutumlu sahə olması;
- fondverimliliyin aşağı olması;
- gəlir və xərc dövrlərinin uyğunsuzluğu;
- istehsalın texnoloji dövrünün mövsümliliyi;
- istehsalın fasiləsizliyi və təsərrüfatda özünəməxsus idarəetmə sisteminin olması;
- dövretmə sürətinin aşağı olması;
- girov təminatının özünəməxsusluğu.

Bu xarakterik xüsusiyyətlər iqtisadiyyatın digər sahələrinə nisbətən kreditləşmə üçün kənd təsərrüfatının daha az əlverişli mövqeyi olmasını göstərir. Təsərrüfatı deyildir ki, Dövlətin iqtisadi siyasəti prizmasından və yuxarıda sadalanan məqsədlərdən qeyd etmək olar ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 06.12.2016-cı il tarixli fərmanı ilə təsdiq etdiyi "Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalına dair strateji yol xəritəsi"ndə 3.1-ci strateji prioritetdə kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə maliyyələşdirmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi məsələlərində də maliyyə institutlarının aqrar sahədə fermer

təsərrüfatlarının maliyyə və zəmanət fondu, kredit, sığorta və məsləhət xidmətlərinə çıxışının asanlaşdırılması məsələləri ön plana çıxarılmışdır. Bu zəmində pilot ixracatçı fermerlər seçilərək maliyyə institutlarının vasitəçiliyi ilə dünya bazarına əlverişli çıxışının təmin edilməsi prosesinin reallaşdırılması nəzərdə tutulur. (A.R., 2016a:82)

Potensial ixrac bazarları və məhsulları haqqında fermer təsərrüfatlarına informasiya ilə təminatı, marketing tədqiqatları əsasında hazırlanmış ixrac strategiyalarının fermerlərin iqtisadi maraq və mənafeələrinə uyğunlaşdırılması zəruridir. Ondan başqa, ixrac potensialı olan 200 pilot fermer təsərrüfatının seçilməsi heç də təsadüfi deyildir. Beynəlxalq standartlara cavab verən məhsul istehsalı qabiliyyətinə malik bu fermer təsərrüfatlarına həm də beynəlxalq sertifikat alınmasında dövlət tərəfindən müvafiq dəstək də göstərilməsi məsələsi də Strateji Yol Xəritəsində nəzərdə tutulan tədbirlərə aiddir. İxracatçı fermer təsərrüfatlarının gəlirlərindən tutulan vergi güzəştlərinin həcmində, subsidiya mexanizmində, eləcə də əlavə aqrotexniki tədbirlərin, istehsal vasitələrinin idxalında, Aqrolizinq ASC tərəfindən güzəştli satışının, gömrük rüsumlarının tətbiqi siyasətində, Aqrar (təkrar) sığorta və AqroExim bankçılıq mexanizmlərinin, Kredit Zəmanət Fondu yaradılması məsələlərinin 7 nömrəli Strateji hədəfində tədbirlər olaraq vurğulanması bu sahədə Strateji Yol Xəritəsinin əhəmiyyətini bir daha ortaya çıxarmışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 06.12.2016-cı il tarixli fərmanı ilə təsdiq etdiyi "Maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair strateji yol xəritəsi"ndə 1.4-cü strateji prioritetdə maliyyə inklüzivliyin gücləndirilməsi, maliyyə xidmətlərinin çatdırılması kanallarının inkişafı, maliyyə institutları üçün əlverişli tənzimləmə və dinamik nəzarət çərçivəsinin yaradılmasının zəruriliyi vurğulanmışdır. Postneft dövrü Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün aqrar sferanın ərzaq təhlükəsizliyinə və ixraca yönəlik inkişafı prioritet sahə hesab olunmuşdur. (A.R., 2016b:25)

2. Aqrar sahənin maliyyələşməsi mexanizmində kreditləşmənin rolu və əhəmiyyəti

İqtisadiyyatın bir sahəsi olaraq kənd təsərrüfatı maliyyə və kredit xidmətlərinin təşkilinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini müəyyən etmişdir. Bu xüsusiyyətlər, istehsal texnologiyası və resursların bölgüsü səbəbindən bu sahədə fəaliyyət göstərən təsərrüfatların istehsal, maliyyə və iqtisadi göstəricilərinə böyük təsir göstərir. Kənd təsərrüfatı istehsalına xas olan xüsusiyyətlər, iqtisadiyyatın digər sektorlarına nisbətə kredit vermək üçün daha az əlverişli mövqeyi ilə fərqlənir. Nəticədə kənd təsərrüfatı sahəsindəki risklilik göstəricilərinin yüksək olması kommersiya bankları üçün bu sahəyə olan kredit maraqları azaldan faktor edir. Ancaq aqrar-sənaye kompleksi müəssisələri, xüsusilə də kiçik fermer təsərrüfatları subsidiya formasında büdcə vəsaitləri və ya borc vəsaitlərini cəlb etmədən fəaliyyət göstərə, inkişaf edə bilmirlər.

Rus iqtisadçı alimləri öz elmi əsərlərində aqrar istehsalın əsas xüsusiyyətləri üzrə müxtəlif təsnifatları göstərmişlər. Beləliklə, Y.V.Truşin aşağıdakı əsas xüsusiyyətləri müəyyənləşdirir (Dorojkina və b. 2017:441-2):

- aşağı gəlirlilik, qiymət dəyişkənliyi;
- torpağın əsas istehsal vasitəsi olması;
- infrastrukturun zəif inkişaf etməsi;
- konservativlik və qeyri-elastiklik;
- təbii-iqlim şəraitindən birbaşa asılılıq;
- elmi-texniki tərəqqi və innovasiya səviyyəsinin geri qalması.

Kənd təsərrüfatının yuxarıda sadaladığımız xüsusiyyətləri, aqrar sferanın azgəliqli və riskli olması kommersiya banklarının bu sahənin kreditləşməsinə olan marağını azaldır. Əvvəlki illərdə kənd təsərrüfatı istehsalçılarına kommersiya bankları tərəfindən verilən kreditlərin faizlərinin müəyyən hissəsinin dövlət tərəfindən ödənilməsi istiqamətində müəyyən tədbirlər həyata keçirilsə də (A.R., 1999a:5), kommersiya banklarının təklif etdikləri kreditin faizinin yüksək

olması, fermerlərin kredit üçün girov təminatının olmaması, bəzi bankların regionlarda filialının olmaması yaxud da fəaliyyət zəifliyi bu məqsədlə kredit vəsaitindən az istifadəyə səbəb olmuşdur.

Fermer təsərrüfatlarının aşağıdakı xüsusiyyətləri maliyyə resurslarının cəlb edilməsinə və onlara çıxışın asanlaşdırılmasına maneələr yaradan amillər hesab olunur:

1. təbiətlə sıx qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda olduğu üçün baş verən təbii risklərin (quraqlıq, epidemiyə, daşqın və s.) fermer təsərrüfatlarına vurduğu zərərin daha yüksək olması;
2. fyuçers müqavilələri ilə aqrobiznes əlaqələrinin inkişafı, sığorta sistemlərinin inkişafı və bazar qiymətlərinin dövlət tənzimlənməsi səviyyəsinin təsiri nəticəsində yaranan iqtisadi risklər (məsələn, qiymətlərin mövsümi dəyişməsi);
3. mikro kreditlərin verilməsində əhəmiyyətli məsrəflər və fermer təsərrüfatlarında mühasibat uçotunun aparılması prosesində yaranmış çətinliklər. Bu çətinlikləri kreditörün funksiyalarının icrası prizmasından yanaşılarsa, kənd təsərrüfatı kooperativləri səviyyəsində və ya multifunksional kredit kooperativində birləşdirərək azaltmaq olar;
4. kənd yerlərində yaşayan fermerlərin maliyyə savadlılığının aşağı olması və banklardan (kredit təşkilatlarından) uzaqda yerləşdiyinə görə kənd sakinlərinin mühafizəkar düşüncəsi.

Yuxarıdakı xüsusiyyətlərin təhlilinə əsasən, kredit təşkilatları fermer təsərrüfatlarının krediti ödəmə qabiliyyətliliyi səviyyəsini və girov təminatı dərəcəsini qiymətləndirərək, fermer təsərrüfatlarının kredit resurslarına çıxışını müəyyənləşdirir. (Dorojkina və b. 2017:43- 44)

Kənd təsərrüfatında geniş təkrar istehsal prosesi istehsal dövrünün uyğunsuzluğu ilə xarakterizə olunur ki, bu da bitki və heyvanların təbii inkişaf prosesləri ilə bağlıdır. İstehsal dövrü iş müddətindən daha uzun müddətə qədər davam edir ki, bu da il ərzində resursların qeyri-bərabər

istifadəsinə və qeyri-bərabər gəlirlərə gətirib çıxarır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı təbii və iqlim şəraiti, bitki və heyvanların bioloji xüsusiyyətləri və təbii ehtiyatlarla sıx bağlıdır. Bu amillərin əlverişsiz dəyişməsi bitkiçilik məhsullarının və heyvanların məhsuldarlığına, ümumi məhsulun həcminə mənfi təsir göstərir. Məhsulların aşağı gəlirlilik, satışla bağlı çətinliklər, aqrotexnika kompleksinin səmərəsiz olması, bir çox fermer təsərrüfatının qeyri-sabit maliyyə vəziyyəti, ETT-nin nailiyyətlərindən zəif istifadə edilməsi kənd təsərrüfatını yüksək riskli kredit obyektinə kimi xarakterizə edir və bank kreditlərini təşkil edərkən nəzərə alınır.

Bir çox ölkələrdə kənd təsərrüfatına xas olan sahəvi və daxili riskləri minimuma endirmək məqsədilə, kredit təşkilatları fermer təsərrüfatlarına kreditlərin ödənilməsinə təmin etmək üçün girov qoyulmuş obyektin (məhsulların, heyvanların, torpaqların gələcək hasilatı) sığortasını təmin edir. Kənd təsərrüfatı sığortası banklar üçün aqrar sektoru daha cəlbedici edir, çünki kreditləşmə prosesində yaranan maliyyə risklərini azaldır.

Fermer təsərrüfatlarının effektiv inkişafını təmin etmək üçün kənd təsərrüfatının inkişafını dəstəkləyən, kənd yerlərində gənc, təcrübəli fermerlərə münasibətlərin dəyişməsi üçün kreditləşdirilməsini nəzərə alan dövlət proqramlarına ehtiyac vardır.

Kənd təsərrüfatına verilən kreditin əsas mənbəyi ticarətçilər, emalatçılar, xammal təchizatçıları və ixracatçılardır. Alıcı və təchizatçılar təsərrüfat fəaliyyətini təmin etmək üçün alqı-satqısı müqavilələri çərçivəsində fermerlərə kredit verirlər. Fermerlərə verilən bu kreditlər yüksək əməliyyat xərclərini azaldır, alıcının məhsul haqqında informasiyası almasına və kənd təsərrüfatı fəaliyyətinə aid risklərin azaldılmasına yardımçı olur. Beynəlxalq təcrübədə maliyyə bazarlarının zəif inkişaf etdiyi ölkələrin kənd yerlərində məhsulun bazara çıxışı üçün verilmiş bu cür aqrar kredit formaları geniş yayılmışdır.

Ancaq alıcılar və tədarükçülər tərəfindən məhsul bazarlarında təqdim olunan maliyyə

məhsullarının çeşidi azdır. Əsasən, mövsümi kredit və qısamüddətli avanslardan ibarətdir. Kiçik ölçüdə və mərkəzdən daha uzaqda yerləşən fermer təsərrüfatları məhdud bazar seçimlərinə malik olur, məsələn, daha az əlverişli kredit şərtləri olan bir neçə ticarətçidən asılı ola bilər və ya məhsul bazarı kreditinə çıxıb bilməzlər. Artan ticarətçi fəaliyyətinə daha yaxşı şərtlərlə kredit verilə bilər. Kiçik fermerlərin kredit riskinin azalmasına görə, onlar məhsul bazarı əlaqələrinin bir hissəsini təşkil edən texniki xidmətlər, xammal və satış razılaşmalarına ehtiyac duyurlar. Əgər kredit məhsul bazarında deyil, maliyyə institutları tərəfindən təklif olunarsa, o zaman maliyyə xidmətlərinin göstəriciləri fermerlərin həmin qeyri-maliyyə vəsaitləri və xidmətlərinə əlverişli çıxışına malik olmasından əmin olmalıdırlar. (Douglas və b. 2003:2)

Aqrar bölmədə kredit münasibətlərinin zəruriliyinə səbəb müəssisələrdə pulun daxil olması ilə onun xərclənməsi müddətinin üst-üstə düşməməsidir. Bəzi müəssisələrdə məhsul satışından sonra müvəqqəti sərbəst pul əmələ gəlir, eyni zamanda başqa müəssisələr istehsal prosesinin fasiləsizliyini təmin etmək üçün müəyyən müddətə əlavə vəsaitin cəlb olunmasına ehtiyac hiss edir. Müvəqqəti sərbəst qalan vəsait məhz ehtiyacı olan müəssisələr və təsərrüfatlara, təşkilatlara borc verilir. Nəticədə sərbəst pul vəsaiti boş yatıb qalmır, təsərrüfat dövryyəsinə cəlb olunur, təkrar istehsal prosesinə xidmət edir.

Beləliklə, qeyd edilənlərdən bir daha aydın olur ki, Azərbaycan Respublikasının aqrar sahəsində bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblərdən maliyyə resursları çatışmır. Ona görə də kənd təsərrüfatı sahəsində fəaliyyət göstərən mövcud müəssisələr və həmçinin yeni yaradılan təsərrüfatın sahibləri kredit cəlb etmək məcburiyyətində qalır.

Kredit ehtiyatlarının yaradılması aqrar sahənin müəssisələrinə, həmçinin kollektiv və xüsusi mülkiyyətə əsaslanan təsərrüfatlara, müəssisələrə güzəştli şərtlərlə kredit verməyə imkan verə bilər. Ssuda faizinin əsas müəyyənedici amili vaxt göstəricisi, yəni kreditin verilmə müddəti olmalıdır. Kreditin verilmə müddəti nə qədər çox

olarsa, əlavə dəyər yaradılmasına şərait yaranır, kreditin dəyəri və aqrar sistemdə istehsal stimullaşdırıcı təsiri yüksəlir. Bank riskinə gəldikdə isə göstərmək lazımdır ki, kreditin müddəti artdıqca onu götürənlərin maliyyə vəziyyətində xoşagəlməz dəyişikliklərin yaranma ehtimalı da artır və kreditin vaxtında qaytarılma təminatı zəifləyir. Kredit faizinin səviyyəsinə təsir edən amillərdən biri də kənd təsərrüfatında istehsalın mövsümliliyidir. Aqrar sahəyə, xüsusilə mövsümi xüsusiyyətə malik olan kənd təsərrüfatı sahələrinə verilən yüksək faizli kredit həmin sahələrdə mövsümi olmayan sahələr arasında qeyri bərabər şərait yaradır və qiymətlə kredit faizi arasındakı iqtisadi əlaqə pozula bilər.

3. Azərbaycanda fermer təsərrüfatlarının kreditləşmə mexanizminin əsas xüsusiyyətləri və kənd təsərrüfatına kredit qoyuluşlarının mövcud vəziyyəti

Mövsümi sahə məhsullarının yuxarıda qeyd edilən əlaqəsini nəzərə ala bilən qiymət, qeyri-mövsümi sahələrin məhsullarına nisbətən həmin məhsulların istehsalına sərf olunan ictimai-zəruri əmək məsrəflərinin daha yüksək səviyyəsini özündə əks etdirir. Bu isə istehsalın nəticəsinə mənfi təsir göstərə bilər, bank-maliyyə təşkilatları və müəssisələr arasında qarşılıqlı münasibətlərin pozulmasına səbəb olar.

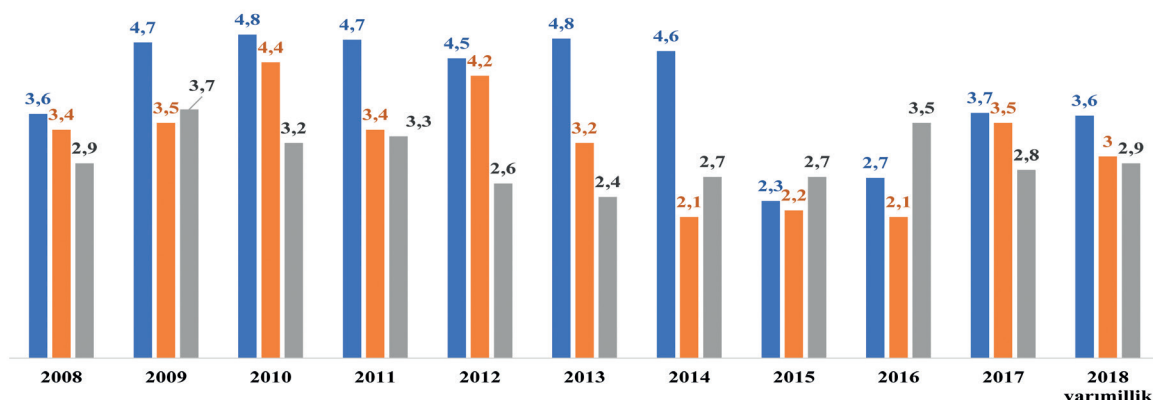
Ona görə də, bazar iqtisadiyyatı şəraitində bank-maliyyə orqanları ilə sahibkarlıq subyektləri arasında birbaşa qarşılıqlı münasibətlərə böyük əhəmiyyət verilməli və onun formalaşdırılmasında sahənin istehsal xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Kənd təsərrüfatı müəssisələrində istehsalın bilavasitə təbii amillərdən asılı olması hər bir halda təsərrüfatları yüksək faizli, ağır şərtlə kredit vəsaiti götürməkdən çəkindirir. Ona görə də kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı və emalı ilə məşğul olan müəssisələrdə dövlətin kredit siyasəti başqa sahələrdən fərqli olmalı, onların maliyyə vəziyyətinin sabitləşməsinə və kreditdən

Cədvəl 1. 2014–2019-cu illər üzrə iqtisadiyyatın real sektoruna kredit qoyuluşlarının strukturu (milyon manat)

mln. manat	2014	2015	2016	2017	2018	2019 (I rüb)
Ümumi real sektora qoyuluşlar	18542.6	21730.4	16444.6	11757.8	13020.3	12974.6
Ticarət və xidmət	2680.7	3158.0	2467.0	2069.2	2379.5	2293.7
Energetika, kimya və təbii ehtiyatlar	195.8	316.5	596.2	315.5	419.2	443.6
Kənd təsərrüfatı və emal	847.3	508.1	441.3	429.2	470.0	468.4
İnşaat və əmlak	2555.1	3063.2	1908.6	546.2	388.8	373.1
Sənaye və istehsal	2027.8	1948.3	1265.6	624.2	706.6	726.2
Nəqliyyat və rabitə	736.0	1465.6	1271.1	1126.7	1370.7	1359.0
Ev təsərrüfatları	7731.8	8283.6	5858.7	4606.5	5319.6	5268.2
Daşınmaz əmlakın tikintisi	1219.1	1542.4	1703.5	1737.3	1870.9	1888.2
Digər sahələr üzrə	231.2	259.4	198.1	303.0	228.4	225.1

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Şəkil 1. 2008 – 2018-ci illər üzrə iqtisadiyyatın real sektora kredit qoyuluşu, əsas kapitalla yönəlmiş investisiya həcmi və dövlət büdcəsinin xərc strukturunda aqrar sahənin payı (%)

■ Aqrar sahəyə kredit qoyuluşlarının cəmi real sektorda kredit qoyuluşu həcmindəki payı (%)

■ İqtisadiyyatın sahələri üzrə əsas kapitalla yönəldilmiş investisiya həcmində kənd təsərrüfatının payı (%)

■ Dövlət büdcəsinin xərc strukturunda kənd təsərrüfatına hesablanmış xərclərin xüsusi çəkisi (%)

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi və Maliyyə Nazirliyinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə xidmət etməklə onun vaxtında qaytarılmasına şərait yaratmalıdır.

Araşdırmalar göstərir ki, son illərdə baş verən siyasi-iqtisadi proseslər aqrar sahənin ölkəmizin iqtisadiyyatında mühüm yer tutmasını zəruri etmiş və bu sahənin inkişafı dövlətin diqqət mərkəzində olmasını şərtləndirmişdir. Məhz bu baxımdan kənd təsərrüfatının inkişafına diqqət daha da artırılmış və 2015-ci il kənd təsərrüfatı ili elan edilmişdir. Ölkədə fəaliyyət göstərən emal müəssisələrinə, eləcə də kənd təsərrüfatı müəssisələrinə maliyyə vəziyyətindən asılı olmayaraq kredit verilməsinə üstünlük verilməlidir. Lakin kredit hesabına istehsal olunmuş məhsulun satışı düzgün təşkil edilmədiyindən onun geri qaytarılma müddətinə əməl edilməsində ciddi problemlər yaranacağını nəzərə alaraq istehsal olunan məhsulların satış mexanizminin təkmilləşdirilməsi və dövlət dəstəyinin təkmilləşdirilməsi məqsədəuyğundur. Aqrar-sənaye müəssisələri sistemində yeni iqtisadi münasibətlər formalaşdırılmadan, bank-maliyyə, vergi, kredit və qiymət sistemini

təkmilləşdirmədən xüsusi mülkiyyətə əsaslanan kənd təsərrüfatı müəssisələrinin fəaliyyət göstərməsi qeyri-mümkündür. Odur ki, istehsal sahələrində olduğu kimi, xidmətədiç sahələrdə, emal və satış strukturlarında da azad sahibkarlığın inkişafına hüquqi, iqtisadi, texniki və təşkilati şərait yaradılmalıdır.

Müstəqilliyin ilk illərində büdcədə maddi vəsaitin azlığı kənd təsərrüfatına ayrılan vəsaitə öz ciddi təsirini göstərmişdir. Lakin neft strategiyasının uğurla aparılması büdcə gəlirlərinin artırılmasına öz təsirini göstərmişdir ki, bunun da nəticəsində aqrar sferaya kredit qoyuluşunda artım olmuşdur.

Keçid iqtisadiyyatı şəraitində Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatının kreditləşdirilməsi sahəsində dövlət tərəfindən müəyyən addımlar atılmışdır:

1993–1996-cı illərdə kreditlər üçün faizlər Mərkəzi Bankın mərkəzləşdirilmiş kredit resursları üçün faiz dərəcələrinin 1/3–1/4 hissəsi həcmində müəyyənləşdirilmiş və bazarda formalaşan faizlərin səviyyəsindən bir neçə dəfə aşağı olmuşdur. (A.R., 1996:7) Həmçinin kənd

təsərrüfatı istehsalçılarına kommersiya bankları tərəfindən verilən kreditlərin faizlərinin qismən dövlət tərəfindən ödənilməsi mexanizmlərinin tətbiqi istiqamətində əməli tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu məqsədlə 1998–2001-ci illərin dövlət büdcəsində ayrıca sətirlə fermer təsərrüfatlarına kredit güzəştləri fonduna vəsait ayrılması nəzərdə tutmuşdur. Hökumət tərəfindən fermer təsərrüfatlarına kredit güzəştləri fonduna ayrılan vəsaitin istifadə qaydaları müəyyən edilmişdir. (A.R., 1999b:1) Həmin vəsaitin ümumi həcmi çox da böyük olmamışdır (vəsaitin nəzərdə tutulan məbləği 3-4 milyard manat olmuşdur).

Aqrar sferaya qoyulan kredit vəsaitlərinin həcmi 2018-ci ildə 470 milyon manat olmuşdur ki, bu da iqtisadiyyatın real sektoruna kredit qoyuluşlarının strukturunda 3,6% təşkil etməkdədir. Aşağıdakı cədvəldə son 5 il ərzində iqtisadiyyatın real sektorunda kredit qoyuluşlarının strukturu verilmişdir:

Yuxarıdakı cədvəldən görünür ki, kənd təsərrüfatı və emal sektoruna kredit qoyuluşlarının həcmi 2014-cü illə müqayisədə 45%-ə qədər aşağı düşmüşdür. 2015-ci ildə baş verən valyuta devalvasiyalarının bank-kredit sisteminə təsiri kənd təsərrüfatı sahəsində də özünü büruzə vermişdir. Belə ki, 2014-cü ildə kənd təsərrüfatı və emal sahəsinə kredit qoyuluşlarının həcmi 847,3 milyon manat olsa da, sonrakı illərdə bu rəqəm 429,2–470,0 milyon manat həddinə qədər kəskin enmə müşahidə olunmuşdur. Aşağıdakı qrafikdə aqrar sahənin real sektora kredit qoyuluşlarındakı, investisiya həcmindəki və dövlət büdcəsinin xərc strukturundakı nisbi çəkisi üzrə 10 illik trend təsvir olunmuşdur.

Bu qrafikə nəzər saldıqda isə görürük ki, ümumilikdə götürsək, real sektorun digər sahələri ilə müqayisədə aqrar sahəyə kredit qoyuluşlarının və investisiya həcminin payı çox cüzdür. Bunun əsas səbəblərindən biri kənd təsərrüfatı sektorunun kredit risklərin yüksək olması ilə əlaqədar aşağı düşməsinədir. Çıxış yolu kimi, bu risklərin sığorta mexanizminin

təkmilləşdirilməsi və risklərin idarə edilməsi üzrə innovativ metodların tətbiq edilməsi seçilə bilər.

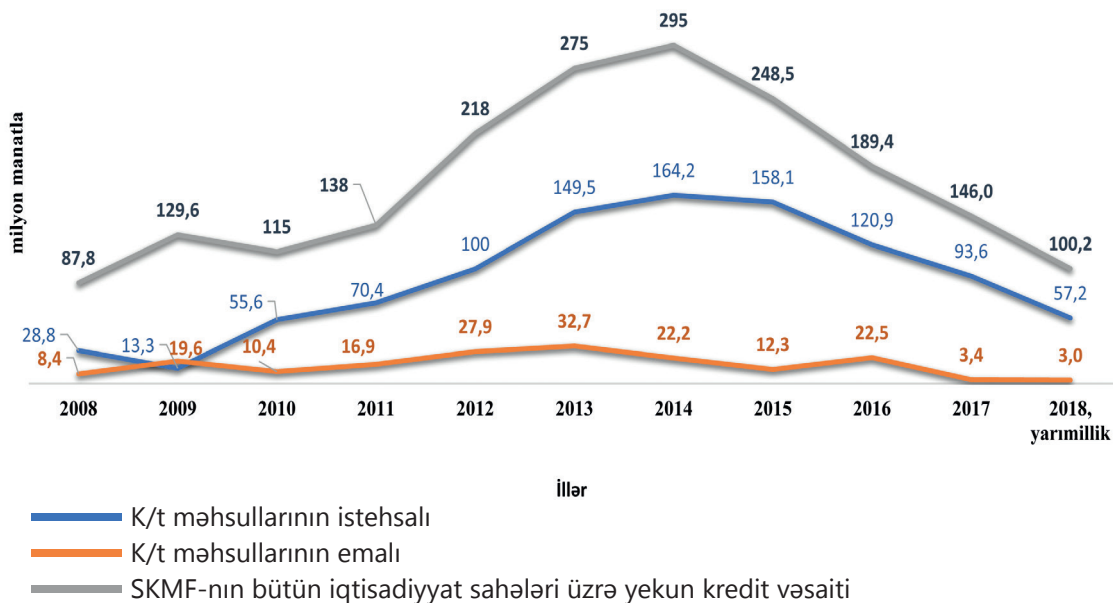
4. Sahibkarlığın İnkişafı Fondu vasitəsilə fermer təsərrüfatlarına ayrılan güzəştli kreditlərin mövcud vəziyyəti

Dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına verilən güzəştli kreditlərin istifadəsində yaranmış çətinliklərin aradan qaldırılması, sahibkarlığa dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi və bu fəaliyyətin genişləndirilməsinin təmin edilməsi məqsədilə Ümummilli lider Heydər Əliyevin 2002-ci il 27 avqust tarixli Fərmanı ilə İqtisadiyyat Nazirliyi nəzdində Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun yeni əsasnaməsi təsdiqlənmişdir. Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu dövlətin iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsində əsas maliyyə mexanizmlərindən biridir və əsas məqsədi özəl sektorun uzunmüddətli və əlverişli şərtlərlə maliyyə resurslarına çıxışının təmin olunması və rəqabət mühitinin yaradılmasıdır.

Sahibkarlıq subyektlərinin investisiya layihələrinin güzəştli şərtlərlə maliyyələşdirilməsi bu təşkilatın sayəsində baş vermişdir. Xatırlatmaq lazımdır ki, bu Fondun yaranma tarixi 1992-ci ilə təsadüf etsə də, fəaliyyətinin dönüş nöqtəsi məhz 2002-ci ildən sonrakı dövrə təsadüf edir. (<http://edf.gov.az/az/content/97> (daxilolma tarixi: 06.03.2019))

Azərbaycan respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin "Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafına dövlət dəstəyi mexanizminin təkmilləşdirilməsi haqqında" 2018-ci il 31 iyul tarixli Fərmanı ilə Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu ləğv edilərək, İqtisadiyyat Nazirliyinin tabeliyində Sahibkarlığın İnkişafı Fondu publik hüquqi şəxsi yaradılıb və "Azərbaycan Respublikası Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun vəsaitindən istifadə Qaydası" təsdiq edilmişdir. Güzəştli kreditlərdən daha səmərəli istifadə məqsədilə Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun (SİF) kreditlərinin illik faiz dərəcəsi 6%-dən

Şəkil 2. SİF tərəfindən sahibkarlara verilmiş kredit məbləğinin 2008–2018-ci illər üzrə dinamikası (milyon manatla)

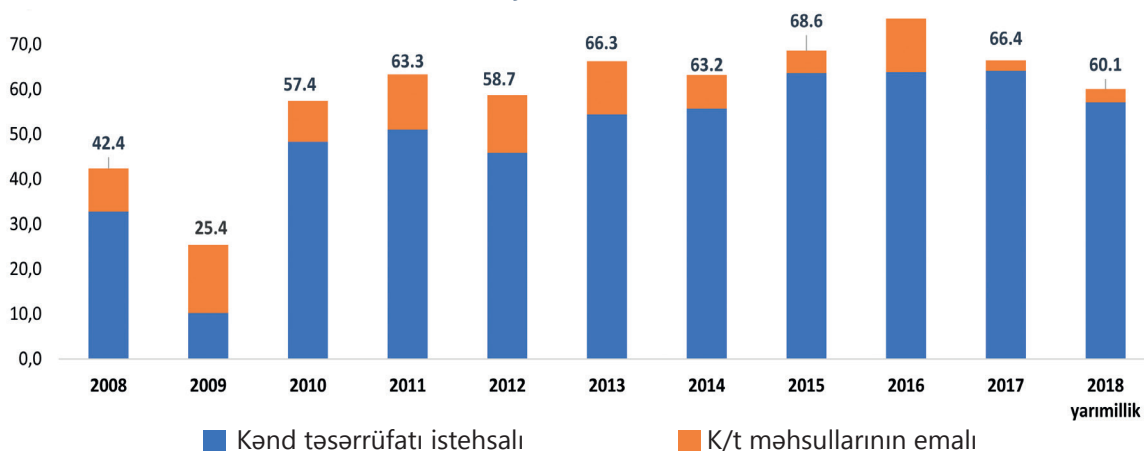

Mənbə: Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

5%-ə endirilmişdir. Eyni zamanda, yeni qaydalar da orta həcmli kreditlərin hədləri dəyişdirilərək 50 min manatdan 1 milyon manatadək müəyyən edilmişdir. Yeni qaydaların tətbiqi sahibkar-

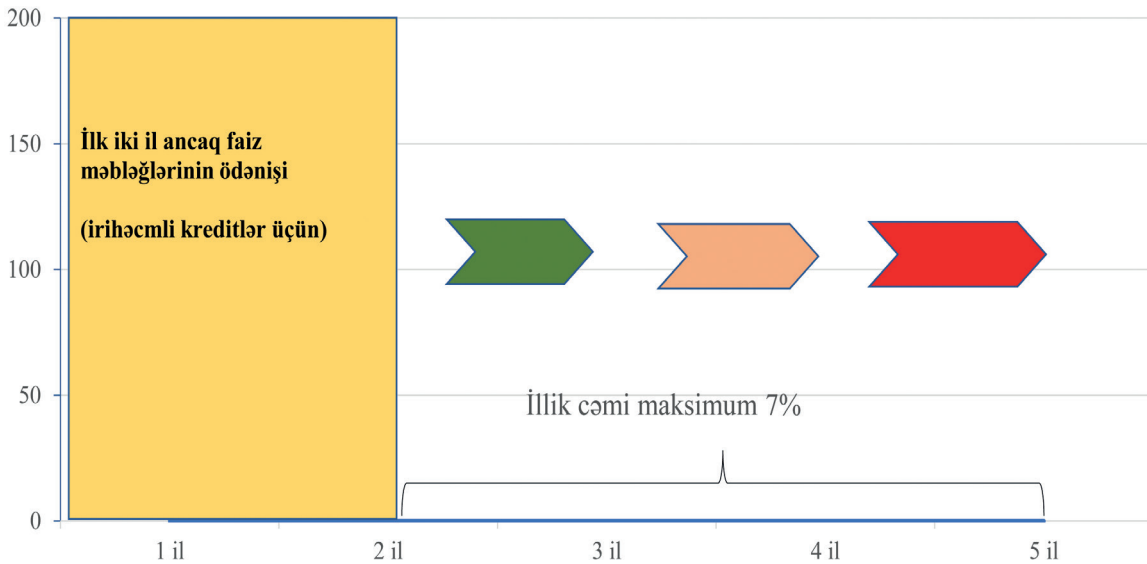
ların güzəştli maliyyə resurslarına çıxışının, eləcə də qeyri-neft istehsalının və ixracının genişlənməsinə, istehsal xərclərinin azalmasına, məhsulun maya dəyərinin aşağı düşməsinə, yeni

Şəkil 3. SİF tərəfindən aqrar sferaya yönəldilmiş kredit məbləğinin ümumi güzəştli kreditlərin həcmindəki nisbi çəkisi (%-lə)

Mənbə: Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Şəkil 4. AKİA-nın təklif etdiyi güzəştli kredit qrafiki

Mənbə: Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

istehsal sahələrinin yaradılmasına, özəl bölmənin dövlət dəstək mexanizmlərindən daha geniş istifadəsinə imkan yaratmaqdadır. (A.R. 2018:1)

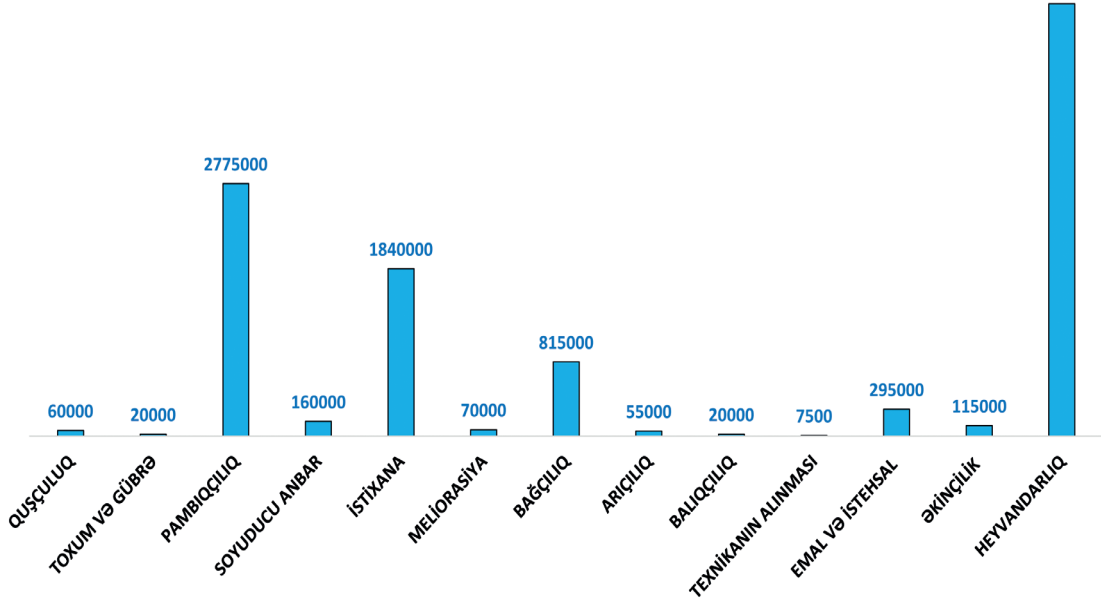
SİF-in kənd təsərrüfatı sahəsinə yönəltdiyi güzəştli kredit vəsaitləri haqqında son 10 illik dinamika şəkil 2-də təsvir olunmuşdur:

Şəkil 2-dən görünür ki, 2013-2015-ci illərdə kənd təsərrüfatı istehsalı ilə məşğul olan fermerlərə verilən güzəştli kreditlərin həcmi ən yüksək paya malik olmuşdur. Eləcə də aqrar-sənaye sahəsinə sahibkarlara verilmiş güzəştli kreditlərin həcmi də 10 illik trend üzrə 2012–2014-cü illər ərzində yüksək olmuşdur. Sahibkarlığın İnkişafı Fondu tərəfindən verilən güzəştli kreditlərin həcmində aqrar sferaya yönəldilmiş kredit məbləğinin nisbi çəkisi şəkil 3-də verilən qrafikdə göstərilmişdir.

Ümumilikdə SİF tərəfindən sahibkarlara verilmiş güzəştli kreditlərin həcmində aqrar sferaya ayrılan kreditlərin payında artım trendi müşahidə olunmaqdadır. Belə ki, 2016-cı ildə verilmiş kreditlərin 75,7%-i aqrar sferada çalışan sahibkarların payına düşmüşdü.

2018-ci ildə sahibkarlıq subyektlərinin 999 investisiya layihəsinin maliyyələşdirilməsinə 160,2 milyon manat güzəştli kredit verilib. Verilmiş kreditlərin 64,3%-i regionların, 35,7%-i isə Bakı şəhərinin qəsəbələrinin payına düşür. Güzəştli kreditlərin 70,3%-i aqrar sektorun, 29,7%-i müxtəlif sənaye məhsullarının istehsalı və emalı sahələrinin inkişafına yönəldilib. 2019-cu ildə sahibkarlara geri qaytarılan vəsaitlər hesabına azı 160 mln. manat güzəştli kreditin verilməsi nəzərdə tutulur.

Ölkə Prezidentinin tapşırıqlarına uyğun olaraq, aqroparkların iri fermer təsərrüfatlarının yaradılması və mövcud aqroparkların genişləndirilməsi istiqamətində tədbirlər davam etdirilir. Hazırda dövlətin dəstəyi ilə ölkənin 33 rayonu üzrə 257 min hektar ərazidə dəyəri 2,2 mlrd. manat olan 51 aqropark və iri fermer təsərrüfatlarının yaradılması təşviq olunur. Artıq 17 aqropark fəaliyyət göstərir. 2019-cu ildə daha 10 aqroparkın istifadəyə verilməsi nəzərdə tutulur. Aqropark və iri fermer təsərrüfatlarının yaradılmasına 162 milyon manat güzəştli kredit verilib.

Şəkil 5. 2018-ci ildə AKİA tərəfindən ayrılan kredit vəsaitlərinin təyinatı üzrə bölgüsü

Mənbə: Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

5. Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyi xətti ilə fermer təsərrüfatlarına yönəldilmiş güzəştli kreditlərin təsirinin qiymətləndirilməsi

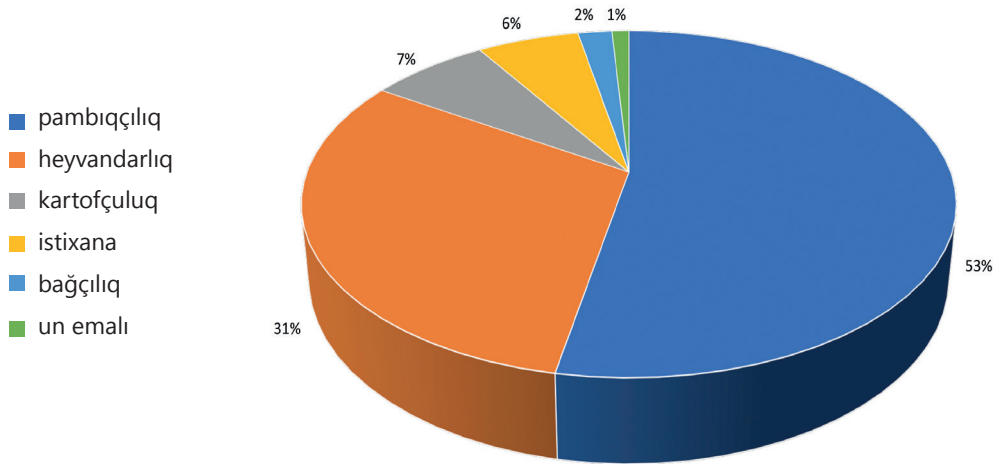
Fermer təsərrüfatlarının maliyyə resurslarına çıxışının asanlaşdırılması məqsədilə 2007-ci ildən etibarən Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi yanında Kənd Təsərrüfatı Layihələri və Kreditlərinin İdarə Edilməsi üzrə Dövlət Xidməti kredit vəsaitlərinə tətbiq etdiyi illik faiz dərəcəsinin ən yüksək həddi (bankın komissiyon haqqı 2 faiz daxil olmaqla) 7 faiz göstərici ilə müvəkkil kredit təşkilatları vasitəsilə fermer təsərrüfatlarına güzəştli kredit verir. Bu kreditlərin həcmi 200 min manat həcmində maksimum 5 ilədək müəyyən edilmişdir. (AKİA vəsaitlərindən istifadə qaydaları, <https://president.az/articles/31161>, (daxilolma tarixi: 12.03.2019))

Kreditlərin və güzəştlərin aqrar sektorda fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinə və ailə kəndli (fermer) təsərrüfatlarına çatdırılması

müvəkkil banklar, bank olmayan kredit və lizinq təşkilatları vasitəsilə onların öz adından və öz riskləri hesabına həyata keçirilir. Vəsaitdən istifadə şərtləri müvəkkil kredit təşkilatları ilə Agentlik arasında bağlanan müqaviləyə əsasən tənzimlənir. Hər bir müvəkkil kredit təşkilatı üçün müəyyən edilən kredit xəttinin maksimum həcmi (limit) 5 milyon manatdır. 19 dekabr 2018-ci il tarixindən etibarən bu dövlət xidməti Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyi - AKİA adı altında fəaliyyət göstərməkdədir. (AKİA vəsaitlərindən istifadə qaydaları, <https://president.az/articles/31161>, (daxilolma tarixi: 12.03.2019))

Şəkil 4-də təsvir olunan qrafikdə AKİA-nın fermer təsərrüfatlarına təklif etdiyi güzəştli kredit qrafiki göstərilmişdir:

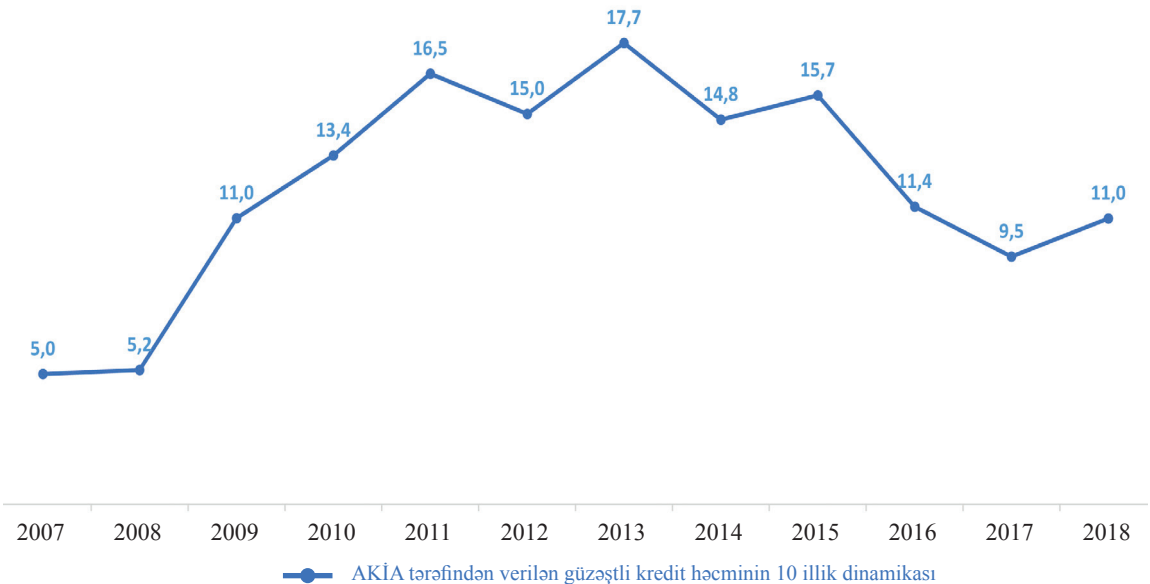
AKİA tərəfindən 2018-ci il üzrə kənd təsərrüfatının inkişafı məqsədilə ölkənin 46 inzibati rayonunda 169 fermer təsərrüfatına 11,0 milyon manat məbləğində güzəştli kreditlər verilmişdir. Bu il ərzində, 10 bank (Beynəlxalq Bank, Kapital Bank, Pasha Bank və s.), 11 Bank

Şəkil 6. 2017-ci ildə verilmiş kredit məbləğinin sahələr üzrə xüsusi çəkisi, %-lə

Mənbə: Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

olmayan kredit təşkilatı, 19 kredit ittifaqı ilə əməkdaşlıq edilib. AKİA tərəfindən 2018-ci il ərzində fermer təsərrüfatlarına ayrılan kredit vəsaitlərinin təyinatı üzrə bölgüsü Şəkil 5-də qeyd olunan diaqramda göstərilmişdir. AKİA tərəfindən 2017-ci ildə kənd təsərrüfatının inkişafı məqsədilə ölkənin 30 rayonunda aqrar

sektorda çalışan 57 sahibkara 9,5 milyon manat məbləğində güzəştli kreditlər verilmişdir. Kənd Təsərrüfatının İnkişafı üzrə Beynəlxalq Fondun (İFAD) krediti hesabına maliyyələşmiş kredit komponentinin davam etdirilməsi məqsədilə 2017-ci il ərzində müvəkkil kredit təşkilatları tərəfindən aqrar sektorda çalışan

Şəkil 7. AKİA tərəfindən verilən güzəştli kredit həcmnin dinamikası (mln. manat)

Mənbə: Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

8 nəfərə 640.0 min manat məbləğində orta və böyük həcmli kreditlər verilmişdir. Verilən güzəştli kreditlər nəticəsində 298 müvəqqəti və daimi iş yeri açılmışdır.

2007-ci ildən etibarən 4,4 min nəfərə - 150 milyon manatdan artıq güzəştli kredit verilmişdir. Şəkil 7-də göstərilən qrafiki təsvirdən göründüyü kimi, verilmiş güzəştli kreditlərin illər üzrə ümumi həcminə nəzərə salsaq, 2013-cü ildə ən yüksək göstəricinin (17,7 milyon manat) qeydə alındığını görürük. Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyi tərəfindən 2019-cu ilin I rübündə 26 rayonunda aqrar sektorda çalışan 55 hüquqi və fiziki şəxsə 2,8 milyon manat məbləğində güzəştli kreditlər verilmişdir. 2013-cü illə müqayisədə ümumi həcmdə 38% azalma olsa da, Agentliyin yeni fəaliyyət istiqamətlərinin və prioritetlərinin müəyyən olunması, daha mütərəqqi formada yenidən təşkil edilməsi nəticəsində bu azalmanın tempi aşağı düşmüşdür. Artıq 2018-ci ildən etibarən verilmiş güzəştli kreditlərin həcmi (11 milyon manat) artmaqda davam edir.

6. Nəticə

Kənd təsərrüfatı istehsalı təbii və iqlim şəraiti, bitki və heyvanların bioloji xüsusiyyətləri və təbii ehtiyatlar ilə sıx bağlıdır. Bu faktorlardakı mənfi dəyişikliklər əkin sahələrindəki məhsuldarlığa və heyvan məhsuldarlığına, ümumi gəlirlərə mənfi təsir göstərir. Məhsulların aşağı gəlirlilik, satışla bağlı çətinliklər, aqroemal müəssisələrinin qeyri-sabit maliyyə vəziyyəti, elmi texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən yetərinə istifadə edilməməsi kənd təsərrüfatını yüksək riskli sahə kimi xarakterizə edir. Nəticədə fermer təsərrüfatları bank kreditləşməsi zamanı digər biznes subyektləri ilə müqayisədə bir sıra çətinliklərlə üzləşirlər. Beləliklə, iqtisadiyyatın hər hansı digər sektoru kimi, kənd təsərrüfatı sahəsinin də kreditləşdirmə xüsusiyyətləri kredit müqaviləsində əks etdirilən kredit şərtləri baxımından ifadə edilir:

- kredit verdiyi müddət;
- faiz dərəcəsi;

- kredit borclarının alınması qaydası;
- əsas və faiz ödənişlərinin qrafiki;
- girov təminatı.

Beləliklə, kənd təsərrüfatı istehsalçılarının sahəvi xüsusiyyətlərindən və maliyyə-kredit xidmətlərinin təşkilinin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməkdən ötrü fermer təsərrüfatlarının əsas xüsusiyyətləri:

- kapitaltutumlu və nisbətən aşağı fondverimli olması;
- xərclərin sərfiyyatı və gəlirlərin əldə edilməsi dövrləri arasındakı uyğunsuzluq;
- istehsalın mövsümliliyi və texnoloji dövrünün uzun olması;
- istehsala yönəldilmiş investisiya və dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyə sürətinin az olması;
- girov təminatı zamanı xüsusi növ əmlakın (gələcək dövrün məhsulu, diri heyvanlar, kənd təsərrüfatı texnikaları) girov kimi təqdim olunmasında çətinliklər;
- ərzaq təhlükəsizliyi və sosial məqsədlər baxımından subsidiya şəklində dövlət dəstəyinə ehtiyacının olması.

Fermer təsərrüfatlarına verilən kredit mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı aşağıdakı tədbirlərin görülməsi, fikrimizcə, daha səmərəli hesab edilir:

- kənd təsərrüfatının kredit vəsaitlərinə olan tələbatı üzrə hədəflərin müəyyənləşdirilməsi;
- kredit zəmanət fondunun yaradılması imkanlarına baxılması;
- kənd təsərrüfatında Aqrar Bankçılığın və Exim Bankların yaradılmasının stimullaşdırılması və onlara əlverişli biznes mühitinin təmin edilməsi;
- kənd təsərrüfatında girovsuz kreditlərin tətbiqi mexanizmlərinin hazırlanması;
- kreditlər üçün girov bazasının genişləndirilməsi, daşınar əmlakın və xüsusilə məhsulların girov təminatı formasında çıxışı üzərində mexanizmlərin hazırlanması ;
- kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının

maliyyə savadlılığının artırılması;

- aqrar sektora təsir edən risklərin idarə olunması üzrə mexanizmlərin hazırlanması;

- kredit təşkilatlarının vəsaitlərinin kənd təsərrüfatı sektorunun kreditləşməsinə yönəldilməsinin stimullaşdırılması;

Mənbələr:

- A.R. (1996c) Azərbaycan Respublikasının "1996-cı il üçün pul-kredit siyasətinin başlıca istiqamətlərinin təsdiq edilməsi haqqında" qanunu.
- A.R. (1999a), "1999-2000-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında aqrar islahatların dərinləşdirilməsi və kənd təsərrüfatında sahibkarlığın inkişafına kömək göstərilməsinə dair" Dövlət Proqramı.
- A.R. (1999b), Dövlət büdcəsinin "Fermer təsərrüfatlarına kredit güzəştləri fondu" maddəsində nəzərdə tutulan vəsaitin bölüşdürülməsi və istifadəsi haqqında Əsasnamə"nin təsdiq edilməsi barədə NK qərarı.
- A.R. (2016a), Prezidentinin "Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair "Strateji Yol Xəritəsi, https://mida.gov.az/documents/strateji_yol_xeritesi_kend_teserrufati_mehsul-larinin_istehsalina_ve_emalina_dair.pdf (daxilolma tarixi: 08.03.2016)
- A.R. (2016b), Prezidentinin "Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair "Strateji Yol Xəritəsi, <https://azertag.az/store/files/news/MALIYYE%20STRATEJI%20YOL.pdf> (daxilolma tarixi: 08.03.2019)
- A.R. (2018), "Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafına dövlət dəstəyi mexanizminin təkmilləşdirilməsi haq-qında" fərman.
- A.R. (2019a), Dövlət Statistika Komitəsi. "Kənd təsərrüfatı, meşə və balıqçılıq təsərrüfatı" sahəsi üzrə statistik nəşrlər. <https://stat.gov.az/source/agriculture/> (daxilolma tarixi: 05.03.2019)
- A.R. (2019b), İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun verilmiş kredit vəsaitlərinə dair statistik məlumatlar <http://edf.gov.az/az/content/23> (daxilolma tarixi: 08.03.2019)
- A.R. (2019c), Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi yanında Aqrar kredit və İnkişaf Agentliyinin illik statistik hesabatları. http://www.akia.gov.az/az/haqqimizda/haqqimizda_hesabat. (daxilolma tarixi: 10.03.2019).
- A.R. (2019ç), Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi yanında Aqrar kredit və İnkişaf Agentliyinin vəsaitindən istifadə qaydası, Bakı 2018. <https://president.az/articles/31161>. (daxilolma tarixi: 10.03.2019).
- A.R. (2019d), Maliyyə Nazirliyinin dövlət büdcəsinə dair statistik məlumatları. <http://maliyye.gov.az/static/243/dovlet-budcesi-haqqinda-azerbaycan-respublikasinin-qanunu>. (daxilolma tarixi: 15.03.2019).
- A.R. (2019e), Mərkəzi Bankı statistik bülletenləri. <https://www.cbar.az/lpages/statistics/key-monetary-indicators> (daxilolma tarixi: 17.03.2019).
- Дорожжина Н.И. и др. (2017). Особенности кредитования сельскохозяйственных производителей, Социально-экономические явления и процессы. Т. 12, №5, стр. 41–47.
- Douglas P. və b., (2003). "Rural finance innovation case study, Buyer and supplier credit to farmers: do donors have a role to play?" Pavig the way forward for rural finance an international conference on best practices, case study, pp. 18

JEL Classification Codes: N10, N54, H2, E62, G20, E6

Эффективная налоговая политика как рычаг повышения конкурентоспособности предприятий туризма в Азербайджане

Инара Рзаева

Аннотация

Диверсификация экономики и развитие ненефтяного сектора являются стратегическими направлениями развития экономики Азербайджана. Согласно главным направлениям стратегической дорожной карты по национальной экономике и основным секторам экономики, туризм является приоритетным направлением экономики нашей страны. В предлагаемой статье нашло свое отражение современное состояние развитие туризма в Азербайджане. На примере некоторых стран было проанализировано влияние налоговой системы на развитие туризма в нашей стране. В частности, была рассмотрена стимулирующая роль налоговой политики в развитии малого и среднего предпринимательства в туристическом секторе экономики Азербайджана.

Ключевые слова: туризм, налоговая политика, налоговые преференции, малые и средние предприятия

Effective tax policy as a lever to increase the competitiveness of tourism enterprises in Azerbaijan

Inara Rzayeva

Abstract

Diversification of the economy and development of the non-oil sector are strategic directions for the development of the economy of Azerbaijan. According to the main directions of the strategic roadmap for the national economy and the main sectors of the economy, tourism is a priority for our economy. This article reflects the current state of tourism development in Azerbaijan. In the article was analyzed the influence of the tax system on the development of tourism in our country on the example of some countries. In particular, the article was examined the stimulating role of tax policy in the development of small and medium-sized enterprises in the tourism sector of the economy of Azerbaijan.

Keywords: tourism, tax policy, tax preferences, small and medium enterprises.

1. Введение

Одной из приоритетных задач развития экономики нашей страны является ее диверсификация, развитие нефтегазового сектора. В связи с этим, согласно распоряжению Президента Азербайджанской Республики от 16 марта 2016 года об утверждении "Главных направлений стратегической дорожной карты по национальной экономике и основным секторам экономики", была поставлена задача по выработке плана развития 11 секторов экономики, одним из которых является туризм. Согласно данному стратегическому плану, создание конкурентоспособного туристского продукта должно стать одной из приоритетных задач страны. Значимость туристского сектора экономики в первую очередь определяется его социально-экономической ориентированностью, которая отражается:

- в существенной роли этого сектора в формировании ВВП страны;
- в повышении доходов бюджета;
- в увеличении занятости населения;
- в активизации привлечения инвестиций в страну;
- в мультипликативном влиянии туризма на развитие отраслей, связанных с ним косвенно.

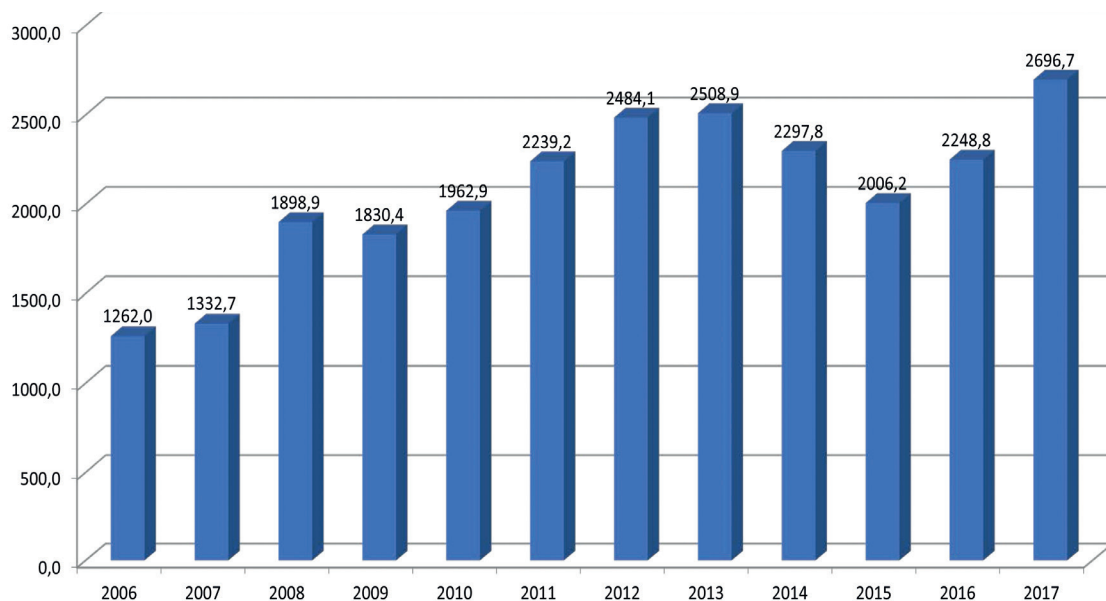
2. Современное состояние развития туризма в Азербайджане

Сфера туризма, отражая в себе не только социально-экономическое, но культурно-политическое развитие, играет существенную роль в интеграции нашей страны в глобальную экономику. Туризм в мире, начиная с середины XX века, развивается достаточно интенсивно. Если в 1950 году в мире насчитывалось 25 млн. туристов, то по данным ВТО на 2017 год их число составило 1, 326 млрд. (World Tourism Organization, 2018) Согласно данным Всемирной Туристской Организации

в настоящее время туризм, обеспечивая до 15% Внутреннего Валового Продукта, 10% потребительских затрат и 30% объема услуг в глобальной экономике, находится на третьем месте после энергетической и автомобильной промышленности. (World Tourism Organization, 2018) Согласно Европейской статистике прямой вклад туризма в ВВП многих Европейских стран превышает даже вклады в автомобильную промышленность этих стран. Для некоторых развивающихся стран поступления от туризма составляют основную статью в бюджете страны. Согласно мнению экспертов в области туризма, этот сектор при целенаправленном и планомерном привлечении инвестиций обладает существенным потенциалом для дальнейшего развития. В рейтинге конкурентоспособности в сфере туризма Всемирного Экономического Форума The Travel and Tourism Competitiveness Report, Азербайджан находится на 71 месте. На основе данных экспертов ВЭФ, Азербайджан имеет сильные позиции по качеству человеческих ресурсов и рынка труда (30 место), по уровню безопасности (35 место), по конкурентоспособности цен (31 место), слабые позиции по инфраструктуре обслуживания (89 место), инфраструктуре воздушного транспорта (77 место), степени открытости страны для международных путешественников (77 место), по количеству природных ресурсов (109 место). (World Economic Forum, 2018)

Согласно данным Госкомстата Азербайджана (рис. 1) прослеживается динамика роста иностранных туристов в Азербайджан, количество которых на 2017 год составило примерно 2,7 миллионов. Показатель количества выехавших туристов из страны (рис. 2) свидетельствует о том, что к сожалению на сегодняшний день импорт туристских услуг превалирует над их экспортом. А это означает, что Азербайджан пока не в полной мере использует свой туристский потенциал, не достаточно эффективно стимулирует развитие внутреннего туризма.

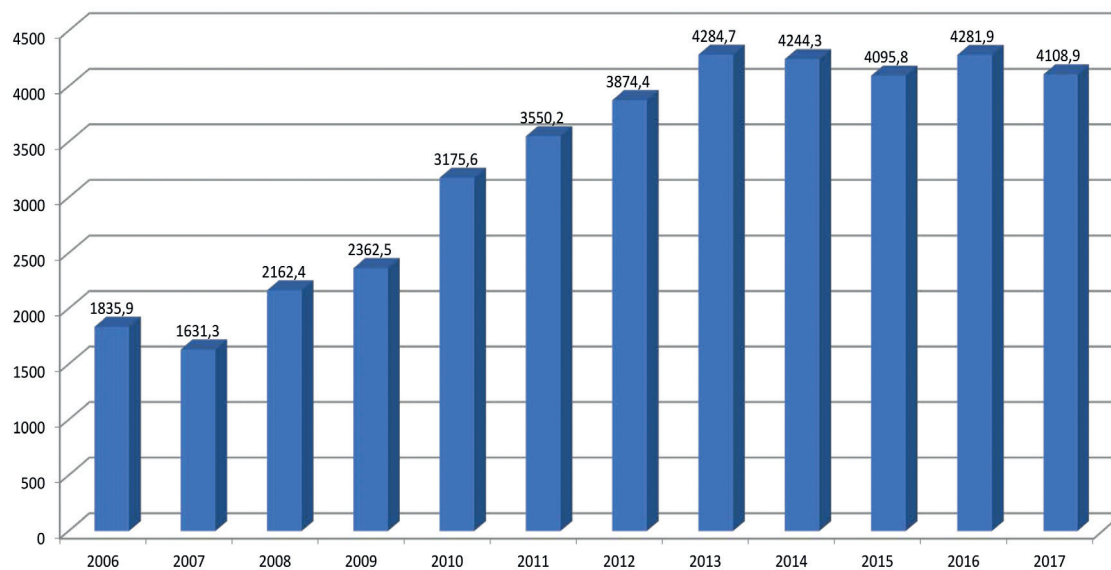
Одним из главных факторов развития

Рис. 1. Динамика выезда иностранных туристов в Азербайджан

Источник: Госкомстат Азербайджанской Республики

туризма в стране является развитие его инфраструктурных компонентов, одним из которых является гостиничный фонд страны. Как видно из рисунка 3 в нашей республике наблюдается динамика роста отелей. По статистическим данным 2017 года

в Азербайджане функционирует 563 отеля. Согласно данным Ассоциации отелей и ресторанов (DAIR) в последнее время наблюдается приток иностранных туристов в Азербайджан из стран Ближнего Востока, Ирана и России. Ежедневно в страну

Рис. 2. Динамика выезда национальных туристов из Азербайджана

Источник: Госкомстат Азербайджанской Республики

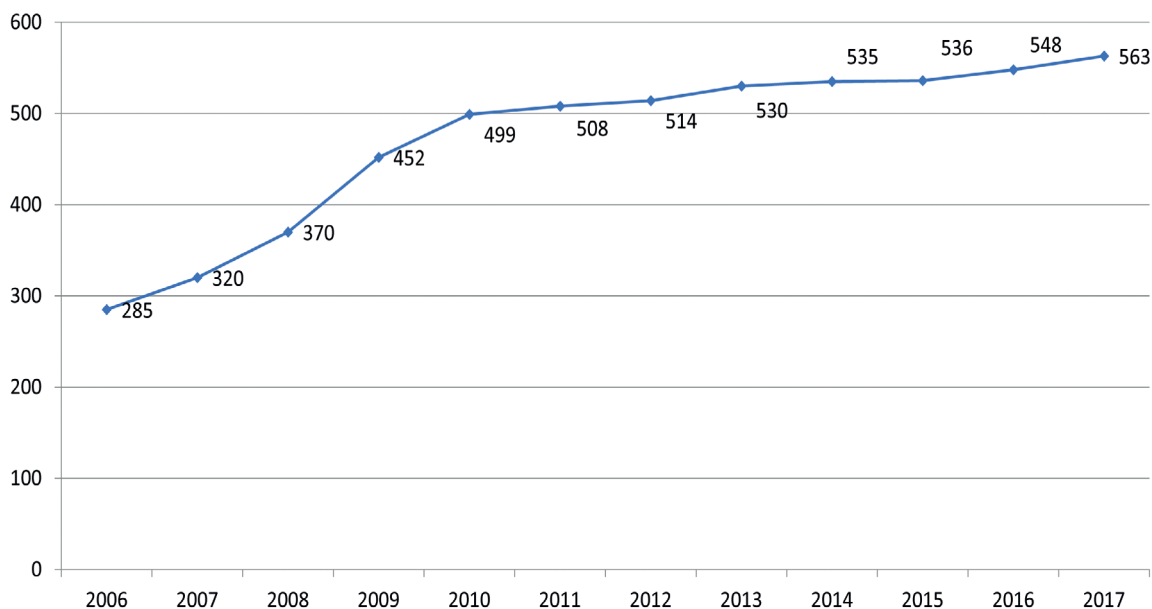
въезжают приблизительно 600-700 туристов. Оценивая имеющуюся тенденцию роста потока иностранных туристов, которая прослеживается в последние два года, наша страна уже сталкивается с проблемой недостаточного гостиничного фонда, что может негативно сказаться на дальнейшем расширении рынка туризма. Увеличивая количество отелей, наша республика должна ориентироваться на строительство бюджетных отелей рассчитанных на туристов среднего класса, потому что именно эта категория туристов являются движущим фактором развития туризма. В силу этого строительство трех, четырехзвездочных отелей остается по-прежнему актуальной задачей. Для стимулирования строительства отелей среднего класса государство должно предоставлять преференции в налогообложении, причем эти преференции также должны предоставляться и туристским агентствам.

3. Налоговая политика и развитие туризма (международный и национальный опыт)

Азербайджан обладает необходимыми природными, историческими и культурными ресурсами для развития туризма как международного так и внутреннего. Для эффективного развития данного сектора экономики необходимо, чтобы государство выработало стратегическую программу развития отрасли, включающую в себя меры, направленные на создание благоприятных условий деятельности туристских предприятий и инвесторов. Это в первую очередь:

- создание нормативно-правовой базы, стимулирующей развитие малого и среднего бизнеса в туристской сфере;
- дальнейшее государственное финансирование наиболее значимых проектов в туристской индустрии;

Рис. 3. Динамика роста количества отелей в Азербайджане 2006–2017 гг.

Источник: график построен на основе данных Госкомстат Азербайджанской Республики

Таблица 1. Общий вклад туризма в ВВП в 2017 году

	Хорватия	Греция	Испания	Италия	Турция	Азербайджан
Общий вклад туризма в ВВП	25%	19,7%	14,9%	13%	11,6%	4%

Источник: <https://www.wttc.org/>

- выделение бюджетных средств для развития внутреннего и въездного туризма;
- предоставление налоговых преференций и освобождение от уплаты налогов организаций и предпринимателей, развивающих внутренний и въездной туризм;
- внедрение инноваций в туристскую индустрию;
- повышение конкурентоспособности туристских услуг.

Одним из важных рычагов управления государства является система налогообложения, которая должна быть направлена на стимулирование малых и средних предприятий туризма и повышение конкурентоспособности национального туристского продукта на мировом рынке. Важно отметить, что полноценная реорганизация экономики страны не возможна без формирования и реализации рациональной налоговой системы, стимулирующей предпринимательскую деятельность и повышающей инвестиционную привлекательность туристской отрасли. Государство посредством налоговой политики может воздействовать на всевозможные негативные процессы, происходящие на рынке.

Влияние налогообложения на конкурентоспособность туристской отрасли можно рассмотреть на примере ведущих в области туризма европейских стран.

Рассматриваемые в таблице 1. страны имеют успешный опыт по развитию туризма. (The World Travel & Tourism Council, 2018) В определенные периоды эти страны применяли различные стимулирующие методы в налоговой политике по отношению

к туристскому сектору. Например, в Греции, до начала экономического кризиса существовали льготные условия налогообложения в туристской индустрии, что значительно поднимало уровень конкурентоспособности национального турпродукта на мировом рынке. С началом кризиса эта налоговая преференция была ликвидирована, что снизило инвестиционную привлекательность этой отрасли. С начала 2018 года согласно решению Греческого правительства НДС было повышено до 24%, что в будущем скорей всего негативно скажется на секторе туризма в стране. Многие специалисты сомневаются в правильности такого решения, в силу того, что согласно статистическим данным поступления в бюджет страны от повышения НДС на турпродукт будут значительно меньше, чем понесенные страной убытки, от повышения стоимости туристских услуг.

Система возврата НДС является еще одной стимулирующей налоговой политикой государства в области развития туризма. Суть этой политики заключается в том, что при выезде туристов из страны применяется процедура возврата налога на добавленную стоимость (НДС), что увеличивает количество иностранных туристов в страну, и соответственно мультипликативно развиваются другие сектора экономики страны, связанные с туризмом косвенно. В настоящее время эта система применяется во многих странах мира, но впервые она была применена в Швеции в 60-годах XX века. С начала 2017 года в Азербайджане также используется система возврата НДС для иностранных туристов.

Значительным опытом в области эффективной

налоговой политики в области туризма обладает Турция. По данным Всемирной Туристской Организации в 2017 году Турция приняла 37,6 миллионов туристических прибытий. (e-unwto.org) На сегодняшний день степень привлекательности этой страны для инвесторов очень высокая. В целях повышения конкурентоспособности туристского продукта на мировом рынке правительство Турции постоянно проводит стимулирующую политику в области налогообложения. Индустрия туризма в этой стране стала активно развиваться с конца XX века. Так в 80-е годы правительство страны, в целях активизации туристской деятельности, освободило свои туристские компании от всех корпоративных налогов сроком на 5 лет, что дало ощутимый эффект. Предприниматели стали активно осваивать пустовавшие ранее земли на Анатолийском побережье, развивать там инфраструктуру и строить отели. Теперь эта зона является одним из знаменитых туристских центров мира.

Уменьшение корпоративных налогов туристских компаний, специализирующихся на развитии въездного туризма, в течение хотя бы нескольких лет, может стимулировать развитие как въездного, так и внутреннего туризма в Азербайджане. Кроме того, на наш взгляд, для организаций, специализирующихся на развитии внутреннего и въездного туризма применение политики снижения налога на добавленную стоимость, что эффективно время от времени используется ведущими туристскими странами, может создать значительный импульс для развития туризма в нашей республике.

Стимулирующим фактором для развития туризма в Азербайджане могут послужить поправки в налоговом Кодексе Азербайджана, утвержденные Президентом Республики Азербайджан Ильхамом Алиевым 1 января 2019 года. Согласно данным поправкам правительство

Азербайджана предоставит долгосрочные налоговые льготы для субъектов микро, малого и среднего предпринимательства (МСП). К примеру, компании кластера малого и среднего бизнеса (МСБ) освобождаются от налога на прибыль, земельного налога и от НДС сроком на 7 лет с момента регистрации в реестре МСБ. Субъектам малого и среднего бизнеса будут предоставляться льготы, включающие освобождение от подоходного налога и налога на прибыль 75% дохода и прибыли от предпринимательской деятельности. Кроме того, согласно поправкам в Кодексе, от уплаты налогового имущества освобождаются юридические лица и частные предприниматели, являющиеся субъектами микро-предпринимательства.

Как известно одним из недостатков туристского сектора является его сезонность. Например, объекты размещения пляжного туризма активно работают 3–5 месяцев в год, а налоги платят за все 12. Поэтому многие из них стараются за активный период своей деятельности получить от туристов максимально возможную выгоду, что негативно влияет на привлекательность данных туристских объектов, сокращает количество туристов в очередном году. Кроме того, в силу сезонности, туристские объекты не могут иметь постоянных высококвалифицированных работников, а сезонный персонал не гарантирует высокого качества оказания услуг. Применение налоговых льгот в низкий сезон позволило бы продлить период активности организаций, что в свою очередь способствовало бы сохранению рабочих мест и инфраструктуры, а также не снизило бы привлекательность объектов отдыха для туристов, в силу того, что отпала бы потребность во взвинчивании цен в туристских объектах.

Налоговая политика государства в зависимости от экономической ситуации в стране может быть направлена не только

Таблица 2. Динамика поступлений в государственный бюджет Азербайджанской Республики налогов и иных платежей от гостиничных предприятий и турагентств (в тыс. манат)

	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Общие поступления в государственный бюджет налогов и иных платежей	6025367	6663633	7113622	7118197	7015165	6971680
Поступления в государственный бюджет налогов и иных платежей от гостиничных объектов	18058,8	29951,3	28 201,5	28 098,5	38 525,7	39 040,6
Поступления в государственный бюджет налогов и иных платежей от турагентств и туроператоров	1 593,2	3 067,6	4 399,1	4 388,3	3 634,00	2 298,3
Доля налоговых поступлений поступлений от туристических объектов (в %)	0,3	0,5	0,5	0,5	0,6	0,6

Источник: данные Госкомстат и Министерства налогов Азербайджанской Республики на поддержание туристских объектов, но и решение проблем с бюджетом страны. Одним из методов поддержания бюджета страны является установление туристского налога, что активно используется в последнее время во многих европейских странах. Например, с 1 января 2018 года туристский налог был введен в Греции в рамках программы жесткой экономии. «Туристский налог» существует в таких странах как Франция, Бельгия, Италия, Нидерланды, Германия. Некоторые страны применяют также «городской налог», который вводится в наиболее популярных туристских городах страны. Предполагается, что средства от сбора подобного налога используются для развития городской инфраструктуры, реставрации памятников, для проведения всевозможных мероприятий, привлекающих туристов. В Швейцарии к примеру подобного рода налог взимается в Цюрихе и более 50% средств на развитие туризма в этом городе получается за счет «городского налога». В Турции с 1 января 2019 года введен «налог на безопасность» для пассажиров, использующих авиационный вид транспорта. Цель применения данного вида налога – усилить меры безопасности в аэропортах страны. (World Tourism Organization, 2018)

Вопрос о введении подобного рода налогов рассматривается и в Азербайджане, но в силу того, что туризм для Азербайджана является достаточно молодой отраслью, ввод этих налогов может снизить поток туристов. Кроме того, необходимо учесть, что цены на туристские услуги в Азербайджане, особенно гостиничные услуги, и без того достаточно высокие. Только страны с высоким туристским потоком могут позволить себе такого рода налоги.

Как видно из таблицы 2 доля налоговых поступлений от главных составляющих туристской индустрии Азербайджана в общем объеме налоговых поступлений в бюджет страны незначительна (0,6%), то есть несут существенную роль туризма в формировании доходной части бюджета (фискальная функция налогов) (Государственный комитет статистики Азербайджана, 2019). Поэтому, те налоговые преференции, которые планируются применять согласно изменениям в налоговом Кодексе Азербайджана на наш взгляд, могут стимулировать развитие туристского сектора экономики и при этом не будет наблюдаться негативного влияния на бюджет страны. Налоговые преференции могут позитивно повлиять не только непосредственно на

сектор туризма, но и мультипликативно оживить и простимулировать дальнейшее развитие инфраструктуры страны и работу предприятий смежных с туризмом.

Развивающиеся страны часто прибегают к применению краткосрочных методов для увеличения поступлений от международного туризма. Кроме повышения налогового бремени в этих странах часто запрещается или лимитируется ввоз импортных товаров и услуг, импортируемых специально для туристского сектора. Конечно, туристский сектор экономики эффективно будет развиваться, если будет сокращаться поток импортных товаров и услуг в этот сектор, но насильственное, порой необоснованное сокращение импорта, тоже не метод для развития. Местные производители туристского продукта должны укреплять свои позиции в секторе туристских услуг, только на основе конкуренции. Перечисленные методы только на краткосрочный период могут увеличить поступления от туризма, но для продолжительного применения они в основном не эффективны. Они могут оказать негативное влияние на конкурентоспособность страны на мировом рынке в области туризма.

4. Заключение

Подводя итог, необходимо отметить, что от правильно выработанной налоговой

политики зависит развитие всей экономики страны и в частности туристского сектора. Эффективность налоговой политики страны заключается в том, чтобы благодаря ей с одной стороны должны учитываться интересы страны за счет увеличения ее доходов на основе налоговых поступлений, с другой стороны должны учитываться интересы хозяйствующих субъектов, цель которых заключается в максимизации прибыли и минимизации налоговых платежей. Налоговые льготы, безусловно, могут придать дополнительный импульс для развития туристского сектора Азербайджана. Но как будут развиваться события в реальности, пока спрогнозировать сложно, потому что очень важно как распорядятся сэкономленными деньгами предприниматели, пойдут ли они на инвестиции (что является необходимым для развития туристского сектора), или они увеличат потребление, причем не отечественных, а импортных товаров. В таком случае эффекта от налоговых преференций не будет, увеличится импорт, стимулирующий инфляцию, а туристский сектор развиваться не будет. Таким образом, главная задача государства на сегодняшний день, это создание оптимальной системы налогообложения в туристском секторе экономики, которая учитывала бы объективные факторы экономического развития и макроэкономические тенденции в стране.

Источники:

A.R. Dövlət Statistika Komitəsi - www.stat.gov.az

A.R. İqtisadiyyat Nazirliyi İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutu. UNDP, Azərbaycan Respublikasında turizm sektorunun rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi problemləri, Bakı, 2009 http://ier.az/uploads/IIETI-UNDP_Turizm-az.pdf

Феокистов И.А., Филина Ф.Н. (2007), Учет в туризме: бухгалтерские аспекты и налогообложение, М., ГроссМедиа, РОСБУХ.

Никулина Ю. (2013), Налогообложение в сервисе и туризме, eBook, Оренбург.

The World Travel & Tourism Council <https://www.wttc.org/>

World Economic Forum. The Global Competitiveness Report 2017–2018, <https://www.weforum.org/reports/the-global-competitiveness-report-2017-2018>

World Tourism Organization. UNWTO Tourism Highlights, 2018 edition <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284419876>

JEL Classification Codes: K 14, H 26, E 44

Международный опыт в борьбе с налоговыми правонарушениями и преступлениями

**Мирали Кязимов
Назим Алиев**

Резюме

Формирование и развитие современных экономических отношений, в том числе рыночных одновременно способствовало появлению новых, доселе неизвестных видов правонарушений и преступлений в экономической сфере. При разработке норм об ответственности за уголовные деяния в области экономической деятельности основными принципами являются следующие: ограничение вмешательства государства в экономическую сферу, создание гарантий свободного предпринимательства и защита всех форм собственности на равной основе. В действующем УК (30 декабря 1999 г.) отсутствуют нормы об ответственности в связи с плановой социалистической экономикой, наоборот, установлена ответственность за вмешательство в процесс нормального функционирования рыночных отношений. Анализ правоприменительной практики позволяет сделать вывод о достоинствах и недостатках норм об ответственности за преступления в сфере экономической деятельности, и обуславливает необходимость научного исследования норм, предусматривающих ответственность за эти деяния. Экономический и юридический анализ является важным элементом в системе познания финансово-кредитных отношений.

Ключевые слова: экономика, финансовая система, уголовный закон, правонарушения, преступления, налоговые обязательства

Fight against tax crimes and offenses international practice

**Mirali Kazimov
Nazim Aliyev**

Abstract

The formation and development of modern economic relations, including market ones, simultaneously contributed to the emergence of new, hitherto unknown types of offenses and crimes in the economic sphere. When developing norms on liability for criminal acts in the field of economic activity, the main principles are the following: limiting state interference in the economic sphere, creating guarantees of free enterprise and protecting all forms of property on an equal basis. In the current Criminal Code (December 30, 1999) there are no norms on responsibility in connection with the planned socialist economy; on the contrary, responsibility for interfering with the normal functioning of market relations has been established. An analysis of law enforcement practice allows us to conclude the advantages and disadvantages of the rules on liability for crimes in the field of economic activity, and necessitates a scientific study of the norms providing liability for these acts. Economic and legal analysis is an important element in the system of knowledge of financial and credit relations.

Keywords: economics, financial system, criminal law, offenses, crimes, tax obligations

1. Введение

После восстановления независимости и отъезда Азербайджанской Республики от социалистического общественного строя, начался процесс формирования новых общественных отношений, в том числе и экономических, поскольку в Конституционном акте Азербайджанской Республики "О государственной независимости", принятом Верховным Советом Азербайджана 18 октября 1991 года, было предусмотрено, что всякая экономическая деятельность основывается на рыночных отношениях и свободе предпринимательства. Уголовный кодекс Азербайджанской Республики 1960 года не отвечал требованиям новых общественных отношений и принятие нового УК стало неизбежным. С принятием Конституции в 1995 году и в последующие годы других нормативных актов, призванных обеспечить права и законные интересы граждан в экономической сфере, произошли положительные перемены в общественной жизни.

Анализ финансово-кредитной сферы, сложившейся в экономике Азербайджана к началу XXI столетия, показал, что некоторые шаги, предпринятые в ходе экономического реформирования, затянувшийся в последнее время мировой экономической кризис, а также неустойчивый характер рыночных отношений на международной арене негативно сказались на динамике экономической преступности в республике.

Преступность не ограничивается национальными границами, она становится все более трансграничной. В этой ситуации государство не в состоянии самостоятельно справиться со многими преступлениями. Преступники стремятся извлекать выгоду из таких современных явлений, как глобализация, постепенная отмена пограничного контроля и развитие технологий. Повышается профессионализм преступников, совершенствуются применяемые ими средства и методы.

Существенные трудности в борьбе с экономическими преступлениями (более распространенных в их общей массе преступных деяний) испытывают как судебные инстанции, так и правоохранительные органы разных стран (укажем, что география и степень сложности подобных незаконных действий существенно возрастает, в особенности в странах с развитой экономикой). Так, несмотря на значительный организационный и технический потенциал, а также на наличие эффективного национального и международного законодательства, в том числе высокую взаимосвязь между судебными инстанциями и правоохранительными органами, борьба с оргпреступностью в экономической сфере есть одно из наиболее проблемных направлений в их функциональной деятельности.

2. Основная часть

Для расширения международного сотрудничества по борьбе с экономическими преступлениями рекомендуется:

- присоединиться к существующим международным правовым актам, в особенности к таким документам, как проект Конвенции Совета Европы по конфискации выручки от преступлений;
- подготовить проект Конвенции о принципах взаимодействия стран СНГ по противостоянию оргпреступности, для чего необходима унификация законодательства государств СНГ по борьбе с оргпреступностью;
- разработать предложения по активному сотрудничеству и взаимодействию в рамках международных соглашений по противодействию «отмывания» незаконных капиталов.

Отсутствие единого стандарта в осуществлении антикоррупционной экспертизы в Азербайджане подталкивает на принятие отдельного нормативного акта, регулирующего как порядок, обязательность так и методику прет-

ворения упомянутой экспертизы проектов законов. В целях осуществления этого было бы полезным создать отдельный институт законодательства при Национальной Академии Наук. Данный институт мог бы осуществлять антикоррупционную экспертизу как действующих, так и проектов нормативных актов. Также в целях проработки отдельных вопросов, связанных с антикоррупционной борьбой, активизации и построения эффективного взаимодействия с НПО, общественными и иными организациями для аккумуляции и обработки информации, проведения анкетирования, интервьюирования и т.д. считаем целесообразным создать Центр антикоррупционных исследований.

С целью усиления борьбы с экономическими преступлениями рекомендуется:

- провести проверку соблюдения банками порядка кредитования как физических лиц, так и субъектов хозяйствования;
- разработать предложения о предупреждении и пресечении преступлений в этой сфере;
- провести проверку соответствия приватизации госсобственности в городах и районах республики;
- разработать программу предупреждения оттока денежных ресурсов в «теневой» бизнес и финансирования преступных структур;
- создать единую автоматизированную систему контроля за экспортом и Государственный реестр участников внешнеэкономической деятельности. Предлагается разработать и реализовать:
 - комплекс мероприятий по выявлению фактов коррупции среди должностных лиц в государственных органах и среди сотрудников правоохранительных органов;
 - для правоохранительных органов методические материалы по расследованию новых видов преступных деяний в области частного предпринимательства, налогообложения, финансово-кредитной системы;

- усовершенствовать систему декларирования доходов участвующих в приватизации госсобственности как физических, так и юридических лиц, а также систему по защите ценных бумаг от подделки и пресечению выпуска необеспеченных ценных бумаг. Итак, экономические преступления, приобретая международный характер, вышли за рамки отдельных стран. Сегодня в указанных областях действуют достаточно влиятельные транснациональные преступные группировки, наносящие ощутимый урон экономике государств-участниц СНГ. В рамках устранения подобного рода явлений в 1996 году, в целях координации усилий стран СНГ между странами Содружества было подписано "Соглашение по сотрудничеству в борьбе с преступлениями в экономической сфере". Чуть позже, уже в 2000 году, учитывая взаимную заинтересованность в повышении эффективности взаимодействия в борьбе с являющейся угрозой экономической безопасности, преступлениями в налоговой сфере, правительствами стран СНГ было принято решение о создании Координационного совета глав подразделений налоговых (в том числе, финансовых) исследований, которое впоследствии участвовало в подготовке "Соглашения о сотрудничестве государств - участниц СНГ в борьбе с налоговыми правонарушениями", принятой Советом глав правительств. (Совет ЕС 2010)

На международном региональном уровне также создаются институты противодействия преступлениям в экономической сфере. Вместе с тем Совет ЕС на уровне министров финансов учредил наднациональную общеевропейскую систему финансового контроля. Задача подобной реформы заключается в создании "нового каркаса европейского финансового контроля, недостаток которого проявил себя в период финансового кризиса". Как было заявлено, в данную систему должны войти 3 наднациональной структуры (агент-

ства), которые будут сосредоточены на мониторинге и выявлении кризисных тенденций в нижеследующих областях: в сфере пенсионного и страхового обеспечения, как на рынках ценных бумаг, так и в банковском секторе.

В рамках СНГ, в целях обмена информацией, выработке как предложений, так и рекомендаций по обнаружению, профилактике и пресечению экономических правонарушений, в 2000 году в целях сотрудничества в борьбе с налоговыми преступлениями был создан Координационный совет руководителей органов налоговых (финансовых) расследований стран СНГ (КСОНР). В конце октября 2011 года прошедшее в Баку XIII заседание КСОНР определило перспективы дальнейшего сотрудничества в данной сфере. На нынешнем этапе в рамках КСОНР есть нужда в совершенствовании базы по оперативному информационному обмену, касающихся передвижения капиталов частных в поддержании терроризма или же со стороны как физических, так и юридических и лиц. Значимыми документами в этой области следует считать конвенции СЕ и ООН, в том числе выработанные занимающееся деятельностью по предотвращению финансовых злоупотреблений международной организацией FATF, ряд рекомендаций касающийся финансирования терроризма и борьбы с отмыванием денег. (Рекомендации ФАТФ, 2012)

Стоит также заметить, что противодействие с коррупции, в условиях финансовой глобализации и когда преступность приобретает интернациональный характер невозможна без координации международных усилий, направленных на борьбу с легализацией незаконно нажитых средств. Согласно документам ООН и ее спец учреждений, такие мероприятия требуют принятия странами СНГ соответствующих совместных мер и адекватных регламентирующих механизмов. Так, Украина внесла свои предложения по активизации и повышению эффективности многостороннего и взаимовыгодного сотрудничества среди государств СНГ в сфере по противодействию коррупции, которые получили поддерж-

ку со стороны ряда участвующих в рамках договора стран. Весомый вклад в процесс борьбы с коррупцией вносит Комитет экспертов Совета Европы по оценке мер противодействия легализации преступных доходов и финансированию терроризма. Целью деятельности Комитета является обеспечение в государствах-членах Совета Европы надежного и эффективного функционирования систем по борьбе с отмыванием денег и финансированием терроризма. (Центральный банк Российской Федерации, 2004) Азербайджан с 2002 года представлен и активно сотрудничает с данной структурой СЕ.

Важным звеном в деле международного сотрудничества в сфере борьбы с коррупцией играет взаимодействие стран в рамках Группы "Эгмонт", в которую входят практически все страны постсоветского пространства. Эта структура, являясь организацией государственных ведомств, объединена общей целью создать коллективный механизм для укрепления сотрудничества и обмена информацией, полезной для выявления и пресечения отмывания денег и финансирования терроризма. Для решения этих задач созданная в рамках "Эгмонт" Рабочая группа по правовым вопросам проанализировала препятствия, связанные с обменом информацией между государственными ведомствами, которые непосредственно заняты борьбой с отмыванием денег путем обработки финансовой информации (Волженкин, 2007).

В развитых странах одним из факторов, оказывающих существенное влияние на развитие демократических процессов является создание проекта "электронное правительство". Также следует указать на совершенствование деятельности органов управления, тестирование по приему на государственную службу и т.д. Согласно опубликованному аналитическому обзору ООН по развитию электронного правительства в 192 странах мира, Азербайджан занял одно из первых мест в СНГ, опередив, в том числе и ряд развивающихся государств мира.

Основной упор при создании новации был сделан на обеспечение прозрачности и упрощение взаимоотношений между гражданами и государственными чиновниками, бизнесом и ведомствами, выведение на качественно новый уровень отношений между чиновниками и гражданами. Минналогов являясь лидером в этом направлении в рамках проекта "Электронный Азербайджан" уже с 2010 года успешно внедрило систему "единого окна" при госрегистрации юридических лиц, расширила возможности автоматизированной налоговой информационной системы (AY18), внедрила устройства электронной передачи данных с расстояния в контрольно-кассовые аппараты (ККА), создало систему email, запустила систему online регистрации физических лиц в качестве налогоплательщиков по принципу "единого окна". Несомненным достижением в деле предотвращения коррупции служит созданная в рамках проекта "Электронный Азербайджан" эффективно работающей системы - "ASAN xidmət", уже успевшей стать азербайджанской моделью превентивных мер по борьбе с коррупцией. Президент Азербайджана господин И.Алиев подчеркнул: "Среди проведенных в последние годы институциональных проектов против коррупции и взяточничества на первом плане, конечно же, находится "ASAN xidmət". Сейчас наш опыт изучают и в других странах..." (Алиев, 2016)

Эта модель "все в едином окне" обеспечивает как пользование в централизованном порядке электронными средствами в прозрачных условиях предлагаемыми услугами, так и получение их в предельно короткий срок, а также служит неким катализатором по переходу отношений между гражданами и госслужащими на качественно новый уровень. Обслуживание в таких центрах повышает доверие граждан оказываемыми к государственным структурам. В целом международные партнеры считают "ASAN xidmət" очень эффективной реформой и рекомендуют другим странам, как хороший опыт. (Мамедов, 2012)

На международной арене всесторонне используют возможности Интерпола, организуя и иные специализированные организации для борьбы с организованной экономической преступностью (например, одной из официальных международных организаций является созданная правительствами семи наиболее развитых стран в 1989 г. в Париже Группа международных финансовых действий). В настоящее время в нее входят представители 28 государств. Эта организация изучает деятельность организованной преступности.

Сегодня в швейцарском уголовном праве присутствует только понятие коррупции среди государственных органов, в то время как злоупотребление должностными полномочиями со стороны руководства коммерческих компаний, спортивных чиновников или глав профсоюзных организаций относится к сфере недобросовестной конкуренции. Соответственно, злоупотребление властью в том случае, если обвиняемый не является государственным служащим, подвергается наказанию в зависимости от того, были ли нарушены принципы свободной конкуренции. (Гирко, 2014) Поэтому изменение в законодательстве Швейцарии по имеющейся практике других стран намного облегчила бы путь к привлечению лиц, совершивших преступления, а также упростила бы процессуальный подход к данной проблеме.

В 1982 г. в Италии был принят закон "Роньони - Ля - Торе", который предусмотрел конфискацию имущества, нажитого незаконным путем. За годы действия этого важного закона у представителей мафии были конфискованы средства и имущество на миллиарды долларов США. В Америке контроль за соблюдением положений "Закона о банковской тайне" выполняют госорганы по контролю за банковской деятельностью, к коим относятся: правление государственной системы резервов, государственная корпорация по страхованию вкладов, управление по контролю за экономностью, администрация ревизора по денеж-

ному обращению, в том числе национальная дирекция кредитного союза, которым Министерство финансов предоставило такие полномочия. Этими организациями разработаны специальные процедуры экспертизы для распознавания возможных правонарушений. Они также нацелены на конкретную проверку компетентности, квалифицированности, честности и финансовой самостоятельности банковских работников. В процессе проведения проверки органы контроля вправе сосредоточиться как на фактах реального мошенничества, внутренних злоупотреблений и иных преступных деяний, в том числе "отмывания" денег. С целью выявления соблюдения положений "Закона о банковской тайне" так и на расследовании возможных правонарушений любых иных законов, а также могут осуществляться специальные банковские ревизии, для чего, например, государственная корпорация по страхованию вкладов сформировала свой отдел по экономическим преступлениям, куда вошли прошедшие специальную подготовку инспектора по проверке потенциальной преступной деятельности. Одну из ключевых ролей в борьбе с отмыванием денежных средств в Штатах играет Управление банков штатов (банковский департамент), которое несет ответственность за осуществление контроля и надзора за такими учреждениями, как коммерческие банки, кредитные компании, учреждения по переводу денег, кассы выплат по чекам. Даже когда к конкретному делу привлекается полиция и органы обвинения, именно Банковский департамент компетентен в ведении специального бухгалтерского учета, ему поручена обработка данных, необходимых для распознавания отмывания денег и получения доказательств для уголовного преследования правонарушителей. (Остроумов, 1972)

В банковском департаменте штата Нью-Йорк Управление создало в 1987 г. отдел специальных расследований. Он занимается изучением, поиском и подготовкой информации, касающейся преступной деятельности; про-

изводит проверку биографических данных претендентов на финансовое и банковское обслуживание, которым выдаются лицензии. Процедура выдачи некоторых лицензий может начать проверку отпечатков пальцев с целью установления судимости. Если отделом получена информация о правонарушении, он вместе с Управлением начинает работать в тесном взаимодействии с правоохранительными органами на местах на государственном уровне и на уровне штата в целях обеспечения согласованности действий по обнаружению и пресечению отмывания денег. Аналогичным образом осуществляется контроль за соблюдением законодательства, регулирующего рынок ценных бумаг.

Использование передовых информационных технологий, в особенности в деятельности налоговых служб, минимизирует связь между гражданами и чиновниками, таким образом, предотвращая возникновение всевозможных неблагоприятных явлений. В данной связи, необходимо внедрение в республике электронного аудита и, как один из путей борьбы с коррупцией, увеличить число дистанционных проверок. (Мамедханов, 2009)

Основными направлениями по улучшению международной правовой взаимной помощи в борьбе с налоговыми правонарушениями и преступлениями являются следующие:

- обеспечение расширения сотрудничества между соответствующими специальными структурами в рамках расследования преступлений;
- разработка механизма правовой взаимной помощи в уголовных делах для использования принудительных мер, каковой является наложение ареста на имущество, обыск помещений и людей, выдача документации финансовыми институтами и иными лицами;
- приведение в действие механизмов, позволяющих в интересах правосудия выявлять наиболее подходящее для принятия конкретного дела к производству места,

для суда над имеющих к этому отношение лицам в делах, за которые их в некоторых странах надлежит судить;

- координирование процедур, предусматривающих наложение ареста и конфискацию имущества, которые могли бы способствовать дележу конфискованных ценностей.

В законодательстве Азербайджана эти вопросы обозначены, но требуют тщательного урегулирования. Наряду с этим в западных странах имеются многоуровневые и широкодоступные информационные базы, отражающие разностороннее информационное доверие, как касающееся личности граждан, так и деятельности предприятий. В связи с этим до вступления в деловые отношения, предприниматели или их службы безопасности могут проверить законность деятельности фирм по базе данных, в комитете по лицензированию, ассоциациях и другим источникам. Широкая доступность таких сведений, во-первых, значительно затрудняет совершение различных правонарушений, во-вторых, при совершении злоупотреблений облегчает выявление доказательств и поиск правонарушителей правоохранительными органами. Таким образом, контроль за соблюдением законности и правопорядка в хозяйственной деятельности за рубежом постоянно осуществляется многочисленными контролирующими органами; в необходимых случаях к этому быстро подключаются правоохранительные органы, при этом используются широкодоступные информационные базы.

3. Заключение

Учитывая вышеизложенное следует заключить, что борьба с налоговыми правонарушениями и преступлениями является приоритетной задачей государства и направлена на укрепление доверия населения к власти. Требуется государственная комплексная программа борьбы с международной экономической преступностью. Необходимость разработки соответствующей программы продиктована тем, что неблагоприятные тенденции в структуре и динамике международной экономической преступности, проявившиеся за последние годы, не в полной мере нейтрализовались государствами. Экономическая преступность приобретает более организованный и профессиональный характер, растет уровень самозащиты правонарушителей от разоблачения, в нелегальную деятельность рекрутируются новые участники, идет поддержка из-за рубежа. Она стремится проникнуть и закрепиться в экономике, политике, интегрируя и вовлекая в свою сферу государственный аппарат.

Хотелось бы отметить, что в целях совершенствования международного сотрудничества в области борьбы с преступлениями экономической сфере следует обратить внимание на унификацию национальных законодательств, последовательную имплементацию новых международно-правовых норм в национальном законодательстве, изучение опыта развитых государств в борьбе с экономическими преступлениями и применение в борьбе с этими проявлениями эффективных средств и методов, разработанных ими, создание общегосударственной программы по повышению правовой культуры населения, способствующего ликвидации правового нигилизма в обществе и воспитанию честного отношения к труду, к налоговым обязательствам и т.д.

Источники:

- Алиев Ильхам (2016). Вступительная речь Ильхама Алиева на заседании Кабинета Министров, посвященного итогам социально-экономического развития в 2015 году и предстоящим задачам / <http://ru.president.az/articles/17441> (дата обращения: 12.06.2019)
- Волженкин Б.В. (2007), Экономические преступления. СПб.: Издательство "Юридический центр Пресс". 312 с.
- Гирко Татьяна (2014). Швейцария решила активное бороться с коррупцией / <http://nashagazeta.ch/news/politica/17662> (дата обращения: 25.05.2019)
- Мамедов Ф. (2012) Применение е-услуг – самый эффективный способ борьбы с коррупцией – министр налогов Азербайджана / <http://www.trend.az/business/economy/1992421.html> (дата обращения: 25.08.2019)
- Мамедханов С. (2009), Азербайджан продолжит модернизацию налоговой системы. Министерство по налогам Азербайджанской Республики/https://www.taxes.gov.az/vn/info/int_rus.pdf (дата обращения: 20.07.2019)
- Центральный банк Российской Федерации (2004). Безналичные переводы и финансирование терроризма / http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_19555/c724dcca3e2d16-1b27d8a2aa706e58ee4694fd7/(дата обращения: 25.07.2019)
- Остроумов С.С. (1972), США: преступность и политики/ Под ред. Б.С. Никифорова. М.: Мысль. 386 с.
- Рекомендации ФАТФ, (2012), Международные стандарты по противодействию отмыванию денег, финансированию терроризма и финансированию распространения оружия массового уничтожения / Пер. с англ. — М.: Вече. 176 с.
- Совет ЕС (2010). В Евросоюзе создадут новую систему финансового контроля / <https://rg.ru/2010/09/07/es-finanse-anons.html> (дата обращения: 11.08.2019)

MÜƏLLİFLƏR HAQQINDA

Abbasov Əhliman

ahlimanabbasov@gmail.com

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin "Beynəlxalq iqtisadiyyat" kafedrasının müəllimidir. Böyük Britaniyanın Nyukasl Universitetindən Beynəlxalq İqtisadiyyat və Maliyyə ixtisası üzrə məzunudur. Hal-hazırda "Qlobal maliyyə böhranının beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya proseslərinə təsirinin qiymətləndirilməsi" mövzusunda elmi iş üzərində tədqiqat aparır. Almaniyanın Siegen Universitetində mövzu üzrə tədqiqatlar aparmış, müxtəlif beynəlxalq konfranslarda iştirak etmişdir.

Dadaşov Əbdülrəhim

ebdulrehimdadasov@gmail.com

UNEC-in doktorantıdır.

Əsas tədqiqat sahələri: fermer təsərrüfatı, kredit mexanizmi, ixracatçı, kredit qoyuluşları, investisiya.

Əliyev Nazim

aliyev-1973@list.ru

Hüquq üzrə elmlər doktoru, dosentdir. Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin Tədris Mərkəzində elmi-tədqiqat bölməsinin rəisidir.

Əsas tədqiqat sahələri: İqtisadi fəaliyyət sferasında cinayətkarlıq, vergidən yayınma, kölgə iqtisadiyyatı, çirkli pulların yuyulması, mütəşəkkil cinayətkarlıqla mübarizə məsələləri və s.

Əzizova Gülənbər

azizovagulender@unec.edu.az

İqtisad elmləri doktorudur. UNEC-in Rus iqtisad məktəbinin "İqtisadiyyat" kafedrasının professoru vəzifəsini icra edir.

Elmi tədqiqat sahələri: Əməyin iqtisadiyyatı, qeyri-istehsal sahəsində məşğulluğun quruluşu, əmək bazarı.

Gülməmmədov Vüqar

vugargulmammadov@yahoo.com

Buxarest İqtisadi Tədqiqatlar Akademiyasının doktorantıdır.

Əsas tədqiqat və fəaliyyət sahələri: innovativ kiçik sahibkarlıq, kiçik sahibkarlığın innovasiya mühiti, milli innovasiya sistemi.

İsgəndər Babazadə

isgender618@mail.ru

AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun əməkdaşdır.

Əsas araşdırma sahələri: büdcə, büdcə sistemi, büdcə prosesi, büdcənin icrası, xəzinədarlıq sistemi, büdcə uçotu.

Kazımov Mirəli

vergi3m@gmail.com

Hüquq üzrə elmlər doktoru, dosentdir. Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin Tədris Mərkəzinin elmi tədqiqat işləri üzrə rəis müavinidir.

Əsas tədqiqat sahələri: iqtisadi fəaliyyət sferasında cinayətkarlıq, vergidən yayınma, kölgə iqtisadiyyatı, çirkli pulların yuyulması, mütəşəkkil cinayətkarlıq ilə mübarizə məsələləri və s.

Məhərrəmov Ramiz

ramizvergi1@rambler.ru

İqtisad elmləri namizədidir. UNEC-in "İqtisadiyyat və idarəetmə" kafedrasının dosentidir.

Əsas tədqiqat sahələri: vergidən yayınmaların, maliyyə axınlarının tədqiqatı, vergi, vergi siyasəti.

Quluzadə Esmira

quluzadeesmira@mail.ru

UNEC-in "Maliyyə" kafedrasının dissertantıdır. Hazırda "Dövlət büdcəsinin iqtisadi inkişafa təsirinin səmərəliliyinin artırılması yolları" mövzusunda dissertasiya işi üzərində işləyir.

Əsas tədqiqat sahələri: vergi, vergi yükünün səmərəliliyi, büdcə gəlirləri, optimal vergi yükü, vergi siyasəti, vergitutma bazası.

Rzayeva İnarə

ina3r@mail.ru

İqtisadiyyat üzrə fəlsəfə doktorudur. UNEC-in "Beynəlxalq iqtisadiyyat" kafedrasının dosentidir. Beynəlxalq İqtisadiyyat Məktəbinin direktor müavini.

Əsas tədqiqat sahələri: turizm, turizm projəkləri, elmi mərkəzlər, Beynəlxalq turizm, turizm tarixi, turizm növləri.

Seyfullayev İlqar

ilgar.seyfullayev@unec.edu.az

İqtisad elmləri namizədidir. UNEC-in Beynəlxalq Magistratura və Doktorantura Mərkəzinin "İqtisadiyyat və İdarəetmə" kafedrasının dosentidir.

1999-cu ildə "Məhsulun rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi yolları" (Azərbaycanın məişət texnikası sahəsinin timsalında) mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə etmiş və 2000-ci ildə 08.00.05 – Xalq təsərrüfatının iqtisadiyyatı, planlaşdırılması və təşkili – ixtisası üzrə iqtisad elmləri namizədi elmi dərəcəsinə almışdır.

Əsas tədqiqat sahələri: sahibkarlıq, sənaye innovasiyaları, sənaye iqtisadiyyatı, vergi və investisiya mühiti.

MÜƏLLİFLƏR ÜÇÜN QEYDLƏR

Nəşr prinsipləri

"Azərbaycanın vergi jurnalı"nda (AVJ) iqtisadiyyatın, xüsusilə də vergitutmanın nəzəri və praktiki problemlərinə dair orijinal elmi yazılar dərc edilir.

AVJ-də iqtisadiyyatın və vergi siyasətinin müasir problemlərinin elmi yanaşma əsasında şərh edildiyi və bu istiqamətdə həll yollarının təklif edildiyi yazıların dərc olunması üstünlük verilir.

AVJ-yə göndərilən yazıların müvafiq sahədə mövcud boşluğu dolduracaq orijinal əsər olması və ya əvvəllər nəşr edilmiş tədqiqatları qiymətləndirərək həmin sahədə yeni və diqqətəlayiq fikirlər ortaya qoyması tələb olunur.

AVJ-yə göndəriləcək məqalələrin əvvəllər başqa bir yerdə nəşr edilməməsi və ya nəşr olunmaq məqsədilə qəbul edilməməsi zəruridir. Əvvəllər hər hansı bir elmi tədbirdə təqdim edilmiş məruzələr, bu hal yazıda açıq bildirilmək şərtilə AVJ-yə göndərilə bilər.

AVJ-də yalnız resenziyalaşdırma prosesindən keçərək nəşr üçün tövsiyə edilən yazılar dərc olunur.

AVJ hər rübdə bir dəfə olmaqla ildə dörd dəfə nəşr edilir. Jurnalın nüsxələri kitabxanalara, beynəlxalq indeks təşkilatlarına, abunəçilərə və məqalə müəlliflərinə çap olunduqdan sonrakı bir ay ərzində göndərilir.

Resenziyalaşdırma

AVJ-yə göndərilən yazılar əvvəlcə redaksiya tərəfindən jurnalın nəşr prinsipləri baxımından qiymətləndirilir. Nəşr prinsiplərinə uyğun olmayan yazılar düzəldilmək üçün müəllifə göndərilə və ya resenziyalaşdırmadan imtina edilə bilər.

Resenziyalaşdırma üçün qəbul edilən yazıların resenziya prosesində elmi obyektivlik və elmi keyfiyyət kriteriyalarına xüsusi diqqət yetirilir. Resenziyalaşdırma üçün qəbul edilən yazılar müvafiq sahəyə aid iki resenzentə göndərilir. Resenzentlərin adları məxfi saxlanılır və yazılara verilən rəylər beş il ərzində redaksiyada qorunur. Resenzentlərdən birinin rəyi müsbət, digəri mənfi olduğu təqdirdə yazı üçüncü resenzentə göndərilə bilər və ya redaksiya verilən rəyləri qiymətləndirdikdən sonra yekun qərar qəbul edə bilər. Müəlliflərin resenzentlərin və redaksiyanın tənqid, irad və təkliflərini nəzərə almaları zəruridir. Müəlliflər razılaşmadığı məqamlarla bağlı əsaslandırılmış şəkildə etiraz etmək hüququnu saxlayırlar. Nəşrə qəbul edilməyən yazılar müəlliflərinə qaytarılır.

AVJ-də nəşr üçün qəbul edilən yazıların müəllif hüquqları AVJ-yə aiddir.

Nəşr edilən məqalələrdəki fikirlərə görə məsuliyyət müəlliflərə məxsusdur. AVJ-də nəşr edilən yazı və şəkillərə mənbə göstərilərək istinad verilə bilər.

Yazı dili

AVJ-də Azərbaycan, türk, rus və ingilis dillərində yazılar dərc edilir.

Yazıların tərtib qaydaları

AVJ-yə göndərilən yazıların tərtibində aşağıdakı qaydalara riayət edilməsi zəruridir:

- 1. Yazının strukturu:** Yazılar ardıcıl olaraq "JEL Codes", "Yazının başlığı", "Müəllif(lər)in ad(lar)ı və soyad(lar)ı", "Xülasə", "Açar sözlər", "Giriş", "Əsas mətn", "Nəticə" və "Mənbələr" hissələrindən ibarət olmaqla 80,000 simvoldan və ya 30 "MS Word" səhifəsindən çox olmamalıdır.
- 2. JEL Codes:** Kodlar üçün Amerika İqtisad Assosiasiyasının bu internet səhifəsinə müraciət edilməlidir: <https://www.aeaweb.org/econlit/jelCodes.php?view=jel>
- 3. Yazının başlığı:** Yazının məzmunu ilə uyğunluq təşkil etməli, məzmunu ən yaxşı şəkildə ifadə edən başlıq olmalı və qalın hərflərlə yazılmalıdır. Başlıq 10–12 sözdən çox ola bilməz.
- 4. Müəllif ad(lar)ı:** Müəllif(lər)in ad(lar)ı və soyad(lar)ı qalın şriftlə yazılmalıdır.
- 5. Xülasə:** 100 sözdən az, 200 sözdən çox olmamalıdır. Xülasədə tədqiqatın məqsədi, metodikası, başlıca nəticələri, məhdudiyyətləri, orijinallığı, elmi yeniliyi və praktiki əhəmiyyəti qısa şəkildə əks etdirilməlidir. Azərbaycan, türk və rus dillərində yazılan yazıların həmin dillərlə yanaşı, ingilis dilində yazılan yazıların isə ingilis dili ilə yanaşı, Azərbaycan dilində də xülasəsi olmalıdır.
- 6. Açar sözlər:** Məqalənin məzmununa uyğun olmalı və onu əhatə etməlidir. 5-dən az, 8-dən çox ola bilməz.
- 7. Giriş:** Məzmunu müəllif tərəfindən müəyyən edilir.
- 8. Əsas mətn:** A4 formatında (29,7x21 sm), "MS Word" proqramında, "Times New Roman" – 12 şrift və 1,5 sətirlə yazılmalıdır. Səhifə kənarlarından 2 sm məsafə buraxılmalı və səhifələr nömrələnməlidir. Mətnə yarımbaşlıqlar olduğu təqdirdə yeni sətirdən, ilk hərfi böyük olmaqla qalın hərflərlə verilməlidir.
- 9. Nəticə:** Tədqiqatın əsas elmi nəticələri qısa və ümumiləşdirilmiş şəkildə verilməlidir.
- 10. Mənbələr:** Yazının sonunda müəlliflərin soyadına görə əlifba sırası ilə tərtib edilməlidir. Müəlliflər soyadı əvvəl göstərilməklə qeyd edilməlidir.

Nümunə: Messere Ken, De Kam Flip (2003). Tax Policy: Theory and Practice in OECD Countries. Oxford University Press.

Mənbənin üçdən çox müəllifi varsa, birinci müəllifin soyadı və adı yazılmalı, sonra "və b." və ya "digərləri" ifadəsi işlədilməlidir.

Nümunə: Duff David və b. (2018). Canadian Income Tax Law. LexisNexis Canada, 6th Edition.

Kitab və jurnal adları kursivlə yazılmalı, məqalə, kitab bölməsi kimi mənbələr dırnaq içində göstərilməlidir. Jurnal, ensiklopediya, kitab bölməsi kimi mənbələrdə mənbənin yerləşdiyi səhifə aralığı mütləq qeyd edilməlidir.

Nümunə: Lyukova Lyudmila (2018). "A return to progressive personal income tax in the Russian Federation: some estimations". Journal of Tax Reform Vol. 4, No. 2, pp. 174–187.

Kitabı tərcümə edən, tərtib edən, nəşrə hazırlayan və ya ona redaktorluq edən varsa, onun adı da müəllif və əsərin adından sonra yazılmalıdır.

Nümunə: Kazuko Goto (2017). "Defining Creative Industries". Tax Incentives for the Creative Industries. Editors: Sigrid Hemels, Kazuko Goto. Springer, pp. 11–20.

Mənbələrdə eyni müəllifin birdən çox eyni tarixli əsəri (a, b) formasında qeyd edilməlidir.

Nümunə: Mankiw Gregory (2017a). Principles of Economics. Eighth Edition. Cengage Learning, Inc.

Mankiw Gregory (2017b). Principles of Microeconomics. Eighth Edition. Cengage Learning, Inc.

Mankiw Gregory (2017c). Principles of Macroeconomics. Eighth Edition. Cengage Learning, Inc.

Ensiklopediya bölmələrində (əgər varsa) müəllifin soyadı və adından sonra sıra ilə bölmənin yazılma tarixi, dırnaq içində bölmənin başlığı, ensiklopediyanın tam adı, cild nömrəsi, nəşr yeri, nəşriyyəti və səhifə aralığı göstərilməlidir.

Dissertasiyalarda ardıcıl olaraq dissertasiya müəllifinin soyadı və adından sonra yazıldığı tarix, kursivlə dissertasiyanın adı, tipi, hazırlandığı universitetin yerləşdiyi şəhər və universitetin adı qeyd edilməlidir.

Əlyazma əsərlərdə ardıcıl olaraq müəllifin və əsərin adı, kitabxana, kolleksiya, kataloq nömrəsi, yarpağı göstərilməlidir.

Ancaq internetdə yerləşdirilən məqalələrdə ardıcıl olaraq müəllifin soyadı və adı, məqalənin adı, internet ünvanı (daxilolma tarixi göstərilməklə) qeyd edilməlidir.

Nümunə: Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi. Dövlət büdcəsinə vergi və sair daxilolmalar haqqında məlumat. <http://www.taxes.gov.az/modul.php?name=statistika> (daxilolma tarixi: 03.10.2018)

11. Cədvəl və şəkillər: Cədvəllərin və şəkillərin nömrəsi və başlığı olmalıdır. Cədvəllər və şəkillər mətn daxilində onlardan ilk dəfə bəhs edilən hissədən sonra yerləşdirilməlidir. Cədvəl və şəkillər yazının üçdə birini (ən çox 10 səhifə) aşmamalıdır.

12. Sitat və istinadlar: Birbaşa sitatlar dırnaq içində verilməlidir. Mətn daxilində istinadlar mötərizədə aşağıdakı kimi verilməlidir:

Nümunə: (Mankiw 2017a:30)

Birdən çox müəllifi olan əsərlərə istinad edilərkən mətn daxilində yalnız ilk müəllifin soyadı və "və b." yazılmalıdır.

Nümunə: (Duff və b. 2018:50)

Mətn daxilində istinad edilən müəllifin soyadı verilsə, mənbənin yalnız nəşr tarixi və ehtiyac varsa, səhifəsi yazılmalıdır.

Nümunə: Mankiw (2017a:30) qeyd edir ki ...

İkinci mənbəyə edilən istinadlarda orijinal mənbə də göstərilməlidir.

Nümunə: Mankiw (2017c, Fisher 1990-dan)

Müəlliflərlə şəxsi görüşlərə istinad olunduğu təqdirdə mətn daxilində istinad edilən müəllifin soyadı və görüş tarixi göstərilməli, yazının "Mənbələr" hissəsində qeyd edilməlidir.

İnternet adreslərinə istinad verildikdə isə mütləq səhifəyə daxilolma tarixi verilməli və bu səhifələr "mənbələr" hissəsində də qeyd edilməlidir.

Mətnə istinad edilməyən mənbələrin "mənbələr" hissəsində göstərilməsi yolverilməzdir.

Yazıların redaksiyaya göndərilməsi

Yazılar redaksiyaya yalnız info@vergijurnali.az elektron poçtu vasitəsilə göndərilir. Yazılarla birlikdə "müəllif anketi"nin də doldurularaq göndərilməsi zəruridir. "Müəllif anketi" www.vergijurnali.az səhifəsindən əldə oluna bilər. Bütövlükdə müəlliflərlə redaksiyanın əlaqələri yalnız AVJ-nin rəsmi saytı üzərindən həyata keçirilir.

NOTES FOR CONTRIBUTORS

Principles of publication

The Tax Journal of Azerbaijan publishes original scientific articles on theoretical and practical problems of economy and in particular taxation.

The "Tax Journal of Azerbaijan" gives preference to publication of the articles explaining the contemporary problems of economy and taxation on the basis of scientific approach and offering solutions in this direction.

It is necessary that the manuscripts submitted to the "Tax Journal of Azerbaijan" be an original work that will fill up the existing gap in the relevant field, or, evaluating the previously published studies, put forward the new and remarkable ideas in this field.

The manuscripts submitted to the "Tax Journal of Azerbaijan" should not be previously published or accepted for publication in other sources. The reports previously presented at any scientific event may be sent to the "Tax Journal of Azerbaijan", with the condition of prior indication of this fact in the publication.

Only articles recommended for publication are published in the Tax Journal of Azerbaijan through the peer review process.

The "Tax Journal of Azerbaijan" is published quarterly totally four times a year. The copies of the journal are sent to the libraries, international index organizations, subscribers and authors of articles within a month after publication.

Peer review

The manuscripts submitted to the "Tax Journal of Azerbaijan" are first evaluated by the Editorial Board in terms of the principles of publication of the journal. The manuscripts that do not comply with the principles of publication may be sent back to the author for editing, or may be refused in their peer review.

In the process of peer reviewing the manuscripts special attention is paid to the criteria of scientific objectivity and scientific quality. The manuscripts accepted for peer review are sent to two reviewers in the relevant field. The names of the reviewers are kept in secret and the conclusions of the articles are kept in the Editorial Office for five years. If the conclusion of one reviewer is positive and the other negative, the manuscript may be sent to a third reviewer or the Editorial Board may make a final decision after evaluating the submitted conclusions. The authors should take into account the criticism, comments and suggestions of the reviewers and editors. The authors reserve the right to reasonably raise an

objection regarding the points with which they disagree. The manuscripts not accepted for publication will not be returned to their authors.

The copyrights of the manuscripts accepted for publication in the "Tax Journal of Azerbaijan" belong to the "Tax Journal of Azerbaijan". The reference to the articles and figures published in the "Tax Journal of Azerbaijan" can be given with indication of the source.

Language of the articles

The articles in the "Tax Journal of Azerbaijan" are published in Azerbaijani, Turkish, Russian and English.

Rules for the articles

When compiling articles to be submitted to the "Tax Journal of Azerbaijan", the following rules should be observed:

1. Structure of the article: The articles should consist of the following parts: "JEL Codes", "Article title", "Name(s) and surname(s) of the author(s)", "Summary", "Keywords", "Introduction", "Main text", "Conclusion" and "Sources", and should not exceed 80,000 characters or 30 pages of "MS Word".

2. JEL Codes: For the codes, refer to the American Economic Association web page: <https://www.aeaweb.org/econlit/jelCodes.php?view=jel>.

3. Title of the article: It should be in line with the content of the article, should be the title that best describes the content, and should be put in bold type. The title can not exceed 10–12 words.

4. Name(s) of the author(s): The name(s) and surname(s) of the author(s) should be indicated in bold.

5. Summary: The summary should briefly reflect the purpose, methodology, main conclusions, limitations, originality and scientific novelty and practical significance of the research. The articles in Azerbaijani, Turkish and Russian should have a summary in English along with these languages, and the articles in English should also contain a summary in Azerbaijani along with English.

6. Keywords: They shall comply with the content of the article and cover it and may not be less than 5, and more than 8 words.

7. Introduction: The content of the introduction is determined by the author.

8. Main text: It should be written in A4 format (29,7x21 cm), in the "MS Word" program, in font "Times New Roman" of the 12th size and with 1.5 interline spacing. The distance from the edges of the sheet should be 2 cm and the pages

should be numbered. In the case of presence of subtitles in the text, they should be given from a new line, with a capital first letter, and in bold.

9. Conclusion: The main scientific conclusions of the research should be briefly summarized.

10. Sources: It should be compiled at the end of the article in alphabetical order according to the surnames of the authors. The authors should be noted first indicating the surnames of the authors.

Example: Messere Ken, De Kam Flip (2003). Tax Policy: Theory and Practice in OECD Countries. Oxford University Press.

If the article has more than three authors, the name and surname of the first author should be written, and then the expression "et al." or "others" should be used.

Example: Duff David et al. (2018). Canadian Income Tax Law. LexisNexis Canada, 6th Edition.

The names of books and journals should be written in italics, the sources, such as an article and the section of book are indicated in quotes. In the sources, such as a journal, encyclopedia, a section of book the interval of pages in which the source is present must be marked.

Example: Lyukova Lyudmila (2018). "A return to progressive personal income tax in the Russian Federation: some estimations". Journal of Tax Reform Vol.4, No. 2, pp. 174–187.

If there is a person translating, composing, preparing for publication or editing a book, his name should also be written after the name of the author and the title of the work.

Example: Kazuko Goto (2017). "Defining Creative Industries". Tax Incentives for the Creative Industries. Editors: Sigrid Hemels, Kazuko Goto. Springer, pp. 11–20.

In the sources, the work of the same author from the same date should be indicated in the form (a, b).

Example: Mankiw Gregory (2017a). Principles of Economics. Eighth Edition. Cengage Learning, Inc.

Mankiw Gregory (2017b). Principles of Microeconomics. Eighth Edition. Cengage Learning, Inc.

Mankiw Gregory (2017c). Principles of Macroeconomics. Eighth Edition. Cengage Learning, Inc.

In the encyclopedic sections, after the name and surname of the author of the section, if any, it is sequentially indicated the date of writing the section, in quotes the title of the section, full name of the encyclopedia, volume number, place of publication, publisher and page spacing.

In the theses after the surname and name of the author of the thesis work it should be sequentially indicated the date of writing the thesis, the title of the thesis, the type of the thesis in italics, the city in which the university is located, in which the thesis work has been prepared and the university name.

In manuscripts, the name of the author, the title of the work, the library, the collection, the catalog number, and the sheet should be indicated successively.

In the articles placed only on the Internet, the author's last name and name, the name of the article, the Internet address (with the date of visit) should be marked.

Example: Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi. Dövlət büdcəsinə vergi və sair daxilolmalar haqqında məlumat. <http://www.taxes.gov.az/modul.php?name=statistika> (Date of visit: 03.10.2018)

11. Tables and figures: The tables and figures should have a number and heading. The table and figures in the text should be located after the part in which they are referred to. The tables and figures should not exceed one third (maximum 10 pages) of the article.

12. Quotes and references: Direct quotes should be given in the quotation marks. The text of the reference should be given in brackets in the following order:

Example: (Mankiw 2017a:30)

When referring to the works with more than one author, the last name of the first author and "et al." should be written.

Example: (Duff et al. 2018:50)

If the text includes the name of the author which is referred to, only the date of publication and, if necessary, the page of source should be written.

Example: Mankiw (2017a:30) states, that ...

In the references to the second source, the original source should be indicated as well.

Example: Mankiw (2017c, Fisher from 1990)

In the case of a reference to personal meetings with the authors, the text should contain the surname of the author, which is referred to, and the date of the meeting, and this should be noted in the part of "sources" of the article.

When giving reference to Internet addresses, the date of the visit to the page must be indicated and these pages should also be noted in the part of "sources".

In the part of "sources" it is not allowed to indicate the sources which are not referred to in the text.

Sending articles to the Editorial office

The articles should be sent to the

Editors Office only via e-mail info@vergijurnali.az. Together with the articles it is necessary to fill out and send the "author's questionnaire" The author's questionnaire can find the addresses www.vergijurnali.az. In general, the contacts of the Editorial Board with the authors are carried out through the official website of the "Tax Journal of Azerbaijan".

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

Принципы публикации

В "Налоговом журнале Азербайджана" публикуются оригинальные научные статьи, посвященные теоретическим и практическим проблемам экономики, и, в частности, налогообложения.

В "Налоговом журнале Азербайджана" предпочтение отдается публикации статей, разъясняющих современные проблемы экономики и налогообложения на основе научного подхода и предлагающих пути решения в данном направлении.

Рукописи, представленные в "Налоговый журнал Азербайджана", должны представлять собой оригинальные труды, который заполняют существующие пробелы в соответствующей области, или выдвигают новые и примечательные идеи в данной области, принимая в учет ранее опубликованные исследования.

Рукописи, представленные в "Налоговый журнал Азербайджана", не должны быть ранее опубликованы или приняты для публикации в других изданиях. Доклады, ранее представленные в каком-либо научном издании, могут быть представлены в "Налоговый журнал Азербайджана", с условием предварительного указания данного обстоятельства в публикации.

В "Налоговом журнале Азербайджана" публикуются только статьи, прошедшие процесс рецензирования и рекомендованные для публикации.

"Налоговый журнал Азербайджана" публикуется ежеквартально, четыре раза в год. Экземпляры журнала отправляются в библиотеки, международные организации индекса, подписчикам и авторам статей в течение месяца после публикации.

Рецензирование

Рукописи, представленные в "Налоговый журнал Азербайджана", в первую очередь оцениваются Редакцией с точки зрения принципов публикации журнала. Рукописи, не соответствующие принципам публикации, могут быть направлены обратно автору для редактирования, или может быть отказано в их рецензировании.

В процессе рецензии рукописей, принятых для рецензирования, особое внимание уделяется критериям научной объективности и научного качества. Рукописи, принятые для рецензирования, направляются двум рецензентам, относящимся к соответствующей области. Имена рецензентов сохраняются

в секрете и заключения к статьям хранятся в Редакции в течение пяти лет. В случае, если заключение одного из рецензентов будет положительным, а другого отрицательным, рукопись может быть направлена третьему рецензенту или Редакция может самостоятельно принять окончательное решение после оценки представленных заключений. Авторы должны учитывать критику, замечания и предложения рецензентов и Редакции. Авторы оставляют за собой право обоснованно выдвинуть возражения в отношении моментов, с которыми они не согласны. Рукописи, не принятые для публикации, не возвращаются их авторам.

Авторские права рукописей, принятых для публикации в "Налоговом журнале Азербайджана", принадлежат "Налоговому журналу Азербайджана". Ссылку на статьи и рисунки, опубликованные в "Налоговом журнале Азербайджана", необходимо давать с указанием источника.

Язык статей

Статьи в "Налоговом журнале Азербайджана" публикуются на азербайджанском, турецком, русском и английском языках.

Правила оформления статей

При оформлении рукописей, представленных в "Налоговый журнал Азербайджана", необходимо соблюдение следующих правил:

- 1. Структура статьи:** Статьи должны последовательно состоять из следующих частей: "JEL Codes", "Заголовок статьи", "Имя (имена) и фамилия(и) автора(ов)", "Резюме", "Ключевые слова", "Введение", "Основной текст", "Заключение" и "Источники", и не превышать 80000 символов или 30 страниц "MS Word".
- 2. JEL Codes:** Для кодов следует обратиться к веб-странице Американской экономической ассоциации: <https://www.aeaweb.org/econlit/jelCodes.php?view=jel>
- 3. Заголовок статьи:** должен соответствовать содержанию статьи и быть заголовком, наилучшим образом излагающим содержание. Выделяется жирным шрифтом. Заголовок не может превышать 10–12 слов.
- 4. Имя (имена) автора(ов):** имя (имена) и фамилия(и) автора(ов) должны быть указаны жирным шрифтом.
- 5. Резюме:** не может быть менее 100 слов, и не более 200 слов. В резюме должны кратко отображаться цель, методика, главные результаты, ограничения, оригинальность и научная новизна, а также практическое значение исследования. В статьях на азербайджанском, турецком и русском языках, наряду с этими языками, должно быть резюме на английском языке,

а в статьях на английском языке, наряду с английским языком, резюме и на азербайджанском языке.

6. Ключевые слова: Должны соответствовать содержанию статьи, охватывать ее и не могут быть менее 5 и более 8.

7. Введение: Содержание определяется автором.

8. Основной текст: Должен быть написан в формате А4 (29,7x21 см), в программе "MS Word", шрифтом "Times New Roman" 12-го размера и межстрочным интервалом 1,5. Отступ от краев листа должен быть 2 см и страницы должны быть пронумерованы. В случае наличия в тексте подзаголовков, их следует обозначить с новой строки, с заглавной первой буквой, и с жирным шрифтом.

9. Заключение: Основные научные заключения исследования должны приводиться коротко и в обобщенной форме.

10. Источники: Список источников должен быть помещен в конце статьи и составлен в алфавитном порядке согласно фамилиям авторов. Фамилии авторы должны быть указаны в начале.

Образец: Messere Ken, De Kam Flip (2003). Tax Policy: Theory and Practice in OECD Countries. Oxford University Press.

В случае если у источника более трех авторов, тогда указывается фамилия и имя первого автора, а далее применяется выражение "и др." или "другие".

Образец: Duff David и др. (2018). Canadian Income Tax Law. LexisNexis Canada, 6th Edition.

Названия книг и журналов должны быть написаны курсивом, источники, такие как статья, раздел книги, указаны в кавычках. В источниках, таких как журнал, энциклопедия, раздел книги, обязательно должен быть отмечен интервал страниц, в котором присутствует источник.

Образец: Lyukova Lyudmila (2018). "A return to progressive personal income tax in the Russian Federation: some estimations". Journal of Tax Reform Vol. 4, No. 2, pp. 174–187.

При наличии лица, переводящего, составляющего, подготавливающего к публикации или редактирующего книгу, его имя тоже должно быть написано после имени автора и названии произведения.

Образец: Kazuko Goto (2017). "Defining Creative Industries". Tax Incentives for the Creative Industries. Editors: Sigrid Hemels, Kazuko Goto. Springer, pp. 11–20

Произведения одного и того же автора относящиеся к одной и той же дате

в источниках должно быть указаны в форме (a, b).

Образец: Mankiw Gregory (2017a). Principles of Economics. Eighth Edition. Cengage Learning, Inc.

Mankiw Gregory (2017b). Principles of Microeconomics. Eighth Edition. Cengage Learning, Inc.

Mankiw Gregory (2017c). Principles of Macroeconomics. Eighth Edition. Cengage Learning, Inc.

В энциклопедических разделах, после фамилии и имени автора раздела, если имеется, последовательно указывается дата написания раздела, в кавычках заголовков раздела, полное название энциклопедии, номер тома, место издания, издательство и интервал страниц.

В диссертациях последовательно после фамилии и имени автора диссертации должны быть отмечены дата написания диссертации, курсивом название диссертации, тип диссертации, город, в котором расположен университет, в котором подготовлена диссертация и название университета.

В рукописных произведениях последовательно должны быть указаны имя автора, название произведения, библиотека, коллекция, номер каталога, лист.

В статьях, помещенных только в интернете, должны быть отмечены фамилия и имя автора, название статьи, интернет адрес (с указанием даты посещения).

Образец: Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi. Dövlət büdcəsinə vergi və sair daxilolmalar haqqında məlumat. <http://www.taxes.gov.az/modul.php?name=statistika> (Daxilolma tarixi: 03.10.2018)

11. Таблицы и рисунки: Таблицы и рисунки должны иметь номер и заголовок. В тексте таблицы и рисунки должны быть расположены, после той части, в которой говорится о них. Таблицы и рисунки не должны превышать одну треть (максимум 10 страниц) статьи.

12. Цитаты и ссылки: Прямые цитаты должны быть приведены в кавычках. В тексте ссылки должны быть приведены в скобках в следующем порядке:

Образец: (Mankiw 2017a:30)

При ссылке на произведения с более, чем одним автором, должна быть написана фамилия только первого автора и "и др."

Образец: (Duff и др. 2018:50)

Если в тексте приводится фамилия автора, к которому ссылаются, должно

быть написано только дата публикации и при необходимости, страница источника.

Образец: Mankiw (2017a:30) отмечает, что ...

В ссылках на второй источник должен быть указан и оригинальный источник.

Образец: Mankiw (2017c, Fisher с 1990)

В случае приведения ссылки на личные встречи с авторами, в тексте должны быть указаны фамилия автора, к которому ссылаются, и дата встречи, и это должно отмечаться и в части "Источники" статьи.

При приведении ссылки к интернет адресам, обязательно должна быть указана дата посещения страницы и эти страницы должны отмечаться и в части "Источники".

В части «Источники» не допускается указывать источники, к которым нет ссылок в самом тексте.

Направление статей в редакцию

Статьи должны быть направлены в Редакцию только посредством электронной почты *info@vergijurnali.az*. Вместе со статьями необходимо заполнить и отправить и "анкету автора". "Анкету автора" можно найти на веб странице журнала - www.vergijurnali.az. В целом контакты Редакции с авторами осуществляются через официальный сайт "Налогового журнала Азербайджана".

"Azərbaycanın vergi jurnalı" Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin qərarı ilə "Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərin siyahısı"na daxil edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Ali Attestasiya Komissiyası

"Azərbaycanın vergi jurnalı"nın daxil edildiyi verilənlər bazaları və indekslər:

Bu yaxınlarda "Azərbaycanın vergi jurnalı" daha iki ixtisaslaşmış sitatgətirmə bazasına – Berlin Kooperativ Kitabxana Şəbəkəsinə və Berlin İctimai – Elmi Araşdırma Mərkəzinin kataloquna daxil edilib. Beləliklə, jurnalımızın daxil olduğu beynəlxalq sitatgətirmə bazalarının sayı 17-yə çatıb.

arastirmax
Scientific Publication Index

Beynəlxalq Elmi Yayım İndeksi
(Türkiyə - İstanbul Universiteti)
<https://arastirmax.com>

ECONBIZ
Find Economic Literature.

Econbiz
(Almaniya)
<https://www.econbiz.de>

G I G A
German Institute of Global and Area Studies
Leibniz-Institut für Globale und Regionale Studien

Elektron Jurnallar Kitabxanası
(Almaniya, Hamburg)
<https://www.giga-hamburg.de>

Wissenschaftskolleg zu Berlin

Berlin Elm Kolleci
(Almaniya, Berlin)
<https://www.wiko-berlin.de>

GIF
GLOBAL IMPACT FACTOR

İnformasiya Ehtiyatları İnstitutu
(Avstraliya)
<http://globalimpactfactor.com>

The
European
Library
Connecting knowledge

Avropa Kitabxanası
<http://www.theeuropeanlibrary.org>

Z hdk

Zürcher Hochschule der Künste
Zürcher Fachhochschule

Surix İncəsənət Universitetinin
Media və İnformasiya Mərkəzi
(Almaniya)
<https://www.zhdk.ch>

UNIVERSITÄTS
BIBLIOTHEK **ubl** LEIPZIG

Leypzik
Universitetinin Kitabxanası
(Almaniya)
<https://www.ub.uni-leipzig.de>

GENAMICS
...research from your desktop

Avropa Kitabxanası
<http://journalseek.net>

**DEUTSCHE
NATIONAL
BIBLIOTHEK**

Almaniya Milli Kitabxanası
(Almaniya)
<https://www.d-nd.de>

EZ3
Elektronische
Zeitschriftenbibliothek

İctimai – Elmi Araşdırma Mərkəzi
(Almaniya, Berlin)
<https://www.uni-regensburg.de>

bibliothek
WISSENSCHAFTSPARK ALBERT EINSTEIN

Berlin Kooperativ Kitabxana Şəbəkəsi
Branderburq (Almaniya, Berlin)
<http://waeseearch.kobv.de>

